

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ

НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.

**СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (9)

Чернігів 2022

УДК (051) [378+33+159.9]

НЗ4

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02

Рекомендовано до друку вченою радою Академії Державної пенітенціарної служби (протокол № 14 від 29 вересня 2022 р.).

Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки : науковий журнал / Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів : Академія ДПтС, 2022. № 2 (9). 240 с.

У цьому випуску журналу вміщено статті, що присвячені розвитку української освіти в аспектах європеїзації та євроінтеграції, формуванню професійної компетентності співробітників пенітенціарної системи, вдосконаленню психолого-педагогічної діяльності співробітників органів виконання покарань під час воєнного стану, визначенню соціальних мотивів і соціальної відповідальності учнівської і студентської молоді, актуальним питанням наукових досліджень щодо особливостей психоемоційного здоров'я студентів в умовах війни в Україні, психологічної безпеки працівників, детермінації та виявів агресивності у професійній діяльності тощо.

Видання буде корисним для науковців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів закладів вищої освіти.

УДК (051)[378+33+159.9]

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР: Тогочинський О. М., доктор педагогічних наук, професор; заслужений працівник освіти України.

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Гончаренко О. Г., доктор економічних наук, професор;

Аніщенко В. О., доктор педагогічних наук, професор.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Гаркуша С. В., доктор педагогічних наук, професор (Україна);

Пліско В. І., доктор педагогічних наук, професор (Україна);

Ключко А.О., кандидат педагогічних наук; доцент (Україна);

Чебоненко С. О., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

Разумейко Н. С., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

Хазратова Н.В., доктор психологічних наук, доцент (Україна);

Борисенко І. В., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

Стренко К. Ю., кандидат економічних наук (Україна);

Вайнос Смальскис, доктор наук, професор, Інститут державного управління (Литовська Республіка);

Чу В. Нгусн, доктор наук, Університет Хьюстон Даунтаун, Коледж Бізнесу (Сполучені Штати Америки);

Маурісіо Гаріта Гутьєррес, доктор наук, Університет Франциско Маррокін (Гватемала);

Чуреа Марія, доктор наук, Університет Петрошани (Румунія);

Четин Бекташ, доктор наук, професор, Університет Газіосманпаша (Туреччина);

Олександра Кузьор, абілітований доктор гуманітарних наук, факультет організації та управління, Сілезький технічний університет (Забже, Польща);

Майкл Е. Нілсен, доктор наук, професор, завідувач кафедри психології, Університет штату Джорджія (Сполучені Штати Америки).

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР: Аніщенко В. О., доктор педагогічних наук, професор.

ISSN 2663-9009 (Print)

ISSN 2663-9017 (Online)

**MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE
ACADEMY OF THE STATE PENITENTIARY**

SCIENTIFIC HERALD OF SIVERSHCHYNA.

**SERIES: EDUCATION. SOCIAL
AND BEHAVIOURAL SCIENCES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2 (9)

Chernihiv 2022

UDC (051)[378+33+159.9]
DOI 10.32755/sjeducation.2022.02

Recommended for printing by Academic Council of Academy of the State Penitentiary Service (Protocol № 14 on September 29, 2022).

Scientific Herald of Sivershchyna. Series: Education. Social and Behavioural Sciences : a Scientific Journal / Academy of the State Penitentiary Service. Chernihiv : Academy of the SPS, 2022. № 2 (9). 240 p.

This issue of the journal contains articles dedicated to the development of education in Ukraine according to the Europeanisation and Euro integration process, formation of professional competencies of the penitentiary system personnel, improvement of psychological and pedagogical activities of the personnel of penitentiary institutions during martial law, determination of social motives and social responsibility of students youth, topical issues of scientific researching regarding to the peculiarities of psycho-emotional state of students youth during martial law in Ukraine, personnel psychological security, determination and aggressiveness behavior in professional activity, etc. This issue will be useful for scientists, teachers, PhD students, undergraduates and students of higher educational institutions.

UDC (051)[378+33+159.9]

EDITOR-IN-CHIEF: Togochynskyi O. M., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; Honored Worker of Education of Ukraine.

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Honcharenko O. G., Doctor of Sciences (Economics), Professor;

Anishchenko V. O., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Harkusha S. V., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; T. H. Shevchenko National University, «Chernihiv Colehium», Chernihiv (Ukraine);

Plisko V. I., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; T. H. Shevchenko National University, «Chernihiv Colehium», Chernihiv (Ukraine);

Klochko A. O., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor; National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiyi, Kyiv (Ukraine);

Chebonenko S. O., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor; Academy of the State Penitentiary Service (Ukraine);

Razumeiko N. S., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor; Academy of the State Penitentiary Service (Ukraine);

Khazratova N.V., Doctor of Sciences (Psychology), Associate Professor; Institute of Jurisprudence, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University (Ukraine);

Borysenko I. V., Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor, Academy of the State Penitentiary Service (Ukraine);

Sirenko K. Yu., Ph.D. in Economics; Ukraine Academy of the State Penitentiary Service (Ukraine);

Smalskys V., Doctor of Sciences, Associate Professor, Mykolas Romeris University-Institute of Public Administration (Lithuania);

Nguyen Chu V., Ph.D. in Davies College of Business, University of Houston-Downtown (USA);

Mauricio Garita Gutierrez, Doctor of Sciences, Universidad Francisco Marroquin (Guatemala);

Ciurea Maria, Doctor of Sciences, University of Petrosani (Romania);

Cetin Bektas, Doctor of Sciences, Professor; Tokat Gaziosmanpasa (Turkey);

Aleksandra Kuzior, Ph.D., Doctor of Sciences of Humanities, Associate Professor, Faculty of Organization and Management, Silesion University of Technology (Zabrze, Poland);

Michael E. Nielsen, Ph.D., Doctor of Sciences (Psychology), Professor, Chair of Psychology Department, Georgia Southern University (USA).

RESPONSIBLE SECRETARY: Anishchenko V. O., Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor; Academy of the State Penitentiary Service (Ukraine).

ЗМІСТ

Білуха Т. І., Маннапова К. Р., Свіденська Г. М. Специфіка комунікації екстравертованих та інтровертованих типів особистості.....	7
Вдовенко І. С., Вдовенко О. І., Третяк О. С. Тенденції розвитку української освіти в аспектах європеїзації та євроінтеграції.....	16
Волеваха І. Б., Коломієць Н. В. Організаційні чинники психологічної безпеки працівників.....	28
Гончаренко О. Г. Вимушена міграційна криза та її демографічні наслідки	43
Дем'яненко Ю. О., Філіпович В. М. Теоретико-методологічні проблеми реалізації соціально-психологічного впливу в установах виконання покарань.....	54
Діденко О. В. Проблеми психолого-педагогічної діяльності органів виконання покарань під час воєнного стану.....	65
Дрижак В. В. Організаційно-педагогічні основи реалізації пробаційних програм	76
Журов В. В., Біснюк Н. А., Ахмедова Л. В. Актуалізація практичних аспектів набуття підлітками психологічної саморегуляції.....	94
Зарічанський О. А. Психологічні тактики виправдання корупції.....	114
Кухар Т. В. Дослідження взаємозв'язку конфліктності та емпатії майбутніх фахівців ДКВС України	130
Мірошніченко О. М. Формування конфліктологічної компетентності персоналу ДКВС України в роботі із засудженими	140
Оверчук В. А. Психологічні детермінанти поведінкових змін у дітей унаслідок травматичного стресу війни в Україні	152
Паскевська Ю. А. Підходи до визначення критеріїв психічного здоров'я персоналу пенітенціарних установ	164
Пахомов І. В. Особливості засуджених рецидивістів різного віку.....	176
Педорич А. В. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики булінгу серед неповнолітніх у закладах освіти	187
Пушкарьський В. Г., Чибісов О. В. Актуальні вектори професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України в умовах воєнного стану.....	202
Раджабова С. Ш., Варіна Г. Б., Дацун Г. О. Особливості психоемоційного здоров'я студентів під час воєнного стану в Україні	219
Щербатюк О. В. Проблема детермінації та проявів агресивності у професійній діяльності.....	230

CONTENT

Bilukha T., Mannapova K., Svidenska H. Specificity of communication of extraverted and introverted personality types	7
Vdovenko I., Vdovenko O., Tretyak O. Trends in the development of ukrainian education in aspects of europeanization and european integration.....	16
Volevakhа I., Kolomiets N. Organizational factors of psychological safety of employees	28
Honcharenko O. Forced migration crisis and its demographic consequences.....	43
Demianenko Yu., Filipovych V. Theoretical and methodological problems of social and psychological influence implementation in penitentiary institutions.....	54
Didenko O. Problems of psychological and pedagogical activities of bodies for the execution of punishments during the martial law.....	65
Dryzhak V. Organizational and pedagogical fundamentals of probation programs implementation.....	76
Zhurov V., Biienko N., Akhmedova L. Actualization of practical aspects of psychological self-regulation acquisition of juveniles.....	94
Zarichanskyi O. Psychological tactics of justification of corruption	114
Kukhar T. The study on links between future penitentiary service specialists' proneness to conflicts and their empathy.....	130
Miroshnychenko O. Conflict competence formation of the personnel of the state criminal and executive service of Ukraine in working with convicts...	140
Ovorchuk V. Psychological determinants of behavioral changes in children as a consequence of the traumatic stress of the war in Ukraine.....	152
Paskevskа Yu. Approaches to determining the indicators of mental health of personnel of penitentiary institutions	164
Pakhomov I. Characteristics of convicted recidivists of different age	176
Pedorych A. Social and pedagogical work on the prevention of bullying among juveniles in educational institutions	187
Pushkarskyi V., Chybisov O. Current vectors of professional training for rank and command staff of the State criminal and executive service of Ukraine under the conditions of the state of martial law.....	202
Radjabova S., Varina H., Datsun G. Features of psycho-emotional health of students during marital law in Ukraine.....	219
Shcherbatiuk O. Determination and manifestation problem of aggressiveness in professional activity	230

УДК 159.922.27

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.007

СПЕЦИФІКА КОМУНІКАЦІЇ ЕКСТРАВЕРТОВАНИХ ТА ІНТРОВЕРТОВАНИХ ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ

Білуха Тамара Іванівна, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(18031, Україна, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
e-mail: tamara.biluha@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-9749-3347

Маннапова Катерина Робертівна, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціології та психології,
Харківський національний університет внутрішніх справ
(61000, Україна, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27,
e-mail: e.mannapova@gmail.com)
ORCID: 0000-0003-3754-4637

Свіденська Галина Миколаївна, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
(84100, Україна, м. Слов'янськ, Донецька область,
вул. Генерала Батюка, 19, e-mail: g.svidenska@forlan.org.ua)
ORCID: 0000-0003-1580-8881

Стаття присвячена вивченню особливостей використання засобів комунікації студентів інтровертованого та екстравертованого типу особистості. Досліджено основні поняття окресленої проблеми, зокрема спілкування та комунікації, визначено їх відмінності. Наголошено на важливості вивчення комунікативних процесів, констатовано їх вплив на розвиток усього суспільства і залучення в різноманітних сферах життєдіяльності.

У роботі узагальнено знання світового досвіду та погляди сучасних науковців щодо вивчення проблеми дослідження. Встановлено, що існує багато типологій, які класифікують особистість за різними критеріями. Найбільш поширеною є інтровертованість та екстравертованість, що визначається домінуючою психологічною установкою особистості (за К. Г. Юнгом).

Метою дослідження є вивчення особливостей вербальної і невербальної комунікації студентів інтро- та екстравертів.

Наукова новизна. Виконані дослідження дозволили виявити особливості використання вербальних і невербальних засобів спілкування в процесі комунікації студентів у різних позиціях: з викладачами, товаришами та однокурсниками.

Визначений психодіагностичний інструментарій для вирішення завдань дослідження, зібрано й проаналізовано отримані фактичні дані. Емпірично встановлено, що в екстравертів та інтровертів існують як відмінності, так

і збіги у використанні засобів невербальної комунікації, визначено співвідношення їх виявів у студентів обох типів особистості.

Висновки. Доведено необхідність формування комунікативної компетентності у студентів, розвитку навичок розуміння виявів невербального спілкування для кращої соціалізації та поліпшення свого образу в очах іншої людини.

Ключові слова: спілкування, комунікація, вербальні засоби, невербальні засоби, інтровертованість, екстравертованість.

SPECIFICITY OF COMMUNICATION OF EXTRAVERTED AND INTROVERTED PERSONALITY TYPES

Bilukha Tamara, Ph.D. in Psychology, Associate Professor
of the Department of Psychology, Deep Correction and Rehabilitation,
Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi,
(81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine,
e-mail: tamara.biluha@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-9749-3347

Mannapova Kateryna, Ph.D. in Psychology, Associate Professor
of the Department of Sociology and Psychology,
Kharkiv National University of Internal Affairs
(27 Lev Landau Avenue, Kharkiv, 61000, Ukraine,
e-mail: e.mannapova@gmail.com)
ORCID: 0000-0003-3754-4637

Svidenska Halyna, Ph.D. in Psychology, Associate Professor
of the Department of General Psychology,
Donbass State Pedagogical University,
(19 Heneral Batiuk Street, Slaviansk, 84100, Ukraine,
e-mail: g.svidenska@forlan.org.ua)
ORCID: 0000-0003-1580-8881

The article is devoted to studying the peculiarities of the use of means of communication by students of introverted and extroverted personality types. The main concepts of the outlined problem, in particular interaction and communication, are studied, and their differences are determined. The importance of studying communicative processes is emphasized, their impact on the development of the entire society and involvement in various spheres of life is ascertained.

The paper summarizes the knowledge of world experience and the views of modern scholars regarding the study of the research problem. It is found out that there are many typologies that classify personality according to various criteria. The most common are introversion and extroversion ones that are determined by an individual's dominant psychological attitude (according to Jung C.G.).

The purpose of the research is to study the peculiarities of introvert and extrovert students' verbal and non-verbal communication.

***Scientific novelty.** The conducted research revealed the peculiarities of the use of verbal and non-verbal means of interaction in the process of communication of students in different positions: with teachers, friends and fellow students.*

The psychodiagnostic toolkit for solving the research tasks is defined, the actual data obtained are collected and analyzed. It is empirically determined that extroverts and introverts have both differences and overlaps in the use of non-verbal communication tools, and the ratio of their manifestations of the students of both personality types are determined.

***Conclusions.** The necessity of forming communicative competence among students, developing skills of understanding manifestations of non-verbal communication for better socialization and improving one's image in the eyes of another person are proven.*

***Key words:** interaction, communication, verbal means, non-verbal means, introversion, extroversion.*

Постановка проблеми. Важливою складовою людської життєдіяльності є спілкування та комунікація між людьми. Саме завдяки цьому людина пізнає навколишній світ і саму себе, виконує спільну діяльність, підтримує психологічний зв'язок з іншими людьми, зберігає емоційний статус, розвиває та укріплює особистісні ресурси. На процес комунікації впливає індивідуальність кожного члена соціуму.

Існує багато типологій, які класифікують особистість за різними критеріями. Однією з них є типологія особистості К. Юнга. Автор визначає дві основні психологічні установки: інтровертивну, за якої життєва енергія людини спрямована всередину, на власний суб'єкт, і екстравертивну, для якої властива орієнтація на зовнішні об'єкти. Комбінуючи ці установки особистості з такими функціями як мислення, почуття, сприйняття та інтуїція, К. Юнг описує процес індивідуації [8].

Зауважимо, що ці положення є дієвими та актуальними на сьогодні, оскільки вони можуть допомагати науковцям у дослідженнях особливостей особистості, здійсненні індивідуального підходу в роботі з людьми різних вікових груп, підборі дієвих і ефективних методів у роботі практичного психолога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розроблення теорії комунікації була актуальною завжди. Перші наукові праці, присвячені вивченню означеної проблеми, були зроблені ще на початку ХХ ст. Дослідження особливостей комунікації здійснювалися такими зарубіжними вченими, як: Р. Бірдвістелл [9], А. Бюль,

Г. Маклюен, Т. Ньюкомб, Е. Холл, Е. Шенон та ін. Стрімкий розвиток науки і техніки, успіхи кібернетики і комп'ютеризації сприяли вивченню різноманітних аспектів комунікації в різних професійних галузях (А. Акаймова, Н. Зражевська, С. Квіт, І. Мудрак, М. Обозов, І. Остополець, В. Різун, В. Семиченко, В. Фомічова, Н. Фурманкевич та ін.). Окремими питаннями вивчення особливостей спілкування та комунікації в процесі життєдіяльності особистості опікувалися С. Абрамович, Б. Антоненко-Давидович, Н. Бабич, Й. Гах, О. Залюбівська, М. Каган, Д. Карнегі, М. Корнев, В. Лабунська, О. Лесько, В. Москаленко, Г. Осовська, Г. Остапенко, Г. Сапон, М. Стахів, І. Цимбалюк та ін. Дослідження соціальної комунікації нерозривно пов'язані з іменами Ж. Деріда, К. Леві-Строса, Ч. Морса, М. Бахтіна, Ю. Лотмана, Т. Науменко, Ю. Подгурецьки, О. Холода та інших. Проте ці дослідження, хоча і заклали основи теорії комунікації, не утворили цілісної завершеної системи дослідження цієї проблематики.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в розкритті особливостей комунікації в інтровертних та екстравертних типів особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Спілкування – це багатоплановий соціально-психологічний процес мовної, інтелектуальної і психічної діяльності людини, спрямованої на встановлення і розвиток контактів з іншими людьми [2]. Соціальна комунікація – це одна із сторін спілкування, в процесі якої відбувається обмін інформацією між людьми [6]. Людина не може жити без нової інформації, а потреба в комунікації є важливим мотивом діяльності особистості. Зауважимо, що люди на відміну від телефона чи іншого пристрою, не просто передають інформацію, а формулюють її, уточнюють, розвивають, спотворюють, переживають і реагують на повідомлене. Таким чином, комунікація є одним із видів міжособистісної взаємодії, в той час як спілкування об'єднує всі види людських взаємин.

Цивілізоване суспільство побудоване на комунікативних актах, які дають змогу нашому соціуму розвиватися. Як вказує І. Омельченко: «Культури необхідні, з одного боку, передача лю-

диною іншим людям наявної в неї інформації, а з другого – спільне з іншими вироблення нової. Перший тип зв'язків називається комунікацією, другий – спілкуванням» [4, с. 378]. Отже, вважаємо, що поняття комунікації не тотожне спілкуванню, а є лише однією його стороною.

Екстраверсія та інтроверсія є основною складовою поведінки індивідів, що впливає на комунікативні здібності, процес здійснення комунікації і спілкування. Юнг К. Г. наголошував на тому, що це визначається саме психологічною установкою особистості [8]. У кожній людині є установка і на інтроверсію, і на екстраверсію, однак вона визначається в різних відсоткових співвідношеннях і тому, як правило, один тип домінує над іншим. Отже, люди можуть виявляти як інтровертовану, так і екстравертовану поведінку.

У процесі передачі інформації, тобто під час комунікації, люди використовують різні знакові та кодові системи. Розрізняють вербальну і невербальну комунікацію. Вербальна комунікація – це один із способів передачі інформації, який має словесну основу як усної, так і письмової мови, та може бути в різних стилях та формах. На ефективність вербальної комунікації впливає насиченість і грамотність мови, змістовність та конкретність формулювання змісту мовлення. Особливістю вербальної комунікації є те, що завдяки їй можна не лише передавати інформацію, але й впливати на інших, виражати свої думки та створювати власний імідж.

Невербальна комунікація здійснюється за допомогою немовних знаків, які містять у собі жести, міміку, пантоміміку, інтонацію, потиски рук, обійми та ін. [7]. Основним інструментом для вироблення таких знаків є тіло самої людини. При правильному сприйнятті та розпізнаванні невербальних знаків спілкування може стати максимально ефективним. Адже знання мови жестів і рухів дозволяє не лише краще розуміти свого співрозмовника, а й передбачити, яке враження справить на нього почуте ще до того, як він висловиться з цього приводу.

Метою нашого дослідження стало вивчення особливостей вербальної і невербальної комунікації студентів інтро- та екстравертів.

Для вирішення завдань дослідження використовувалися такі методи і психодіагностичні методики: бесіда; тестування (особистісний опитувальник Г. Айзенка (ЕРІ); опитувальник «Невербальні характеристики спілкування» (методика В. Лабунської); контент-аналіз використання засобів комунікації; методи математичної статистики: t-критерій Стьюдента і ц-критерій Фішера.

Експериментальна частина роботи виконана на базі ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» та Харківського національного університету внутрішніх справ у вересні–жовтні 2021 року. Вибірку становили 211 студентів різних років навчання, віком від 17 до 25 років.

Для визначення екстраверсії-інтроверсії нами була використаний особистісний опитувальник ЕРІ Г. Айзенка (Eysenck Personality Inventory) в адаптації О. Г. Шмельова [5]. У результаті проведення дослідження за цією методикою були виявлено наступне: 1) кількість респондентів, у яких домінує екстраверсія – 124 ос., що становить 58,77 % від усієї сукупної вибірки; 2) кількість респондентів, у яких домінує інтроверсія – 87 ос., що становить 41,23 % від усієї сукупної вибірки. Отже, за нашими даними екстравертів виявилось на 17,54 % більше, чим інтровертів.

З метою визначення частоти використання тих чи інших невербальних засобів комунікації було використано методику «Невербальні характеристики спілкування» В. А. Лабунської [3]. Ця методика складається з трьох субтестів, які охоплюють дослідження всіх видів невербальної комунікації, і спрямована на виявлення основних невербальних характеристик спілкування (патерни поведінки) особистості з певними групами людей. У нашому випадку це дві позиції: особливості комунікації зі студентами (товаришами, однокурсниками) та викладачами.

Аналіз фактичних даних відбувався за такими групами невербальних засобів спілкування – такесика (рукоштовання, поплескування по плечах, обійми тощо), поза, жести, міміка, паракстралінгвістика (швидкість мови, висота голосу, його тональність і діапазон), проксемика (вивчення особистого простору та ступеня поділу, який респонденти підтримують між собою в процесі комунікації).

Узагальнені результати дослідження за цією методикою показали наступне (табл.).

Таблиця – Співвідношення показників вияву невербальних засобів комунікації у студентів екстра- та інтровертів (n=211, 100 %)

№ з/п	Невербальні вияви	Екстраверти (n=124, %)	Інтроверти (n=87, %)	Критерій Фішера (ц)	P-рівень
1	Такесика (рукоствискання, поплескування по плечах, обійми) (з викладачами)	67,6	41,2	3,6	≤0,01
2	Такесика (рукоствискання, поплескування по плечах, обійми) (з товаришами та однокурсниками)	79,9	48,2	3,8	≤0,01
3	Поза зосередженості, уважності (з викладачами)	48,1	49,8	5,7	≤0,05
4	Поза розкутості (з товаришами та однокурсниками)	66,3	47,7	4,33	≤0,01
5	Інтенсивна жестикуляція (з викладачами)	68,9	5,3	4,39	≤0,01
6	Інтенсивна жестикуляція (з товаришами та однокурсниками)	87,5	24,2	3,27	≤0,05
7	Мімічні вияви	67,5	12,4	2,67	≤0,05
8	Паралінгвістичні та екстралінгвістичні характеристики	87	17,2	6,3	≤0,05

Таким чином, згідно з табл. з'ясовано:

– у процесі комунікації з викладачами найчастіше студенти вдаються до рукоствискання, причому студенти-екстраверти роблять це частіше, ніж інтраверти (67,6 % проти 41,2 %, ц = 3,6; P ≤0,01);

– у студентів-екстравертів під час комунікації з товаришами та однокурсниками, на відміну від інтровертів, значно переважають такесичні засоби невербальної поведінки, зокрема не лише рукоствискання, а й поплескування по плечах, обійми (79,9 % проти 48,2 %, φ = 3,8; P ≤0,01);

– у процесі комунікації з викладачами студенти-екстраверти та інтроверти майже в рівній мірі вдаються до пози зосередженості, уважності (48,1 % та 49,8 %, $\varphi = 5,7$; $P \leq 0,05$);

– більшість екстравертів у процесі комунікації з товаришами та однокурсниками надають перевагу розслабленій позі (66,3 % проти 47,7 %, $\varphi = 4,33$; $P \leq 0,01$), в інтровертів частіше трапляється напружена поза, особливо у студентів-першокурсників;

– екстраверти частіше жестикулюють у процесі комунікації як з викладачами (68,9 %), так і з товаришами та однокурсниками (87,5 %); інтроверти є стриманими у жестикуляції в обох позиціях;

– екстраверти частіше виражають емоції через міміку, їх вирази набагато багатші, експресивніші (67,5 % проти 12,4 %, $\varphi = 2,67$; $P \leq 0,05$);

– в екстравертів більш яскраво виражені паралінгвістичні та екстралінгвістичні характеристики (швидкість мови, висота голосу, його тональність і діапазон) (87,0 % проти 17,2 %, $\varphi = 6,3$; $P \leq 0,05$);

– значущих відмінностей у вивченні особистого простору та ступеня поділу, який респонденти обох типів особистості підтримують між собою в процесі комунікації, не виявлено.

Висновки. Отже, можемо зробити висновок, що в екстравертів та інтровертів існують як відмінності, так і збіги в особливостях невербальної комунікації. Ця проблема потребує подальшого глибокого теоретичного та емпіричного дослідження, метою якого є знаходження шляхів формування і розвитку навичок розуміння виявів невербального спілкування для кращої соціалізації та поліпшення свого образу в очах іншої людини. Мова рухів тіла є природною та щирою, адже наші жести йдуть з підсвідомості, і тому мимоволі видають істинні наміри, задуми, мотиви, переживання, настрої.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо вивчення гендерних особливостей комунікації та розроблення і впровадження авторського тренінгу з метою підвищення рівня компетентності студентів, набуття вмінь розпізнавати емоції та розуміти вияви невербального спілкування, навчання застосуванню ефективних засобів комунікативної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні. Київ, 2004. 383 с.
2. Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В. Психологія спілкування : навчальний посібник. Харків : НФаУ, 2011. 132 с.
3. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов-на-Дону : Феникс, 1988. 246 с.
4. Омельченко І. М. Спілкування як комунікація, взаємодія і діалог із іншим: суб'єктний підхід. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 378.
5. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие. Самара : БАХРАХ-М, 2001. 672 с.
6. Савенкова Л. О., Стадова В. В., Борисенко Л. Л. Психологія спілкування : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2015. 309 с.
7. Фучеджі В. Д., Аванесова І. Н., Ключко А. А. Характерні особливості розуміння невербального спілкування в повсякденному житті. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 83–86.
8. Юнг К. Г. Психологические типы. Москва, 1924. 96 с.
9. Birdwhistell R. L. *Kinesics and Context. Essays on body motion communication*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1970.

References

1. Butenko, N. Yu. (2004), *Communicative processes in education*, Kyiv.
2. Kaidalova, L. H. and Pliaka, L. V. (2011), *Psychology of communication*, Kharkiv.
3. Labunskaja, V. A. (1988), Nonverbal behavior (social-perceptive approach), Rostov-na-Donu.
4. Omelchenko, I. M. (2015), “Interaction as communication, interaction and dialogue with the Other: subject approach”, *Problems of Modern Psychology*, Issue 28, P. 378.
5. Raigorodskiy, D. Ya. (2001), *Practical psychodiagnosis. Methods and tests. Educational manual*, BAKHRAKH-M, Samara.
6. Savenkova, L. O., Shadova, V. V., and Borysenko, L. L. (2015), *Psychology of communication : a study guide*, Kyiv National Economic University, Kyiv.
7. Fuchedzhi, V. D., Avanesova, I. N. and Kliuchko, A. A. (2018), “Characteristic peculiarities of understanding non-verbal communication in everyday life”, *Theory and Practice of Modern Psychology*, No. 5, pp. 83–86.
8. Jung, C. G. (1929), *Psychological types*, Moscow.
9. Birdwhistell, R. L. (1970), *Kinesics and Context. Essays on body motion communication*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

УДК 37.014.5:31(477)

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.016

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ В АСПЕКТАХ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Вдовенко Ігор Станіславович, доктор педагогічних наук,
доцент, помічник ректора,

Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34, e-mail: vis1968@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-9047-7213

Вдовенко Олена Іванівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри професійної освіти та безпеки життєдіяльності,

*Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка*

(14013, Україна, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53,
e-mail: VL1941@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-7183-2072

Третяк Олена Станіславівна, доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки і методики викладання історії

та суспільних дисциплін,

*Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка*

(14013, Україна, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53)

ORCID: 0000-0001-6124-2597

У статті досліджено тенденції розвитку української освіти у взаємозв'язку, взаємозалежності і взаємодоповнюваності внутрішньосистемної орієнтації галузі на європейські стандарти, державної політики європеїзації та євроінтеграції, виконання умов Європейського Союзу стосовно членства, врахування органами влади, суспільством європейських традицій, законодавства, сучасного досвіду публічних відносин.

Мета статті полягає у вивченні тенденцій розвитку української освіти в період активізації євроінтеграційних процесів та визначенні перспективних напрямів удосконалення державної політики стосовно вступу України як кандидата до Європейського Союзу та науково-практичних підходів до надання освітніх послуг, наблизенні освітнього потенціалу до європейських стандартів.

Методологія статті. Розкриття ролі освіти у формуванні у громадян України демократичної свідомості, поваги до законів, активної життєвої позиції, зацікавленої участі в державотворчих процесах. Встановлено, що на європеїзацію освіти в Україні впливає як національна політика, так і дотримання встановлених правил та вимог, рівноправна співпраця з країнами Європейського Союзу, самоорганізація та самоврядування викладацького та студентського співтовариства, орієнтація на якість освіти, конкурентоспроможність випу-

скників та їхнє працевлаштування, впровадження принципу «академічна доброчесність», сприяння академічній мобільності, формування індивідуальної освітньої траєкторії, формування на базі закладу вищої освіти інноваційних структур різних типів, розширення можливостей для здобуття вищої освіти та освіти протягом життя, підтримка осіб з особливими освітніми потребами, розвиток міждержавного і міжуніверситетського співробітництва, розширення практики громадського контролю у сфері освіти, економізація освіти тощо. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи: історичний, термінологічний, функціональний, системний, когнітивний.

Результати. Здійснено аналіз праць науковців, що сприяло окресленню результатів реалізації положень Болонської декларації в Україні через упровадження загальноєвропейської системи наукових ступенів, здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень на ринкових засадах, упровадження інновацій за програмно-цільовими підходами, формування двосторонньої і багатосторонньої договірно-правової бази з іноземними закладами освіти тощо. Встановлено, що євроінтеграція відбувається за рахунок міждержавного співробітництва, запровадження підходів, що дозволяють здійснювати самофінансування закладу вищої освіти, оптимізацію бюджетного забезпечення, залучення позабюджетних коштів, доведення видатків на освіту до середніх показників європейських держав. Проаналізовано основні тенденції, що впливають на розвиток української освіти в аспектах європеїзації та євроінтеграції. Доведено, що євроінтеграційні процеси в Україні мають незворотній характер, а тому заклади вищої освіти мають враховувати ці тенденції та розвивати автономію, міжуніверситетські зв'язки, залучати стейкхолдерів до розроблення освітніх програм тощо.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для розроблення концепції розвитку закладу вищої освіти через орієнтацію на запровадження сучасних тенденцій, в основі яких лежить європеїзація та євроінтеграція України.

Ключові слова: міждержавні та міжуніверситетські взаємозв'язки, якість вищої освіти, державна політика у сфері вищої освіти, автономія закладу вищої освіти, бюджетне забезпечення, державна та регіональна підтримка.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN EDUCATION IN ASPECTS OF EUROPEANIZATION AND EUROPEAN INTEGRATION

Vdovenko Ihor, Doctor of Sciences (Pedagogy),

Associate Professor, Rector Assistant,

Academy of the State Penitentiary Service,

(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine, e-mail: vis1968@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-9047-7213

Vdovenko Olena, PhD in Pedagogy, Associate Professor of the Department of Professional Education and Life Safety,

Taras Shevchenko National University "Chernihiv Collegium"
(53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14038, Ukraine,
e-mail: VL1941@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-7183-2072

Tretyak Olena, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor,
Professor of the Department of Pedagogy and Methods
of Teaching History and Social Disciplines,

Taras Shevchenko National University "Chernihiv Collegium"
(53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14038, Ukraine,
e-mail: tretiakes@gmail.com)

ORCID: 0000-0001-6124-2597

The tendencies in the development of Ukrainian education in the interrelationship, interdependence and complementarity of the industry's intra-systemic orientation to European standards, the state policy of Europeanisation and European integration, the fulfillment of the conditions of the European Union about membership, taking into account European traditions, legislation, modern experience of public relations by authorities and society are examined in the article.

The purpose of the article is to study the trends in the development of Ukrainian education during the period of the European integration processes activation and to determine promising directions for improving the state policy regarding the accession of Ukraine as a candidate to the European Union and scientific and practical approaches to the ways of educational services providing, bringing the educational potential closer to European standards.

***Methodology of the article.** To disclose the role of education in the process of Ukrainian citizens' democratic consciousness formation, respect for laws, an active life position, and interested participation in state-building processes. It has been found out that the Europeanisation of education in Ukraine is influenced by both national policy and compliance with defined rules and requirements, equal cooperation with the countries of the European Union, self-organization and self-governance of teaching and student community, focus on education quality, competitiveness of graduates and their employment, implementation of the "academic integrity" principle, promotion of academic mobility, formation of an individual educational trajectory, formation of innovative structures of various types on the basis of a higher education institution, expansion of opportunities for obtaining higher education and lifelong education, support of persons with special educational needs, development of interstate and interuniversity cooperation, expansion of practice public control in the field of education, economization of education, etc. The theoretical and methodological basis of the research consists of such general scientific principles as: historical, terminological, functional, systemic, cognitive ones.*

***The results.** The analysis of scholars' papers is carried out. It helped to outline the results of the implementation of the provisions of the Bologna Declaration in Ukraine by introducing the pan-European system of academic degrees, the implementation of fundamental and applied scientific researches on a market basis, the introduction of innovations according to programmatic and target approaches,*

the formation of a bilateral and multilateral contractual and legal framework with foreign educational institutions, etc. It is revealed that European integration takes place at the expense of interstate cooperation, the introduction of approaches that allow for self-financing of higher education institutions, optimization of budget support, attraction of extra-budgetary funds, bringing education expenses to the average indicators of European countries. The main trends affecting the development of Ukrainian education in terms of Europeanisation and European integration are analyzed. It is proven that European integration processes in Ukraine are irreversible, and therefore higher educational institutions should take these trends into account and develop autonomy, inter-university ties, involve stakeholders in the development of educational programs, etc.

The practical significance of the obtained results is in the fact that they can be used in order to elaborate a concept for a higher education institution development by orienting to modern trends introduction, which are based on the Europeanisation and European integration of Ukraine.

Key words: inter-state and inter-university relationships, quality of higher education, state policy in the field of higher education, autonomy of higher educational institutions, budget support, state and regional support.

Постановка проблеми. На основі значного кількісного зростання наукових публікацій з тематики європеїзації та євроінтеграції України, розширення спектра досліджень, поглиблення і конкретизації науково-практичних висновків та пропозицій, їх широкого використання в освітньому процесі закладів вищої освіти (далі – ЗВО) є підстави, в узагальненому вигляді, засвідчити провідну роль освіти щодо наближення напрямів і форм національної політики до рівня функціонування європейських політичних, економічних та гуманітарних систем, усвідомлення, сприйняття й дотримання правил і норм публічних, демократичних владно-суспільних та особистісних відносин, формування можливостей рівноправної і рівнозначної співпраці з країнами ЄС.

До сприятливих умов європеїзації необхідно віднести: прагнення українського суспільства щодо інтеграції до європейського співтовариства; формування гармонізованої з європейським правом законодавчої бази; готовність до делегування частини повноважень європейським структурам; високий рівень комунікації з питань вивчення і використання досвіду розвитку освіти провідних європейських країн [5].

У контексті практичних засад реформування українська освіта зосереджується на таких напрямках: розвитку громадянського суспільства, дотримання прав і свобод людини та засобів

масової інформації; забезпечення рівного доступу до освіти і професійної діяльності; формування поваги до законів, подолання корупційних та інших виявів протиправної поведінки; гуманітаризації суспільних відносин на основі розвитку притаманних людині якостей поваги, доброчесності, взаємодопомоги, довіри, милосердя, співчуття тощо; проведення демократичних змін у державному управлінні – децентралізації, розвитку місцевого самоврядування та самоуправління; забезпечення рівноправного міжнародного співробітництва та участі в діяльності міжнародних організацій; формування політичної культури з орієнтацією на європейські демократичні традиції та цінності [4].

Аналіз наукових публікацій та досліджень. Аналіз наукових публікацій дає можливість прослідкувати прогресивний характер сучасних підходів до визначення дефініцій європеїзація та євроінтеграція, формування концепцій, системно-функціональних моделей, методології розвитку відносин українського та європейського співтовариства.

Зокрема, С. Ситник розглядає управлінські проблеми європеїзації та євроінтеграції [12]; М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко, І. І. Бабин – Болонський процес у ретроспективі на фактично-документальному матеріалі [3]; Ю. А. Левенець досліджує найважливіші складові євроінтеграційних процесів – взаємодію держави та громадянського суспільства [6]; В. В. Андрієвська – теорію і практику оцінки професійної компетенції в Європейському Союзі [1]; Н. Л. Бойко – соціальні проблеми демократизації суспільства [2]; Т. Є. Оболенська – підвищення конкурентоспроможності закладів вищої освіти через інноваційну діяльність [8]; Ф. М. Рудич – політичну систему України: особливості становлення, тенденції розвитку [10]; О. Скрипник – становлення в Україні соціальної, правової держави [13].

Мета дослідження. На основі вивчення тенденцій розвитку української освіти в період активізації євроінтеграційних процесів визначити перспективні напрями вдосконалення державної політики стосовно вступу України до Європейського Союзу (далі – ЄС) та науково-практичні підходи щодо надання освітніх послуг, наближення освітнього потенціалу до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу. Проведені дослідження показують, що сьогодні для української освіти характерно: відносний соціальний консенсус за системою базових цінностей, якими є права людини, демократія, плюралізм, правова держава, верховенство закону, власність, соціальна захищеність тощо; єдність підходів до подальшого розвитку з європейськими та світовими освітніми центрами із збереженням національних традицій; цілісність функціонування галузі та розширення автономії навчальних закладів; публічний діалог, спрямований на підтримку, постійне відновлення, відтворення науково-освітніх процесів, згідно зі спільними умовами, можливостями та потребами.

З реалізацією політики входження до європейських структур актуальним стає дослідження управління відносинами з суб'єктами, які знаходяться в іншому правовому полі і не є складовими українського громадянського суспільства. Сучасні тенденції розвитку освіти пов'язані з комплексом об'єктивних закономірностей: об'єднання суспільства, громадян навколо національних цінностей, інтересів, мети і завдань щодо рівноправного членства в європейському співтоваристві; розширенням освітнього простору, засобів і центрів комунікації; забезпеченням законодавчо захищеного вільного, рівного доступу громадян до освіти; розвитком публічних форм і методів надання освітніх послуг; подальшою автономізацією закладів освіти з питань організації освітнього процесу, науково-методичної діяльності, міжнародних зв'язків; орієнтацію на кооперацію та солідарність на засадах взаємної довіри і співробітництва, самоорганізацію та самоврядування викладацького і студентського співтовариства; поширення громадянської політичної культури, соціального, інтелектуального, психологічного розвитку, взаємної правової відповідальності держави та особи, усвідомлення єдності прав і обов'язків. Вони виявляються через участь у політичному житті; публічне висловлювання своєї позиції з питань державотворення, оцінки реформ, боротьби з корупцією, міжнародної діяльності, ставлення до євроінтеграції; загальнонаціональні програми діалогу, цивілізовані форми дискусії – вербально і в засобах масової інформації; ініціювання політичних, економічних і соціальних реформ та участь у їх проведенні; пошуку компромісів з

вирішення проблем і забезпечення бажаного напрямку розвитку суспільства.

Вивчення процесів, які відбуваються останніми роками у сфері освіти та їх відображення на реалізації державної політики європеїзації та євроінтеграції, дає підстави звернути увагу на такі тенденції її розвитку:

- розширення формату входження системи освіти України до європейського освітнього простору за збереження національних традицій і розвитку сучасних прогресивних досягнень;

- орієнтація на показники якості освіти відповідно до умов провадження освітньої діяльності та результатів навчання вимогам законодавства і міжнародним стандартам, а також потребам зацікавлених сторін та суспільства, впровадженню механізмів гарантії якості освіти, створення взаємодовіри, гармонізації систем оцінювання в освіті України та ЄС;

- створення цілісної системи підготовки конкурентоспроможних на європейському ринку працівників на основі розвитку в середній школі природних здібностей до певної професії, в ЗВО – конкурентоспроможності під час набуття відповідних знань, умінь та навичок та в період професійної діяльності необхідної конкурентоспроможності;

- створення умов для входження закладів освіти на рівноправній основі до системи державно-приватного партнерства, а в перспективі публічно-приватного партнерства;

- зростання можливостей ЗВО на засадах розширення автономії до самостійності, незалежності і відповідальності у прийнятті рішень щодо країн, форм, методів, масштабів, напрямів співпраці в європейському освітньому просторі;

- впровадження в повсякденну практику діяльності ЗВО принципу «академічна доброчесність» (дотримання етичних норм поведінки, вживання заходів щодо запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах та притягнення винних до дисциплінарної відповідальності), що відкриває законодавчо закріплені можливості проводити науково-освітню діяльність поза межами України;

- сприяння академічній мобільності здобувачів вищої освіти на основі паралельного оцінювання знань, визнання, підтвер-

дження кваліфікацій та освітніх компонентів європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи (ЄКТС) і національної системи України [3];

- розподіл повноважень щодо забезпечення освітнього процесу між державою, регіонами та місцевим самоврядуванням в умовах здійснюваної децентралізації, насамперед щодо фінансування ЗВО, формування замовлення на підготовку фахівців, працевлаштування випускників тощо;

- створення освітнього середовища, орієнтованого на задоволення потреб та інтересів здобувачів вищої освіти, надання можливостей для формування індивідуальної освітньої траєкторії, можливостей вибору ЗВО, форм отримання освіти, вивчення предметів за вибором тощо;

- формування на базі ЗВО інноваційних структур різних типів (наукові та технологічні парки, бізнес-інкубатори, малі підприємства, стартапи) на засадах поєднання інтересів високотехнологічних компаній, науки, освіти, бізнесу та держави з метою виконання і впровадження інноваційних проєктів;

- розширення можливостей для здобуття вищої освіти та освіти протягом життя, впровадження дистанційного навчання, мережових форм здобуття вищої освіти, післядипломної освіти тощо;

- забезпечення додатковою підтримкою в освітньому процесі осіб з особливими освітніми потребами;

- розвиток двостороннього та багатостороннього міждержавного і міжуніверситетського співробітництва, залучення коштів міжнародних фондів, установ, громадських організацій для виконання у ЗВО наукових, освітніх та інших програм, обміну студентами, аспірантами, докторантами, педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками; надання послуг, пов'язаних із здобуттям вищої та післядипломної освіти, іноземним громадянам в Україні;

- розширення зовнішньоекономічної діяльності системи освіти, організація підготовки осіб з числа іноземних громадян до вступу у ЗВО України та осіб з числа громадян України до навчання за кордоном;

- розширення практики громадського контролю у сфері освіти, можливостей отримання у встановленому законодавст-

вом порядку доступу до інформації у сфері освіти і науки, обговорення, внесення пропозицій та зауважень до рішень;

– економізація освіти – використання засобів та інструментів, що стимулюють зацікавленість у досягненні високих результатів освітньої діяльності (маються на увазі такі важелі та стимули – ціна, ставки плати за виробничі фонди, податки, кредити, собівартість, фінансові пільги та санкції, мотивація праці та ін.).

Висновки. Освіти як одна із визначальних самодостатніх складових суспільного розвитку, забезпечення високого рівня життєдіяльності населення потребує подальшого вивчення внутрішніх системних взаємодій та відносин із зовнішніми суб'єктами економічного, гуманітарного, соціального спрямування, структурами громадянського суспільства, окремими громадянами; чинниками впливу на процеси європеїзації та євроінтеграції.

Аналіз тенденцій розвитку освіти показує зростання її ролі в реалізації євроінтеграційної державної політики України. На основі активізації внутрішніх демократичних процесів та переходу до публічних форм діяльності, науково-обґрунтованої оцінки світового та європейського розвитку, передбачення можливих ускладнень та суперечностей освіта забезпечує формування цілісної системи раціональних взаємодій держави і громадянського суспільства, спрямованих на ефективний розвиток міжнародного співробітництва.

Зростання конкурентоспроможності освіти на внутрішньому ринку сприяє забезпеченню національних інтересів, зміцненню авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

У сучасних умовах пріоритетом державної політики стає поліпшення якісних показників освіти, створення умов для навчання протягом життя на основі вивчення та застосування європейського досвіду і подальшого утвердження її національного характеру.

Додаткові можливості для послідовного розвитку освіти створюють процеси децентралізації влади в Україні, розширення кола учасників міжнародних відносин за рахунок місцевого самоврядування і самоуправління.

Значну частину встановлених тенденцій, які мають стале, прогресивне спрямування, враховано в чинних законах України «Про освіту» та «Про вищу освіту», насамперед щодо збагачення інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня громадян для розвитку України та її європейського вибору; нерозривного зв'язку із світовою та європейською історією, культурою, традиціями.

В умовах глобалізації, наростання соціально-економічних проблем, загострення міжнародної конкуренції зростає роль факторів – самофінансування, оптимальності бюджетного забезпечення, залучення позабюджетних коштів, доведення видатків на освіту до середніх показників європейських держав.

У системі вищої освіти і науки України відбувається вдосконалення реалізації положень Болонської декларації, зокрема впровадження загальноєвропейської системи наукових ступенів; здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень на ринкових засадах; упровадження інновацій за програмно-цільовими підходами; формування двосторонньої і багатосторонньої договірно-правової бази з іноземними закладами освіти.

Напрямами подальших наукових розвідок є розгляд проблем, що пов'язані із забезпеченням економіки конкурентоспроможними кадрами, збереженням і примножуванням накопиченого досвіду реформування, особливостями співпраці з європейськими партнерами, формуванням нових підходів до організації освітнього процесу в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел

1. Андрієвська В. В. Професійна компетенція: теорія і практика її оцінки на Заході. *Науково-методичне забезпечення діяльності сучасної професійної школи* : матеріали науково-практичної конференції. Київ, 1994. С. 25–27.

2. Бойко Н. Л. Социальный контроль и демократизация общества. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2007. 271 с.

3. Болонський процес у фактах і документах / упорядники : М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко та ін. Київ – Тернопіль : Економічна думка, 2003. 52 с.

4. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37–38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 29.08.2022).

5. Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи стандартів вищої освіти / за заг. ред. В. Д. Шинкарука / укладачі : К. М. Левківський, В. Л. Гуло, Л. О. Котоловець, Т. Ю. Морозова та ін. Київ, 2007. 79 с.

6. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Київ : Освітня книга, 2006. 272 с.

7. Луговий В. І. Управління освітою. Київ : Вид-во УАДУ, 1997. С. 22–77.

8. Оболенська Т. Є. Підвищення конкурентоспроможності вищих навчальних закладів через інноваційну діяльність. *Вісник Східноукраїнського державного університету* : науковий журнал. 1998. № 5 (15). Ч. 2. С. 70–72.

9. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2008. 272 с.

10. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. М. Рудич та ін. Київ : Парламентське вид-во, 1988. С. 8–12.

11. Рашкевич Ю. М. Болонський процес та нова парадигма вищої освіти : монографія. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2014. 168 с.

12. Ситник С. Євроінтеграція та європеїзація: проблеми управління. URL: <http://www.viche.in16:journal/1686> (дата звернення: 10.05.2022).

13. Скрипник О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. Київ : Ін-тут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2000. С. 127–202.

References

1. Andriiivska, V. V. (1994), „Professional competence: theory and practice of its evaluation in the West”, *Scientific and methodological support of the modern vocational school: materials of the scientific-practical conference*, Kyiv, pp. 25–27.

2. Boiko, N. L. (2007), „Social control and democratization of society”, *National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Sociology*, Kyiv.

3. Bologna process in facts and documents (2003) / in Stepko, M. F., Boliubash, Ya. Ya., Shynkaruk, V. D., Hrubinko, V. V. and Babyn, I. I. (Eds.), *Economic thought*, Kyiv – Ternopol.

4. Ukraine (2021), *On Higher Education: Law of Ukraine*, Verkhovna Rada of Ukraine dated 30.03.2021, № 20, Art. 180, № 1357-IX.

5. Complex of normative documents for the development of components of the system of higher education standards (2007) / in

Shynkaruk, V. D., Levkivskiy, K. M., Hulo, V. L. and Kotolovets, L. O. (Eds.), *Institute of Innovative Technologies and Content of Education, Ministry of Education and Sciences of Ukraine*, Kyiv.

6. Levenets, Yu. A. (2006), *The state in the space of civil society, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Sociology*, Osvitnia knyha, Kyiv.

7. Luhovyi, V. I. (1997), *Education management*, Publishing House UADU, Kyiv, pp. 22–77.

8. Obolenska, T. Ye. (1998), „Increasing the competitiveness of higher educational institutions through innovation”, *Bulletin of East Ukrainian State University. Scientific journal*, Issue 5 (15) (Part II), pp. 70–72.

9. Pasko, Ya. I. (2008), *The welfare state and civil society: cooperation versus confrontation* : monograph, PARAPAN, Kyiv.

10. *The political system of modern Ukraine: features of formation, development trends* (1988) / in Rudych, F.M. and others, Parliament Publisher, Kyiv, pp. 8–12.

11. Rashkevych, Yu. M. (2014), *Bologna process and a new paradigm of higher education* : monograph, Lviv Polytechnic Publishing House, Lviv.

12. Sytnyk, S. *European integration and Europeanization: governance issues*, available at: <http://www.viche.in16:journal/1686> (accessed at 10 May 2022).

13. Skrypnyk, O. (2000), „Social, legal state in Ukraine: problems of theory and practice”, *Institute of State and Law Koretskyi V. M. Of the National Academy of Sciences of Ukraine*, Kyiv, pp. 127–202.

УДК 159.9:331.45

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.028

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ

Волеваха Ірина Борисівна, кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології

Академія Державної пенітенціарної служби

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: volevalha_iryua@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-7525-0878

Коломієць Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук,
професор, завідувачка кафедри кримінального права та правосуддя

Національний університет «Чернігівська політехніка»

(14027, Україна, м. Чернігів, вул. Шевченка, 95,

e-mail: kolomiyetsn@ukr.net)

ORCID: 0000-0001-5609-2651

Психологічна безпека працівників дуже важлива для функціонування та розвитку організації, оскільки сприяє залученню їх до роботи, покращенню роботи команди, обміну інформацією та знаннями, забезпечує сильне бажання продовжувати працювати і розвиватися в організації.

Мета дослідження – виявити організаційні чинники психологічної безпеки працівників на робочому місці, тобто з'ясувати, які характеристики внутрішнього середовища організації впливають на уявлення та відчуття співробітників щодо безпеки на робочому місці.

Результати дослідження. Це дослідження проводилося з метою вивчення впливу організаційних чинників на психологічну безпеку працівників на робочому місці. Психологічну безпеку розглянуто як стан збереженості психіки, що передбачає підтримання балансу між негативним впливом навколишнього середовища та стійкістю людини, тобто здатністю долати ці впливи. У структурі психологічної безпеки учасника організації виділено три складові: 1) когнітивний компонент, що містить переконання співробітників стосовно професійного середовища з погляду реальних та потенційних ризиків і загроз, які викликають або можуть викликати відчуття небезпеки, а також стосовно власної здатності впоратися з ними; 2) в основі емоційного компонента лежить внутрішнє відчуття захищеності від загроз, які виходять з професійного середовища. Воно виникає на основі оцінок сукупності параметрів робочого середовища і може характеризуватися такими дихотоміями, як «безпечно-небезпечно», «добре-погано», «зручно-незручно» тощо; 3) компонент «впевненість у майбутньому» – психологічну безпеку на робочому місці слід розглядати не лише з погляду поточної професійної ситуації, але й очікувань працівника щодо свого майбутнього.

Висновки. Членам бізнес-організацій та навчальних закладів було запропоновано комплекс психодіагностичних методик. Результати дослідження

підтвердили, що на психологічну безпеку позитивно впливають такі організаційні фактори, як рівень організаційної культури, згуртованість робочого колективу, самоорганізація робочого колективу, стиль керівництва безпосереднього керівника, автономність роботи, визначеність організаційних ролей.

Отримані результати свідчать про важливість цілеспрямованої реалізації політики компанії, спрямованої на покращення цих факторів.

Ключові слова: організація, психологічна безпека працівника, навчальний заклад, бізнес-організація, чинник, корпоративна культура, автономність праці, згуртованість колективу.

ORGANIZATIONAL FACTORS OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF EMPLOYEES

Volevakhha Iryna, PhD in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Psychology,
Academy of the State Penitentiary Service
(34 Goncha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: volevalha_iryana@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-7814-9476

Kolomiets Nataliia, Doctor of sciences (Law), Professor,
Head of the Department of Criminal law and justice,
Chernihiv Polytechnic National University
(95 Shevchenka Street, Chernihiv, 14027, Ukraine,
e-mail: kolomiyetsn@ukr.net)
ORCID: 0000-0001-5609-2651

Psychological safety of employees is very important for organization functioning and development as it contributes to improved team performance, job involvement, sharing information and knowledge, ensuring their strong desire to continue working and developing in the organization where they work.

The purpose of the study is to reveal the organizational factors of psychological safety at a job position, that is to determine, which characteristics of internal organizational condition affect the employees' perceptions and feelings about a workplace safety.

Scientific novelty. This study was carried out to examine the effects of organizational factors on the psychological safety of employees in the workplace. Psychological safety is regarded as a state of preservation of mind that involves maintaining a balance between the negative effects of the environment and a person's resilience, that is, the ability to overcome such effects.

In the structure of psychological safety of the organization member three components were identified: 1) the cognitive component – beliefs of employee about parameters of the professional environment in terms of real and potential threats and his/her own abilities to cope with them; 2) the emotional component – a feeling of being protected from the threats that go from the professional environment. The resulting assessment has emotional shades and can be characterized by dichotomies such as “safe-dangerous”, “good-bad”, “comfortable-uncomfortable” etc.;

3) component "confidence in the future" – in order to feel safe, it is not enough for an employee to perceive the environment as safe and his own ability to cope with all the challenges successfully today, but also the confidence that the current state of affairs will be maintained tomorrow is important.

Conclusions. A questionnaire was offered to the members of business organizations and educational institutions. The results of the study confirmed that such organizational factors as level of organizational culture, working team cohesion, working team self-organization, management style of the immediate supervisor, work autonomy, role ambiguity have positive effect on psychological safety. The results imply the importance of purposeful implementation the company policies aiming improvement of these factors.

Key words: organization, worker psychological safety, educational institution, business organization, factor, corporate culture, work autonomy, team cohesion.

Постановка проблеми. Відчуття захищеності працівників організації від різноманітних негативних впливів робочого середовища є необхідною запорукою успішного виконання ними своїх професійних обов'язків, реалізації творчого потенціалу, забезпечення твердого бажання продовжувати працювати та розвиватися в організації. Тому прогнозування зовнішніх і внутрішніх загроз та ризиків, з якими стикається персонал, регулювання умов і факторів організаційного середовища для їх мінімізації, створення умов для формування відчуття психологічної безпеки є важливими завданнями кожної сучасної організації. Водночас, щоб цілеспрямовано створювати оптимальне організаційне середовище, в якому потенціал співробітників може бути повною мірою реалізований на благо організації, керівники повинні мати чітке уявлення про чинники, які впливають на психологічну безпеку співробітників і, як наслідок, на їх ефективну діяльність на робочому місці.

Психологічна безпека є однією з основних потреб людини і має бути пріоритетною та невід'ємною частиною політики організації, заснованої на принципах гуманізму й цінності якості життя людини. Відчуття безпеки на робочому місці знижує ризики вигорання співробітників, що, у свою чергу, може мати значний вплив на запобігання виникнення в них різних психічних розладів [1].

Усе вищесказане обґрунтовує важливість досліджень, спрямованих на визначення соціально-психологічних чинників психологічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових публікаціях психологічну безпеку автори розглядають у декількох площинах: як стан захищеності та цілісності особистості, як процес та характеристика особистості, соціально-психологічна безпека як стан захищеності особистості в соціумі з погляду безпеки середовища тощо. Психологічну безпеку визначають дослідники як стан психологічної захищеності, а також здатність людини і середовища відбивати несприятливі зовнішні та внутрішні впливи [2]; як цілісну систему процесів, результатом яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта усвідомлюваним характеристикам реальної дійсності [3]; захищеність свідомості від впливів, здатних проти її волі і бажання змінювати психічні стани, психологічні характеристики та поведінку [4].

Попередні дослідження показали зв'язок психологічної безпеки працівників організації з такими її характеристиками, як хороші міжособистісні стосунки [5; 6; 7; 8; 9], організаційний контекст [1; 10], характеристики команди [11], поведінка лідерів і підтримуючий стиль управління [5; 9; 12; 13], чітка визначеність ролей в організації [14], надання працівникам автономії у виконанні робочих завдань та якість спілкування [13], робоче навантаження, відносини всередині організації, безпечні умови праці [15]. Також дослідники наголошують, що психологічна безпека працівників пов'язана з успішною командною роботою [11; 16], залученням до роботи [5; 6], якістю обміну інформацією та знаннями в організації [17].

Мета дослідження – виявити організаційні чинники психологічної безпеки працівників на робочому місці, тобто з'ясувати, які характеристики внутрішнього середовища організації впливають на уявлення та відчуття співробітників щодо безпеки на робочому місці.

Під час побудови моделі психологічної безпеки був застосований підхід І. Баєвої, яка розглядає психологічну безпеку як стан збереженості психіки, що передбачає підтримання балансу між негативним впливом навколишнього середовища та стійкістю людини, тобто здатність долати такі ефекти [7].

Таким чином, у структурі психологічної безпеки учасника організації було виділено три складові.

Когнітивний компонент містить переконання співробітників, що виникають у результаті сприйняття та інтелектуального оброблення інформації про: 1) параметри професійного середовища з погляду реальних та потенційних ризиків і загроз, які викликають або можуть викликати відчуття небезпеки; 2) власні здібності впоратися з ризиками і загрозами професійного середовища, тобто самооцінка власної професійної та соціальної компетентності, гнучкість у реагуванні на складні обставини, впевненість у собі в ситуаціях професійної діяльності.

В основі емоційної складової лежить відчуття захищеності від загроз, які виходять з професійного середовища. Воно виникає в результаті сприйняття ситуації та когнітивного оброблення інформації про стан і загрози навколишнього середовища, а також про свої здатності щодо їх подолання. Отримана оцінка має емоційне забарвлення і може характеризуватися такими дихотоміями, як «безпечно-небезпечно», «добре-погано», «зручно-незручно» тощо.

Нарешті психологічну безпеку на робочому місці слід розглядати як з погляду поточної професійної ситуації, так і очікувань працівника на майбутнє. Для того, щоб відчувати себе в безпеці, недостатньо сприймати навколишнє середовище як безпечне і власну здатність успішно впоратися з усіма викликами сьогодні, але також важлива впевненість у тому, що сьогоднішній стан справ збережеться і завтра. Отже, до моделі психологічної безпеки було включено компонент «впевненість у майбутньому».

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 322 особи, які були відібрані випадковим чином з 29 різних організацій двох типів: 169 працівників освітніх організацій (шкіл та вишів) та 153 працівники організацій бізнесу (підприємства, банки тощо). Розподіл за статтю має такий вигляд: 287 жінок, 135 чоловіків. Мінімальний стаж роботи в організації – 1 рік, максимальний – 41 рік.

Методики дослідження. Учасникам було запропоновано дослідницьку анкету, яка складається з двох розділів: розділ А, який зосереджується на біографічній інформації: вік, стать, загальний стаж роботи, стаж роботи в нинішній організації, тип організації; розділ Б, який складається з таких психодіагностичних методик:

1. «Опитувальник особистої психологічної безпеки члена організації», побудований за описаною вище моделлю психоло-

гічної безпеки на основі шкали «Психологічна безпека освітнього середовища». Оцінки респондентів рівня психологічної безпеки оцінювали за десятьма складовими: «загальна оцінка безпеки на виробництві», «стосунки з керівництвом», «стосунки з колегами», «складність та обсяг посадових завдань», «умови праці», «нагорода», «здатність впоратися з неприємностями, викликаними керівництвом», «здатність впоратися з неприємностями, спричиненими колегами», «здатність впоратися з посадовими завданнями», «впевненість у завтрашньому дні».

На основі аналізу літератури було висунуто гіпотезу, що на психологічну безпеку співробітників впливають такі чинники внутрішнього середовища організації: рівень організаційної культури, сформованість робочого колективу, стиль управління безпосереднього керівника, автономність роботи, рольова визначеність. Відповідно, наступні методики (2–6) були спрямовані на вимірювання організаційних параметрів.

2. Опитувальник «Оцінка рівня корпоративної культури» [18].

3. Опитувальник «Пульсар» – соціально-психологічний рівень розвитку робочого колективу оцінює його учасник на основі його основних соціально-психологічних характеристик: готовності до діяльності, спрямованості, самоорганізації, активності, згуртованості, цілісності [18].

4. Управлінська решітка Блейка-Мутон, анкета співробітників. Досліджує два поведінкові виміри – «турботу про людей» та «турботу про результат» безпосередніх керівників учасників [19].

5. «Шкала трудової автономності» [20].

6. «Шкала визначеності ролей» [10].

Аналіз та інтерпретація отриманих результатів. За допомогою статистичного методу регресивного аналізу було перевірено вплив характеристик обраних організацій на психологічну безпеку працівників. Вплив типу організації на психологічну безпеку учасників аналізували шляхом порівняння результатів двох вибірок – членів навчальних закладів та членів бізнес-організацій за допомогою U-критерію Манна-Уїтні.

Аналіз даних емпіричного дослідження дозволив виявити вплив низки організаційних факторів на психологічну безпеку працівників (табл.).

Таблиця – Чинники, що впливають на складові психологічної безпеки

Компоненти психологічної безпеки	Виявлені фактори впливу
Емоційна безпека	Визначеність ролей Рівень корпоративної культури Згуртованість групи Тип організації
Стосунки з керівництвом	Згуртованість групи Активність групи Рівень корпоративної культури Турбота про людей
Стосунки з колегами	Визначеність ролей Тип організації
Складність та обсяг робочих завдань	Самоорганізація групи
Здатність впоратися зі складністю завдань	Самоорганізація групи
Умови праці	Рівень корпоративної культури
Здатність впоратися з неприємностями, спричиненими керівництвом	Рівень корпоративної культури
Впевненість у майбутньому	Автономія Тип організації

Значення компонента «Емоційна безпека» показує, наскільки працівник сприймає свою роботу як джерело неприємностей, чи може він відчувати тривогу, смуток і дискомфорт під час виконання професійних обов'язків. Виявлено, що працівники частіше почуваються в безпеці в організаціях з такими характеристиками, як: нижча «невизначеність ролей» ($\beta=0,545$, $p\leq 0,001$), вищий «рівень корпоративної культури» ($\beta=0,231$, $p\leq 0,002$) та вища «згуртованість команди» ($\beta=0,149$, $p\leq 0,026$).

Складова психологічної безпеки «взаємини з керівництвом» базується на сприйнятті працівниками рівня тиску та примусу з боку керівництва. Вищою виявилася напруга у стосунках з керівництвом серед тих працівників, які вважають, що в їхніх організаціях висока «згуртованість команди» ($\beta=-0,387$, $p\leq 0,001$), нижча «командна активність» ($\beta=0,312$, $p\leq 0,003$), нижчий «рівень корпоративної культури» ($\beta=0,293$, $p\leq 0,02$) та чий керівники демонструють меншу «турботу про людей» ($\beta=0,301$, $p\leq 0,001$).

«Взаємини з колегами» (довіра до своїх колег, сприйняття їх як таких, що не несуть загроз і неприємностей) має один предиктор – «рольову визначність» ($\beta=0,219$, $p\leq 0,008$).

Складові психологічної безпеки «складність та обсяг робочих завдань» і «здатність впоратися зі службовими завданнями» залежать від параметру «самоорганізація колективу», відповідно ($\beta = 0,314, p \leq 0,001$) та ($\beta = 0,235, p \leq 0,003$).

«Умови праці» (впевненість, що на робочому місці створені безпечні та здорові умови) та «здатність впоратися з неприємностями, викликаними керівництвом» (спілкування з керівниками, як джерело стресу, наявність проблем у налагодженні нормальних робочих взаємин з керівництвом) мають один і той самий предиктор – «рівень корпоративної культури» ($\beta = 0,356, p \leq 0,006$ і $\beta = 0,335, p \leq 0,001$, відповідно).

Вищу «впевненість у майбутньому» стимулюють вищі показники «автономії» ($\beta = 0,238, p \leq 0,01$).

Щодо складових «винагорода» (рівень стурбованості низьким розміром оплати за роботу) та «здатність впоратися з неприємностями, викликаними колегами» значущих зв'язків з жодною з організаційних характеристик не виявлено.

За допомогою порівняння результатів двох вибірок – представників навчальних закладів та бізнес-організацій – виявлено статистично значущі відмінності за трьома складовими психологічної безпеки. У вибірці викладачів отримано вищі показники «емоційної безпеки» ($p \leq 0,01$) та «взаємин з колегами» ($p \leq 0,05$), а от «впевненість у завтрашньому дні» є вищою у працівників бізнес-організацій ($p \leq 0,01$).

Отже, результати показують, що низка досліджених організаційних чинників впливає на психологічну безпеку працівників. Інтерпретуємо та обґрунтуємо отримані результати.

На загальну оцінку рівня психологічної безпеки («емоційна безпека») впливає рольова визначність. На нашу думку, такий результат можна пояснити тим, що робоче середовище з чіткими вимогами, обов'язками та відповідальністю працівників зменшує такі потенційні загрози психологічній безпеці, як невизначеність та ймовірність рольових конфліктів, міжособистісних і внутрішньоособистісних. Також статистично доведено значущий позитивний вплив високого рівня розвитку корпоративної культури на цю складову. Під високим рівнем корпоративної культури автори тесту мають на увазі хорошу організацію роботи, розвинені внутрішні

комунікації, використання різноманітних методів позитивного стимулювання персоналу, високий рівень моральності. Позитивний вплив вищої згуртованості колективу можна пояснити тим, що у згуртованих робочих групах із сильним бажанням її членів виконувати спільну роботу співробітники отримують емоційну підтримку від колег і доброзичливе ставлення до себе; активний обмін знаннями та взаємодопомога між членами таких груп також усувають загрози почуттю безпеки та сприяють задоволеності роботою, що також доведено іншими дослідженнями [21; 22].

Цікаво, що високий рівень «згуртованості команди» негативно впливає на «стосунки з керівництвом». Ймовірно, працівники згуртованих команд більш схильні відчувати більший тиск і примус з боку вищого керівництва. На нашу думку, це можна пояснити більшим бажанням згуртованих команд відстоювати свої інтереси перед керівництвом і в деяких випадках спробою перебрати на себе частину повноважень. Навпаки, члени команд з високою «командною активністю» відчують меншу загрозу з боку керівництва. Очевидно, це пов'язано з прийняттям ними цілей організації та зацікавленістю в ефективній діяльності, що узгоджується з намірами лідерів.

Позитивний вплив стилю керівництва за параметром «Турбота про людей», на нашу думку, цілком очікуваний, адже нехтування керівником інтересами співробітників зазвичай викликає напругу у стосунках на рівні «керівник-підлеглий». Це підтверджується попередніми дослідженнями – вища задоволеність роботою властива працівниками, які відчують підтримку та турботу з боку своїх керівників [23]. Слід також зауважити на позитивний вплив «рівня корпоративної культури» як на «стосунки з керівництвом», так і на «здатність впоратися з проблемами, викликаними керівництвом». Як уже зазначали, високий рівень розвитку корпоративної культури сприяє «емоційній безпеці», тобто відчуттю безпеки в цілому. Організаційна культура зазвичай розглядається як продукт, насамперед, діяльності керівників, тому такі керівники сприймаються співробітниками позитивно і вони, швидше за все, вміють будувати продуктивні взаємини з підлеглими. Організаційна культура позитивно корелює з поведінкою лідера та задоволеністю роботою [23].

Результати дослідження показують, що працівники організацій з більш чітким розподілом ролей та відповідальності констатують меншу загрозу своїй психологічній безпеці з боку колег. На наше переконання, це можна пояснити тим, що більш чітке визначення ролей зменшує ймовірність конфліктів між співробітниками, які можуть виникнути в результаті розбіжності очікувань і реальної практики.

Сприйняття складності та обсягу робочих завдань як таких, що викликають менший дискомфорт і вищу оцінку своєї здатності впоратися з ними, більш властиві членам робочих груп з високими показниками «самоорганізації колективу». Це можна пояснити тим, що самоорганізована команда сама створює для своїх членів прийнятний і зрозумілий дизайн робіт. У процесі прийняття рішень відпрацьовуються методи виконання завдань, алгоритми взаємодії, відбувається обмін досвідом і знаннями між співробітниками. У результаті складність і обсяг завдань завдають менше дискомфорту для самоорганізованих членів команди.

Впевненості, що на робочому місці створені безпечні та здорові умови, сприяє «рівень корпоративної культури». В організаціях з високим рівнем корпоративної культури, як правило, достатня увага приділяється забезпеченню безпечних умов праці. Аліко М. асоціює розвинену корпоративну культуру зі здатністю організації гарантувати, серед іншого, безпеку роботи співробітників [24].

Співробітники з вищим ступенем автономії більш впевнені у своїй здатності впоратися з майбутніми викликами у професійному середовищі. Оскільки вони мають більшу свободу в плануванні, організації та контролі своєї роботи і звикли покладатися насамперед на власні сили, то, як наслідок, вони вище оцінюють свої професійні навички, а отже, більш впевнені у своєму професійному майбутньому.

Статистично значущі відмінності результатів представників двох типів організацій, на нашу думку, можна пояснити так:

– «емоційна безпека» – бізнес-середовище менш стабільне, кількість викликів і несприятливих ситуацій, що виникають протягом певного періоду часу і можуть вплинути на відчуття безпеки, більша в організаціях такого типу;

– «взаємини з колегами» – між працівниками бізнес-організацій зазвичай вищий рівень внутрішньої конкуренції. У деяких компаніях підтримання такого роду конкуренції може бути навіть частиною прийнятої кадрової політики;

– «впевненість у завтрашньому дні» – відмінності можна пояснити недостатнім рівнем фінансування сфери освіти в Україні, що впливає на організації викладачів-учасників.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Психологічну безпеку працівника організації розглянуто авторами як відчуття захищеності від загроз професійного середовища. Джерелом цього відчуття є оцінка інтенсивності (сили) загроз професійного середовища та здатності протистояти їм.

Результати дослідження свідчать про те, що психологічну безпеку співробітників можна підвищити шляхом впровадження такої організаційної політики:

1) забезпечення автономії співробітників і робочих груп в організації щодо ухвалення рішень планування та організації їхньої роботи, вибору методів виконання завдань, заохочення самоорганізації, внутрішньої згуртованості та лідерства в робочих групах;

2) встановлення чітких посадових інструкцій, вимог до виконання роботи та принципів взаємодії всередині організації;

3) корекція стилю управління тих керівників, які демонструють відсутність турботи про персонал;

4) розвиток компонентів корпоративної культури, таких як організація роботи, внутрішні комунікації, позитивне стимулювання, мораль.

Подальші перспективи дослідження вбачаємо у проведенні емпіричного дослідження інших чинників, які потенційно впливають на психологічну безпеку, включення до вибірки представників інших типів організацій.

Список використаних джерел

1. Tsaras K., Malliarou M., Kotrotsiou S., Papathanasiou I., et al. Impact of job burnout on mental health among social workers in public and private sector in Greece. *Mental Health : Global Challenges Journal*. 2019.

№ 2 (1). P. 30. URL: <https://doi.org/10.32437/mhgj.v2i1.47> (дата звернення: 10.05.2022).

2. Баева И. А. Психология безопасности как направление психологической науки и практики. *Национальный психологический журнал*. 2006. № 1. С. 66–68.

3. Шлыкова Н. Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности. Тверь : Триада, 2004. 152 с.

4. Колесникова Т. И. Психологический мир личности и его безопасность. Москва : Владос-Пресс, 2001. 176 с.

5. Kahn W. A. Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*. 1990. № 33. P. 692–724.

6. May D. R., Gilson R. L., Harter L. M. The psychology condition of meaningfulness, safety and availability and the engagement of the human spirit at work. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2004. № 77. P. 11–37.

7. Edmondson A. C., Lei Z. Psychological safety: the history, renaissance, and future of an interpersonal construct. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 2014. № 1. P. 23–43.

8. Appelbaum N. P., Dow A., Mazmanian P. E. et al. The effects of power, leadership and psychological safety on resident event reporting. *Medical Education*. 2016. № 50. P. 343–350.

9. Aranzamendez G., James D., Toms R. Finding antecedents of psychological safety: a step toward quality improvement. *Nursing Forum*. 2015. № 50. P. 171–178.

10. Rizzo J. R., House R. J., & Lirtzman S. I. Role conflict and ambiguity in complex organizations. *Administrative Science Quarterly*. 1970. № 15. P. 150–163.

11. Newman A, Donohue R., Eva N. Psychological safety: a systematic review of the literature. *Human Resource Management Review*. 2017. № 27. P. 521–535.

12. Walumbwa F. O., Schaubroeck J. Leader personality traits and employee voice behavior: Mediating roles of ethical leadership and work group psychological safety. *Journal of Applied Psychology*. 2009. № 94 (5). P. 1275–1286.

13. Parker S. K., Axtell C. M., Turner N. Designing a safer workplace: Importance of job autonomy, communication quality, and supportive supervisors. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2001. № 6 (3). P. 211–228.

14. Schmidt S., Roesler U., Kusserow T., Rau R. Uncertainty in the workplace: Examining role ambiguity and role conflict, and their link to

depression – a meta-analysis. *European journal of work and organizational psychology*. 2014. № 23. P. 91–106.

15. Idrees D., Hafëez M., Jung-Yong Kim Psychological Factors Affecting the Perception of Personal Safety of Construction Workers in a Developing Country. *International Journal of Scientific Engineering and Research (IJSER)*. 2017. Volume 5. Issue 10. P. 94–98.

16. Edmondson A. Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*. 1999. № 44. P. 350–383.

17. Siemsen E., Roth A. V., Balasubramanian S., Anand G. The influence of psychological safety and confidence in knowledge on employee knowledge sharing. *Manufacturing & Service Operations Management*. 2009. № 11 (3). P. 429–447.

18. Справочник психолога-консультанта організації / О. Н. Истратова, Т. В. Эксакусто. Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. 638 с.

19. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / за наук. ред. Л. М. Карамушки. Київ, 2005. 366 с.

20. Breugh J. A. The measurement of work autonomy. *Human Relations*. 1985. № 38. P. 551–570.

21. Edmondson A. Psychological Safety, Trust and Learning: A Group-level Lens. In *Trust and Distrust in Organizations: Dilemmas and Approaches*, edited by Roderick Kramer and Karen Cook, New York : Russell Sage Foundation, 2004. P. 239–272.

22. Urien B., Osca A., García-Salmones L. Role ambiguity, group cohesion and job satisfaction: A Demands-Resources Model (JD-R) Study from Mexico and Spain. *Revista Latinoamericana de Psicología*. 2017. Volume 49. Issue 2, May-August. P. 137–145.

23. Tsai Y. Relationship between Organizational Culture, Leadership Behavior and Job Satisfaction. *BMC Health Services Research*. 2011. № 11. P. 98.

24. Aluko M. A. O. The impact of culture on organizational performance in selected textile firms in Nigeria. *Nordic Journal of African Studies*. 2003. № 12 (2). P. 164–179.

References

1. Tsaras, K., Malliarou, M., Kotrotsiou, S., Papatthanasiou, I. et al. (2019), “Impact of job burnout on mental health among social workers in public and private sector in Greece”, *Mental Health: Global Challenges Journal*, Vol. 2, № 1, available at: <https://mhgcj.org/index.php/MHGCI/article/view/47/39> (accessed at 10 May 2022).

2. Baeva, I. A. (2006), “Psychology of safety as a direction of psychological science and practice”, *National Psychological Journal*, № 1, pp. 66–68.

3. Shlykova, N. L. (2004), *Psychological safety of the subject of professional activity*, Triada, Tver.

4. Kolesnikova, T. I. (2001), “The psychological world of personality and its safety”, *Series : Psychology of security and success*, Vlados-Press, Moscow.

5. Kahn, W. A. (1990), “Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work”, *Academy of Management Journal*, № 33, pp. 692–724.

6. May, D. R., Gilson, R. L. and Harter, L. M. (2004), “The psychology condition of meaningfulness, safety and availability and the engagement of the human spirit at work”, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, № 77, pp. 11–37.

7. Edmondson, A. C. and Lei, Z. (2014), “Psychological safety: the history, renaissance, and future of an interpersonal construct”, *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, № 1, pp. 23–43.

8. Appelbaum, N. P., Dow, A., Mazmanian, P. E. et al. (2016), “The effects of power, leadership and psychological safety on resident event reporting”, *Medical Education*, № 50, pp. 343–350.

9. Aranzamendez, G., James, D. and Toms, R. (2015) “Finding antecedents of psychological safety: a step toward quality improvement”, *Nursing Forum*, № 50, pp. 171–178.

10. Rizzo, J. R., House, R. J., and Lirtzman, S. I. (1970), “Role conflict and ambiguity in complex organizations”, *Administrative Science Quarterly*, № 15, pp. 150–163.

11. Newman, A., Donohue, R. and Eva, N. (2017), “Psychological safety: a systematic review of the literature”, *Human Resource Management Review*, № 27, pp. 521–535.

12. Walumbwa, F. O., Schaubroeck, J. (2009), “Leader personality traits and employee voice behavior: Mediating roles of ethical leadership and work group psychological safety”, *Journal of Applied Psychology*, Vol. 94, № 5, pp. 1275–1286.

13. Parker, S. K., Axtell, C. M. and Turner, N. (2001) “Designing a safer workplace: Importance of job autonomy, communication quality, and supportive supervisors”, *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol. 6, № 3, pp. 211–228.

14. Schmidt, S., Roesler, U., Kusserow, T. and Rau, R. (2014), “Uncertainty in the workplace: Examining role ambiguity and role conflict,

and their link to depression – a meta-analysis”, *European journal of work and organizational psychology*, № 23, pp. 91–106.

15. Idrees, D., Hafeez, M. and Jung-Yong, K. (2017), “Psychological Factors Affecting the Perception of Personal Safety of Construction Workers in a Developing Country”, *International Journal of Scientific Engineering and Research (IJSER)*, Volume 5, Issue 10, pp. 94–98.

16. Edmondson, A. (1999), “Psychological safety and learning behaviour in work teams”, *Administrative Science Quarterly*, № 44, pp. 350–383.

17. Siemsen, E., Roth, A. V., Balasubramanian, S. and Anand, G. (2009), “The influence of psychological safety and confidence in knowledge on employee knowledge sharing”, *Manufacturing & Service Operations Management*, Vol. 1, № 3, pp. 429–447.

18. *Handbook of a psychologist-consultant of an organization* (2006), in Istratova, O. N. and Eksakusto, T. V. (Ed.), Phoenix, Rostov-on-Don.

19. *Work technologies of organizational psychologists: manual for university students and postgraduates* (2005) / in Karamushka, L. M. (Ed.), INKOS Company, Kyiv.

20. Breugh, J. A. (1985), “The measurement of work autonomy”, *Human Relations*, № 38, pp. 551–570.

21. Edmondson, A. (2004), “Psychological Safety, Trust and Learning: A Group-level Lens”, *In Trust and Distrust in Organizations: Dilemmas and Approaches*, Kramer, R. and Cook, K., Russell Sage Foundation, New York, pp. 239–272.

22. Urien, B., Osca, A. and García-Salmones, L. (2017), “Role ambiguity, group cohesion and job satisfaction: A Demands-Resources Model (JD-R) Study from Mexico and Spain”, *Revista Latinoamericana de Psicología*, Volume 49, Issue 2, pp. 137–145.

23. Tsai, Y. (2011), “Relationship between Organizational Culture, Leadership Behavior and Job Satisfaction”, *BMC Health Services Research*; Vol. 11, Issue 98, available at: <https://bmchealthservres.biomedcentral.com/articles/10.1186/1472-6963-11-98> (accessed at 10 May 2022).

24. Aluko, M. A. O. (2003), “The impact of culture on organizational performance in selected textile firms in Nigeria”, *Nordic Journal of African Studies*, Vol. 12, Issue 2, pp. 164–179.

УДК 39.911.3

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.043

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЙНА КРИЗА ТА ЇЇ ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ

Гончаренко Оксана Григорівна, доктор економічних наук,
професор, начальник кафедри економіки та соціальних дисциплін,

*Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34)*

ORCID: 0000-0003-1101-6019

Російсько-українська війна призвела до масової міграції населення як у середині самої держави, так і за її межами, що привело до появи в українському суспільстві феномена вимушених мігрантів, внутрішньо переміщених осіб, біженців, переселенців, шукачів притулку та емігрантів. Масштабна хвиля вимушених внутрішньо переміщених осіб і емігрантів спричиняє проблеми безпекового, соціального, економічного, фінансового, сімейного й демографічного характеру. Визначено, що тенденції скорочення населення України прискорюють демографічну катастрофу, зокрема збільшення смертності населення через війну, величезні внутрішні переміщення, зростання еміграції (біженці), зменшення народжуваності та ймовірна втрата території. Встановлено причини міграційної кризи, та визначено її демографічні наслідки, зокрема: ймовірність втрати життя; вплив війни на географічний розподіл населення (масове і постійне його внутрішнє переміщення; дефіцит робочої сили і зростання навантаження на пенсійну систему, зменшення народжуваності (зменшення кількості жінок репродуктивного віку); збільшення кількості населення старших вікових груп).

Доведено, що «нова вікова структура населення країни» матиме меншу питому вагу молодих людей, а більше населення старших вікових груп, що створить додатковий тиск на національну економіку під час відновлення та реконструкції. Вже сьогодні відчутний негайний демографічний вплив війни на Україну, оскільки вона має «слабкий» демографічний профіль.

Обґрунтовано, що міцні трудові зв'язки з роботодавцями є одним з важливих факторів збереження трудового потенціалу в Україні. Проте цей аспект має певні виклики для роботодавців, зокрема, створення робочих місць для людей, які переїхали із зони бойових дій (гроші та доступ до роботи залишається для українців головними чинниками); гарантії безпеки і забезпечення житлом; надання фінансової допомоги постраждалим та інше.

Ключові слова: міграція, демографія, мігранти, трудовий потенціал, війна, вікова структура населення, внутрішньо переміщені особи, біженці.

FORCED MIGRATION CRISIS AND ITS DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES

Honcharenko Oksana, Doctor of Sciences (Economy), Professor,
Head of the Department of Economy and Social Disciplines,
Academy of the Penitentiary Service
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1101-6019

Scientific novelty. *The Russian-Ukrainian war led to a mass migration of the population both within the state itself and beyond its borders, which led to the emergence of the phenomenon of forced migrants, internally displaced persons, refugees, displaced persons, asylum seekers and emigrants in Ukrainian society. A large-scale wave of internally displaced persons and emigrants causes security, social, economic, financial, family and demographic problems. The article determines the trends of Ukraine's population reduction, which is accelerating the demographic catastrophe, in particular, the increasing in population mortality due to war, huge internal displacements, the growth of emigration (refugees), the decrease in the birth rate and the probable loss of territories. The causes of the migration crisis are established, and its demographic consequences are determined, in particular: the probability of life loss; the impact of the war on the geographical distribution of the population (massive and permanent internal displacement); labor shortage and increasing burden on the pension system, decrease in birth rate (decrease in the number of women of reproductive age); increase in the number of the population of older age groups).*

It is also proven that the "new age structure of the country's population" will have a smaller proportion of young people and a larger population of older age groups, which will put additional pressure on the national economy during recovery and reconstruction. Already today, the immediate demographic impact of the war on Ukraine is felt, as it has a "weak" demographic profile.

Conclusions. *The article substantiates that strong labor relations with employers are one of the important factors of preserving labor potential in Ukraine. However, this aspect has certain challenges for employers, in particular, creating jobs for people who have moved from the war zone (money and access to work remain the main factors for Ukrainian refugees); security guarantees and provision of housing; provision of financial support to victims and others.*

Key words: *migration, demography, migrants, labor potential, war, age structure of the population, internally displaced persons, refugees.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, розпочата наступом Російської Федерації на Україну 24 лютого 2022 року, призвела до масової міграції населення як у середині самої держави, так і за її межами, що привело до появи в українському суспільстві феномена багатомільйонних вимушених мігрантів, внутрішньо переміщених осіб, біженців, переселенців, шукачів притулку та емігрантів [1]. За останнє півстоліття Європа та світ

бачили багато потужних міграційних криз, зокрема афганська криза 80-х років минулого століття, що спровокувала появу понад 6 млн біженців та емігрантів; венесуельська та сирійська кризи 20-х років нашого століття спонукала стати біженцями понад 6 млн осіб [7]. Але вимушена українська міграційна криза перевершує попередні аналоги. За даними Організації Об'єднаних Націй (УВКБ ООН), лише за перші півтора місяця від початку гарячої фази нинішньої російсько-української війни 11,4 млн українців змушені були залишити свої домівки [2], і на думку вчених, їх кількість може становити близько 16 млн осіб. За даними прикордонної служби (станом на 01.05.2022 року), за межі країни виїхало майже 5,6 млн українців. Згідно з оцінкою Міжнародної організації з міграції ООН, близько 7,7 млн громадян України вважаються внутрішньо переміщеними особами (залишились у країні, але змушені були виїхати з власного будинку). На думку Е. Лібанової, така масштабна хвиля вимушених внутрішньо переміщених осіб і емігрантів спричиняє проблеми безпечного, соціального, економічного, фінансового, сімейного й демографічного характеру. Крім того, демографічні проблеми матимуть негативні наслідки в наступні десятиліття для генфонду населення України. А тому, з огляду означених проблем, сучасна вимушена міграційна криза, спричинена загарбницькою російсько-українською війною, набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні і практичні проблеми міграційних процесів досліджують вітчизняні науковці, такі як: Е. М. Лібанова, О. В. Макарова, В. П. Мікловда, М. І. Пітюлич, С. І. Пирожков та ін. Але, незважаючи на проведені вченими ґрунтовні наукові дослідження, є підстави вважати, що залишаються недостатньо вивченими демографічні наслідки вимушених міграційних процесів, спричинених російсько-українською війною.

Постановка завдання полягає у дослідженні демографічних наслідків «вимушеної» міграційної кризи, спричиненої в результаті загарбницької російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Існує велика кількість наукових трактувань міграції, в більшості випадків науковці визначають її як процес переміщення населення через кордони тих чи

інших територій, що пов'язаний зі зміною місця проживання, яка має постійний чи тимчасовий характер. Міграційні процеси впливають на структурні демографічні показники і мають макроекономічні наслідки. Тенденція скорочення чисельності населення почалася з 1990 року. За даними ООН, у 2022 році населення України становило 43 млн 792 тис. осіб (кількість населення розрахована в міжнародно визнаних кордонах України). Хвиля вимушеної міграції застала Україну в період поєднання трьох довгострокових демографічних проблем: відпливу населення, зменшення народжуваності та зростання середнього віку, крім того, демографічну кризу в країні поглибила анексія Криму та окупація частини Сходу України, що призвело до скорочення населення країни більш ніж на 26 % протягом 1990–2022 років [6].

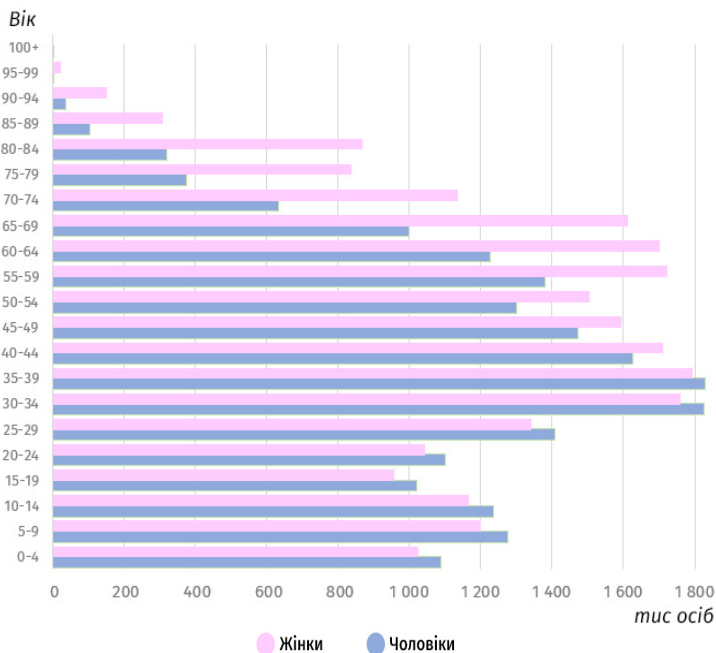

Рис. 1. Структура населення України за віком та статтю у 2020 році [2]

За даними Держстату України, поруч зі скороченням чисельності населення, одним із чинників демографічної вразливості є статеві-вікова структура населення країни (рис. 1). Кількість чо-

ловіків віком 15–19 років – майже вдвічі менша, ніж чоловіків, яким виповнилося 35–39 років. До того ж у країні дефіцит чоловіків, особливо після 40 років. У 2020 році жінок віком 40–69 років було на 23 % більше, ніж чоловіків [3]. У структурі населення країни найменшу питому вагу становлять діти та молодь порівняно із старшим поколінням, що дозволяє припустити, що найближчі роки зменшиться кількість жінок репродуктивного віку, а відтак знизиться народжуваність. Слід зазначити, що цей фактор буде створювати проблеми подальшого демографічного відновлення населення після закінчення війни. Можемо припустити, що навіть якщо жінки в середньому матимуть таку ж кількість дітей, як і до війни, все одно буде менша чисельність жінок репродуктивного віку, що призведе до зменшення народжуваності і демографічного занепаду.

Тенденції скорочення населення України прискорюють демографічну катастрофу, зокрема збільшення смертності населення через війну, величезні внутрішні переміщення, зростання еміграції (біженці), зменшення народжуваності та ймовірна втрата територій. Численні соціологічні розвідки, які проводяться як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, показують, що населення України найближчим часом може скоротитися на 24–33 % залежно від тривалості бойових дій, також відбудуться зміни вікової структури населення, зокрема зменшиться питома вага дітей, молодих людей та населення продуктивного віку. На думку вчених, дані дослідження не враховують інші численні фактори, які впливають на збільшення смертності населення, зокрема: поранення, інфекційні захворювання та отримання травм.

На думку вчених економістів, демографів, соціологів, причинами сучасної демографічної трагедії є такі чинники. По-перше, втрата життів. До війни тривалість життя в Україні не зростала, тоді як у Польщі очікувана тривалість життя в 1999–2020 роках збільшилась на 7,3 роки для жінок та 8,4 роки для чоловіків, в Україні цей показник становить 1,8 та 0,8 роки відповідно. А також війна спричинила невідому кількість смертей військових та цивільних (точні дані недоступні), що негативно впливає на тривалість життя в країні. По-друге, вплив війни на географічний розподіл населення через масове і постійне внутрішнє переми-

щення. За даними Міжнародної організації з міграції, понад 7,1 млн людей (16 % населення країни) стали внутрішньо переміщеними особами [5]. Розрахунки переміщення між областями (виконані за демографічними даними та методами геолокації) показали, що станом на 15. 05. 2022 року майже 7 млн осіб перемістились з області свого постійного проживання, що вплинуло також на вікову структуру населення, бо більшість жінок усіх вікових груп, дітей та підлітків покинули свої регіони. Поміж усіх, хто переїхав у межах країни, 72 % мали друзів чи родичів у місцях, де вони тимчасово перебували. Факт наявності друзів чи родичів став вирішальним для 31 % опитаних [6]. Більшість переміщених осіб – це жінки віком від 25 років, а найактивніше виїжджали жінки у віці 25–45 років. Внаслідок міграції зміниться вікова структура населення країни. За даними польських дослідників, середній вік українських біженців – 36 років. Отже, з України виїжджає найбільш працездатне населення та діти (рис. 2).

Рис. 2. Вікова структура ВПО та населення на місцях постійного проживання [5]

По-третє, майже 6,6 млн біженців переїхали до інших країн, покинувши свої сім'ї, власність, навчання та роботу. Їх вплив загрожує швидким старінням населення, дефіцитом робочої сили та зростанням навантаження на пенсійну систему. Є ризик, що частина громадян не повернеться з-за кордону. Адже є ті, хто остаточно вирішив не повертатися. За даними опитування українських переселенців за кордоном, сервісом Work.ua, виявилось, що: 25 % від усіх опитаних планують повернутися найближчим часом; 61 % – планують повернутися після закінчення війни; 14 % – не планують повертатися (рис. 3) [2].

Рис. 3. Найбільш вразливі сегменти населення [5]

І хоча, за оцінкою соціологів, близько 2,1 млн українців уже повернулися до України, проте на сьогодні не можливо визначити, скільки ще повернуться, оскільки це обумовлено дією багатьох факторів, зокрема: тривалістю війни, її інтенсивністю в місцях постійного проживання біженців, а також економічною і безпековою ситуацією в країні після закінчення війни. На думку вчених, ймовірність повернення українців до своїх домівок буде низькою в регіонах, окупованих росією. По-четверте, зниження народжуваності через зменшення кількості жінок репродуктивного віку. За 30 років незалежності населення країни скоротилося на 10 млн осіб, а коефіцієнт народжуваності на одну українку у 2020 році становив 1,22. Це один з найнижчих показників у світі. З 24 лютого до 27 червня 2022 року, за даними ООН, загинуло майже 5 000 цивільних. За пів року в Україні народилося понад 50 000 малюків, але за аналогічний період торік новонароджених було 133 000 [2]. Крім того, невизначеність майбутнього, спричинена війною, може ускладнити ухвалення рішення про народження дитини для жінок та сімей. Louis March стверджує, що майбутні покоління не будуть народжені через масові вбивства [9]. По-п'яте, висока частка в структурі населення людей похилого віку. Дослідження даних дозволяє припустити, що «нова вікова структура населення країни» матиме меншу питому вагу молодих людей, а більше населення старшого віку, що створить додатковий тиск на економіку під час відновлення та реконструкції. По-шосте, втрата території. Російські війська

окупували близько 100 тис. кв. км, включно з Кримом, що становить близько 20 % всієї території України. Дослідження вчених доводять, що вже сьогодні відчутний негативний демографічний вплив війни на Україну, і він є руйнівним для країни, яка має «слабкий» демографічний профіль. На думку Е. Лібанової, якщо війна триватиме до кінця літа, то Україна втратить 500–600 тис. людей. Якщо ж конфлікт розтягнеться на рік, то безповоротні втрати вимірюватимуться мільйонами [8].

Сьогодні актуальною в усьому світі є тенденція скорочення народжуваності та старіння населення, однак розвиненим європейським країнам вдається вирішувати демографічні проблеми завдяки автоматизації виробництва та залученню мігрантів [6]. На нашу думку, вирішення демографічних проблем в Європі за рахунок українських мігрантів є очевидним, оскільки через війну люди тікатимуть до розвинених країн Євросоюзу. У 21 столітті мігранти стають таким же затребуваним ресурсом, як нафта або газ, і метою міграційної політики Європи є відбір найбільш активних та працездатних. За даними опитування Work.ua, 59 % українських біженців уже шукали роботу в країні тимчасового перебування, а дані польських дослідників свідчать, що 76 % біженців, що знаходяться в Польщі мають вищу освіту [2]. На думку Е. Лібанової, вища освіта є маркером того, що людина здатна опанувати мову та освоїти нову професію, а отже, зможе знайти собі роботу [8]. Іншої думки дотримується А. Длігач, який вважає, що в перспективі, за рік-два-три, більшість українців повернеться через те, що адаптуватися і знайти роботу в Європі насправді не так просто, а сидіти на дотаціях – не в нашому характері [4]. Українці прагнуть до дії і міцні трудові зв'язки з роботодавцями є одним з важливих факторів збереження людей в Україні. Проте цей аспект має певні виклики для роботодавців, які їм необхідно вирішити. По-перше, знайти роботу для людей, які переїхали із зони бойових дій (потрібно, щоб у компанії були вакансії, на які вона може запросити цю категорію працівників). Держава повинна допомагати підприємцям створювати робочі місця. Зі свого боку підприємці мають змінити свої уявлення щодо робочої сили з огляду на її знання і навички; по-друге, зберегти комунікацію роботодавця з праців-

никами, які вже працювали в компанії та за можливості забезпечити їх фінансову підтримку та Zoom-зустрічі з психологами, онлайн-тренування, проведення курсів з вивчення іноземної мови тощо. Гроші та доступ до роботи залишаються найбільш важливими речами, які на сьогодні потребують українці [5]. Важливість фінансового забезпечення для населення зростає кожного місяця. Всі інші потреби вказують нині менш ніж 30 % опитуваних, які вимушені покинути власні домівки (рис. 4).

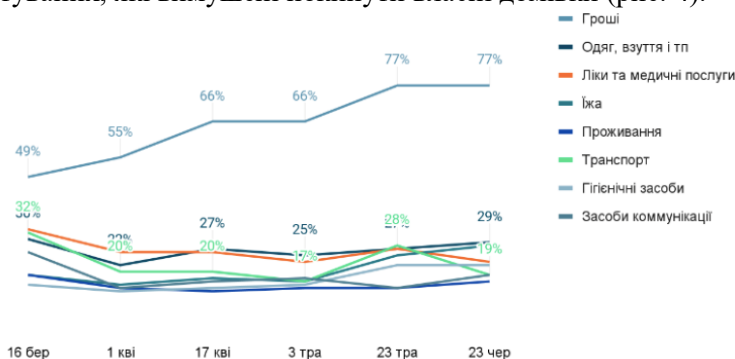

Рис. 4. Потреби внутрішньо переміщених осіб, 2022 рік [5]

По-третє, забезпечити умови для проживання в Україні. Біженцям слід гарантувати безпеку і забезпечення базових потреб у житлі та роботі. Крім того, необхідно врахувати, що місцеві садочки та школи не завжди готові прийняти велику кількість дітей біженців, це є ще однією перешкодою до повернення батьків до роботи. І для вирішення цієї проблеми роботодавцю необхідно організувати місця для проживання в гуртожитках і утворювати дитячі центри, де психологи та волонтери зможуть працювати як з дітьми, так і з дорослими; по-четверте, фінансова допомога постраждалим. Необхідно передбачити виплати допомоги на лікування, забезпечити безкоштовну оренду житлових приміщень та виплату одноразової допомоги тощо. Боротьба за працівників лише починається, а тому у приватного бізнесу і держави ще багато роботи для того, щоб повернути українців та утримати бодай частину з них на рідній землі.

Висновки. Міграція має негативний вплив не тільки на демографічні, а й макроекономічні показники національної економіки. Проте розробити реальний прогноз її падіння через збіль-

шення кількості мігрантів поки що точно не можливо за відсутності чіткої методології. Наслідки міграційних процесів, на нашу думку, можна окреслити в короткостроковій і довгостроковій перспективі. Зокрема, в короткій перспективі, хвиля зовнішніх мігрантів зменшує споживання (нічого не купують і не сплачують ПДВ), це негативно впливає на формування бюджетних надходжень, а також український бізнес втрачає кошти, оскільки він обслуговував дані сегменти на ринку. Але зберігаються податкові платежі від доходу тих, хто не втратив роботу і продовжує працювати дистанційно, держава не перевантажена соціальними виплатами, а також зберігається не високий рівень безробіття. А от наслідки в довгостроковій перспективі можуть бути гірші, адже громадяни, які не повертаються, зникають з ланок суспільного виробництва не тільки самі, а і їхні діти, а це вже для держави мільйони кваліфікованих робітників і тисячі підприємців. І через 10–15 років, у результаті втрати такої кількості трудового потенціалу, національна економіка країни втрачає частину не отриманого валового внутрішнього продукту.

Список використаних джерел

1. Вимушена міграція і війна в Україні. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznua-2022/> (дата звернення: 16.08.2022).

2. Вимушена міграція в умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149> (дата звернення: 16.08.2022).

3. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm (дата звернення: 16.08.2022).

4. Длігач А. Українці лишать Європі розуміння. URL: <https://chas.news/current/ukraintsi-lishat-evropi-rozuminnya-scho-treba-buti-smilivishimi-ne-miritisya-z-ustalenim-kimos-poryadkom-andrii-dl> (дата звернення: 16.08.2022).

5. Міграція населення України під час війни. URL: <https://mixdigital.com.ua/blog/migracziya-naselennya-ukraini-pid-chas-vijni/> (дата звернення: 16.08.2022).

6. Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни росії проти України – друга хвиля дослідження. Gradus. 2022. URL: https://gradus.app/documents/258/GradusEU_publiczcion_wave2_UA_MW7vdld.pdf (дата звернення: 16.08.2022).

7. Найважчі міграційні кризи у світі за останні роки. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/11/11/infografika/svit/najvazhchi-mihraczijni-kryzy-sviti-ostanni-roky> (дата звернення: 16.08.2022).

8. Лібанова Е. Через війну з України назавжди може емігрувати до 5 мільйонів людей. URL: <https://espreso.tv/cherez-viynu-z-ukraini-nazavzhdi-mozhe-emigruvati-do-5-milyoniv-lyudey-ella-libanova> (дата звернення: 16.08.2022).

9. Як ми усіх зберемо? Чому не всі біженці повернуться в Україну. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/05/30/687530/> (дата звернення: 16.08.2022).

References

1. *Forced migration and war in Ukraine*, available at: <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-berezhnya-2022/> (accessed at 16 August 2022).

2. *Forced migration in the conditions of the Russian-Ukrainian war and its negative consequences for the gene pool of Ukraine*, available at: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149> (accessed at 16 August 2022).

3. *State Statistics Service of Ukraine*, available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm (accessed at 16 August 2022).

4. Dlihach, A. *Ukrainians will leave the understanding to Europe*, available at: <https://chas.news/current/ukraintsi-lishat-evropi-rozuminnya-scho-treba-buti-smilivishimi-ne-miritisya-z-ustalenim-kimos-poryadkom-andrii-dl> (accessed at 16 August 2022).

5. *Migration of the population of Ukraine during the war*, available at: <https://mixdigital.com.ua/blog/migracziya-naselelnya-ukraini-pid-chas-vijni/> (accessed at 16 August 2022).

6. *Migration and socio-political attitudes during the full-scale war of Russia against Ukraine (2022)*, Gradus, available at: https://gradus.app/documents/258/GradusEU_publicztion_wave2_UA_MW7vdId.pdf. (accessed at 16 August 2022).

7. *The most severe migration crises in the world in recent years*, available at: <https://www.slovoidilo.ua/2021/11/11/infografika/svit/najvazhchi-mihraczijni-kryzy-sviti-ostanni-roky> (accessed at 16 August 2022).

8. Libanova, E. *Because of the war it can emigrate from Ukraine for ever*, available at: <https://espreso.tv/cherez-viynu-z-ukraini-nazavzhdi-mozhe-emigruvati-do-5-milyoniv-lyudey-ella-libanova> (accessed at 16 August 2022).

9. *How do we get everyone together? Why not all refugees will return to Ukraine*, available at: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/05/30/687530/> (accessed at 16 August 2022).

УДК 37.022:159.922.27]:343.81

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.054

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Дем'яненко Юлія Олександрівна, кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри психології,

*Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: u.demjanenko1980@gmail.com)*

ORCID: 0000-0001-5237-9559

Філіпович Вікторія Миколаївна, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри креативних індустрій та соціальних інновацій,

*Національний університет «Чернігівська політехніка»
Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій*

*(14037, Україна, м. Чернігів, вул. Козацька, 1,
e-mail: filipovich72@ukr.net)*

ORCID: 0000-0001-9645-7985

Стаття присвячена розгляду психологічних особливостей реалізації механізмів виховного впливу в установах виконання покарань, адже головна мета роботи кримінально-виконавчої системи – ефективний виховний вплив на особу, що порушила закон. Такий вплив неможливо здійснити примусово та на основі залякування, тому актуальність заявленої авторами теми полягає в аналізі психологічних особливостей виховного впливу на засудженого з метою підвищення якості психолого-педагогічної роботи, направленої на ресоціалізацію засудженого.

Розглянуто особливості вживання терміна «психологічний вплив» та проаналізовано особливості його реалізації працівниками кримінально-виконавчої служби. В роботі простежено кореляцію між поняттям «динамічна безпека» та соціально-психологічний вплив, яка обумовлюється необхідністю налагодження позитивних взаємин між персоналом і засудженими для впровадження ефективного корекційного соціально-психологічного впливу.

Висвітлено чинники, які впливають на процес впливу та сутнісні характеристики самого процесу впливу, що необхідно враховувати персоналу під час виконання службових обов'язків.

Порушено такі проблемні питання, як: дослідження потреб засудженого, через які може бути здійснено вплив, виявлення мішені впливу та дотримання правил донесення повідомлень до об'єкта впливу.

На основі проаналізованих теоретичних джерел виділено базові компоненти впливу: поведінка, установки, когніції. Також підкреслено, що зміна одного із компонентів тягне за собою зміну інших. Тому для ефективного психологічного впливу працівникам кримінально-виконавчої системи запропоновано

зосередити увагу на емоційно-психологічних особливостях засудженого; особливостях його взаємодії із групою та врахуванню його соціального становища в ній; культурно-освітній рівень засудженого; соціальних зв'язках поза межами в'язниці; особливостях кримінального мислення.

Виділено головні чинники ефективності реалізації соціально-психологічного впливу, яких мають дотримуватись співробітники установ виконання покарань у роботі із об'єктами впливу.

Зроблено висновок, що налагодження позитивних, відвертих і відкритих взаємин між персоналом установи виконання покарань та засудженими сприяє ефективному соціально-психологічному впливу на останніх і тим самим підвищується рівень та ефективність ресоціалізації.

Ключові слова: вплив, психологічний вплив, соціально-психологічний вплив, виконання покарань, динамічна безпека, кримінально-виконавча служба.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL INFLUENCE IMPLEMENTATION IN PENITENTIARY INSTITUTIONS

Demianenko Yuliia, PhD in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Psychology,
Academy of the State Penitentiary Service
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: u.demjanenko1980@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-5237-9559

Filipovych Viktoriia, PhD in Psychology, Associate Professor
of the Department of Creative Industries and Social Innovations,
National University "Chernihiv Polytechnic"
Educational-scientific institute of law and social technologies
(1 Kozats'ka Street, Chernihiv, 14037, Ukraine
e-mail: filipovich72@ukr.net)
ORCID: 0000-0001-9645-7985

The article is addressed to the consideration of the psychological features of the implementation of the educational influence mechanisms in penitentiary institutions, because the main goal of the work of the criminal and executive system is effective educational influence on a person who has broken the law. Such influence cannot be carried out forcibly and on the basis of intimidation, therefore the relevance of the topic stated by the author lies in the analysis of the psychological features of the educational influence on the convict in order to improve the quality of psychological and pedagogical work aimed at the resocialization of the convict.

The authors consider the peculiarities of the term 'psychological influence', and analyzes the peculiarities of its implementation by employees of the criminal enforcement service. The work traces the correlation between the concept of "dynamic security" and socio-psychological influence, which is determined by the

need to establish positive relationships between the personnel and convicts for the implementation of effective correctional socio-psychological influence.

The work analyzes the factors that affect the influence process and the essential characteristics of the influence process itself, which must be taken into account by the personnel during the performance of official duties.

The article raises such problematic issues as: researching the convict's needs through which influence can be exerted, identifying the target of influence and observing the rules for delivering messages to the object of influence.

Based on the analyzed theoretical sources, the basic components of influence are highlighted: behavior, attitudes, cognition. The article also emphasizes that a change in one of the components entails a change in the others. Therefore, for an effective psychological impact, the employees of the criminal and executive system are suggested to focus their attention on the emotional and psychological characteristics of the convict; peculiarities of his interaction with the group and taking into account his social position in it; cultural and educational level of the convict; social connections outside the prison; features of criminal thinking.

The main factors of the effectiveness of the implementation of social and psychological influence are highlighted, which should be observed by the employees of the institutions of execution of punishments when working with the objects of influence.

In the work, the author comes to the conclusion that the establishment of positive, frank and open relations between the staff of the penal institution and the convicts contributes to the effective socio-psychological influence on the latter and thereby increases the level and effectiveness of resocialization.

Key words: impact, psychological impact, socio-psychological impact, execution of punishments, dynamic security, criminal and executive service.

Постановка проблеми. З часів первісного ладу громада намагається узагальнити поведінку людей за допомогою законів, правил, норм, традицій. Однак не всі представники громади дотримуються встановлених загальних вимог, тому суспільство починає шукати методи їх виправлення та навернення до законслухняності. До правопорушників використовували: тілесні покарання, калічення, смертну кару, грошові штрафи, позбавлення волі. Як бачимо, зазначена система покарань, головним чином, переслідувала мету не тільки покарати правопорушника, а й налякати інших, тим самим попередити їх можливу злочинну поведінку, крім того, покарати так, аби не було бажання порушити закон знову.

Не є таємницею, що в установах виконання покарань дуже складно відбувається процес виправлення та ресоціалізації, відсоток засуджених, які стають на шлях виправлення, дуже низь-

кий. Деякі науковці вважають причину такої ситуації в особливостях взаємин між співробітниками кримінально-виконавчої системи та засудженим, в яких останній знаходиться не в паритетних стосунках, а в підпорядкуванні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання психологічного впливу є багатогранним, доволі велика кількість науковців присвячує свої статті цій проблематиці. Так, наприклад, Г. А. Балл, М. С. Бурігін, І. І. Шлімакова досліджують методологічні основи поняття «психологічний вплив». Учені О. М. Процюк, С. В. Андрусенко, А. В. Павленко вивчають особливості застосування психологічного впливу в правоохоронній діяльності. Проте питання впровадження ефективного психологічного впливу на засуджених в установах виконання покарань опрацьоване не достатньо, що і зумовило вибір теми статті.

Формування цілей статті. Стаття направлена на теоретичне дослідження психологічних проблем психологічного впливу на засуджених з метою їх ресоціалізації та профілактики рецидиву. Одним із завдань роботи є розгляд практичних прийомів та методів роботи із засудженими з метою налагодження ефективної співпраці між ними та співробітниками кримінально-виконавчої служби.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні кримінально-виконавча система переорієнтовується з суто авторитарного, карального впливу на гуманістичні, людино-центровані методи ресоціалізації засуджених. Усе більше дослідників зауважує, що в роботі із засудженими особами тоталітарні та каральні методи мають незначний ефект, особливо в установах покарань. Відповідно, основним завданням кримінально-виконавчої системи має бути поступовий відхід в установах від орієнтації лише на забезпеченні правопорядку, а на створення умов, в яких не порушуються правила, направлення всіх зусиль персоналу на встановлення динамічної безпеки в установах.

Притримуємося визначення поняття «динамічна безпека», яке надає І. С. Яковець як спосіб організації процесу виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення свободи, що базується на розвитку позитивних взаємин з осудженим, їх зайнятості, встановленні довірливих стосунків з ними, ефективної комуніка-

ції, яка призводить до проінформованості персоналу про процеси, що відбуваються в установах виконання покарань [4]. Основна мета такого підходу – побудова довірливих взаємин із засудженими, зміна їх поведінки, переоцінка ціннісних установок та переорієнтація їх кримінального мислення на правосвідоме.

У психології процес, під час якого відбувається зміна емоцій, думок та поведінки особи внаслідок дії інших людей, має назву соціального впливу.

Вплив як психологічний феномен розглядається сучасними науковцями як процес «проникнення» однієї особистості (або групи осіб) у психіку іншої особистості (або групи осіб) ... вплив на психічний стан, думки, почуття і дії іншої людини винятково за допомогою психологічних засобів (вербальних або невербальних). Психологічний вплив має зовнішнє (стосовно реципієнта) походження і, будучи сприйнятим ним, приводить до зміни конкретних психологічних регуляторів певної активності людини» [2]. При цьому автори вважають, що сутнісними характеристиками категорії психологічного впливу, що мають значення при його здійсненні, є:

- структура психологічного впливу (хто впливає? на кого впливають? з якою метою впливають);
- етапи процесу психологічного впливу (послідовність впроваджених дій впливу);
- стратегії психологічного впливу (яким саме чином вплинути);
- мішені психологічного впливу (на що або на кого направлений вплив);
- методи психологічного впливу (інструменти, за допомогою яких здійснюється вплив);
- види психологічного впливу (в якій спосіб здійснити вплив).

Таким чином, здійснюючи соціально-психологічний вплив на особу, слід пам'ятати, що залежно від самого суб'єкта чи об'єкта впливу, від того, що саме хочемо змінити, слід розробляти стратегії і підбирати відповідні види та методи впливу. Під час налагодження стосунків із засудженим обов'язково необхідно враховувати:

- емоційно-психологічні особливості засудженого;

– особливості взаємодії із групою та його соціальне становище в ній;

- культурно-освітній рівень;
- соціальні зв'язки поза межами в'язниці;
- особливості кримінального мислення.

Тому перед офіцерами установ виконання покарань стоїть нагальне питання: яким чином організувати соціально-психологічну роботу із засудженими, аби налагодити психологічний контакт з метою подальшого ефективного соціально-психологічного впливу?

Аби отримати відповідь на поставлене запитання, необхідно звернутись до основних життєвих потреб засуджених, які залишаються незадоволеними в умовах позбавлення волі.

Отже, засуджені частіше за все відчують психологічний стрес через:

- обмеженість контактів та свободи дій;
- обмеження можливості задоволення багатьох потреб;
- страх за власне майно та страх стати жертвою або об'єктом нападу інших;
- зменшена кількість та мала різноманітність подразників у тюремному середовищі;
- нудьга, що викликана монотонністю простору та повсякденності;
- позбавлення засудженого автономії, можливості робити вибір та вирішувати самостійно питання;
- надмірність змістовно не заповненого часу, що викликає відчуття розтягнутості часу, його дуже повільного плину;
- обмеження життєвого простору.

Тому, намагаючись встановити контакт та довірливі взаємини із засудженими, персонал у роботі має намагатися нівелювати вище зазначені негативні фактори. Цьому може сприяти і дозвіл на додаткові та позачергові відвідування засуджених як заохочення, і вибір, якою соціально корисною справою займатися, і урізноманітнення розпорядку дня та змістовне наповнення кожного дня, і гарантування захисту честі та гідності засудженого.

Під час вибору методу впливу на засудженого співробітнику установи виконання покарань передусім слід визначитись із «мішенню» в психіці об'єкта. Можна виділити такі:

1) спонукання активності (потреби, інтереси, схильності, ідеали);

2) регулятори активності (сміслові, цільові й операційні установки, групові норми, самооцінка, світогляд, переконання, вірування);

3) інформаційні структури активності (знання про світ, людей, відомості, які забезпечують інформацією людську активність);

4) операційний склад активності (спосіб мислення, стиль поведінки, звички, вміння, навички);

5) психічні стани, пов'язані з реалізацією різних форм активності (фонові, функціональні, емоційні) [1].

Психолого-педагогічна робота в установах виконання покарань відбувається у двох напрямках: індивідуальному та груповому, при цьому останньому необхідна особлива увага. Оскільки виходячи із специфіки умов тримання засуджених – вони більшість часу знаходяться під впливом великої кількості людей, актуальними стають закони масової поведінки, коли настрої однієї людини з великою інтенсивністю та швидкістю передається іншим. Соціально-психологічні явища, які виникають та існують у середовищі засуджених, здатні самі по собі або у сукупності з іншими несприятливими об'єктивними чи суб'єктивними процесами ставати причинами негативного емоційно-психологічного стану засудженого та його негативної поведінки.

У сучасних умовах реформування пенітенціарної системи існує нагальна потреба відходити від формальних форм роботи із засудженими та орієнтуватися на поступовий цілеспрямований виховний вплив.

Вивчаючи основні психологічні закономірності соціального впливу Ф. Зімбардо та М. Ляйппе дійшли висновку, що установки, поведінка та когніція є трьома базовими стовпами впливу, зміна одного компонента особистості приводить до зміни інших їх компонентів: «Взаємозв'язок установок, когніцій, афективних реакцій, інтенцій та моделей поведінки, що становлять одну впорядковану систему, має велике значення. Зміна переконань здатна потягнути за собою необхідність переглянути установку. Нова установка може в кінцевому рахунку привести до зміни поведінки» [3, с. 48]. Тому в процесі взаємодії із засудженим

офіцер установи виконання покарань має спромогтися відшукати неефективні установки та працювати над їх змінами. Для цього автори пропонують зосередити увагу на:

- індивідуальній поведінці та психічних процесах об'єкта впливу;
- значущості ситуаційних факторів під час вибору лінії поведінки щодо об'єкта впливу;
- сприйняття соціальної ситуації, яке більшою мірою впливає на поведінку, ніж об'єктивна реальність;
- використання різноманітних методів для отримання та оцінки даних.

Передусім соціально-психологічний вплив має починатися з мотивування засудженого до переосмислення власного досвіду і поведінки, що призвела до скоєння кримінального правопорушення та відбування строку позбавлення волі в установі. З допомогою працівника установи засуджений має зрозуміти детерміновані зв'язки між поведінкою та наслідками.

Працівникам не варто розчаровуватись та «опускати руки», якщо відразу не отримають результату, адже цей етап найскладніший і найдовший у процесі виправлення. Основним інструментом роботи офіцера є бесіда. При цьому не варто втрачати можливість поговорити із засудженим у позаплановий час і на нейтральні теми, аби налагодити неформальний зв'язок, більше дізнатись про особистість засудженого.

Для того, щоб повідомлення було засвоєно об'єктом впливу, воно має бути репрезентовано багаторазово. Повідомлення, що повторюється, є ефективною стратегією стійкої зміни установки, здатної направляти поведінку людини в подальшому. Крім того, повідомлення мають доноситись із дотриманням певних правил: «складні для розуміння, коли мова виражає думку, йде від розуму й апелює до нього, переконливі повідомлення більш ефективні, коли представляються у письмовій формі. Повідомлення, що спрямовані до почуттів, краще спрацьовують, коли передаються аудіовізуальними засобами, – оскільки маніпулюють чуттєвими образами» [3, с. 185]. При цьому важливо внесення деякої новизни в повідомлення, що повторюються, оскільки ще зберігає у людей цікавість до інформації та виправдовує саме повторення.

Відповідно, крім бесід, мають використовуватись аудіо- і відеоповідомлення, різноманітна друкована інформація з відповідною тематикою. Звісно, що крім прямого мовленнєвого впливу, вихователь власною поведінкою та власним прикладом опосередковано впливає на засудженого, створюючи своєрідний зразок для наслідування. На цьому етапі головне завдання суб'єкта впливу – сформувати установки, що будуть ґрунтовані на цілому комплексі прив'язок до думок і почуттів, які б були співзвучними з уже наявною внутрішньою системою установок, а для цього необхідно вивчити особистісні особливості засудженого, аби інформація його зацікавлювала, зачіпала за живе.

Коли особа, що відбуває покарання, починає замислюватись над неправомірністю своїх дій у минулому, з'являються думки про те, що життя можна прожити і по-іншому, настає час для спільної роботи працівника системи кримінально-виконавчої служби та засудженого – поступової зміни поведінки. Головне завдання на цьому етапі – сформувати у засудженого стійке прагнення до змін. Реалізація цього завдання полягає в розробленні покрокових дій, направлених на зміну кримінального мислення та поведінки. Для досягнення успіху кроки мають бути деталізовані, поставлені цілі досяжні, їх реалізація не надто складною. Для цього необхідно залучення об'єкта впливу у процес систематичного аналізу поведінки та установки. У процесі роботи важливо заохочувати до досягнення результату, акцентувати увагу на невеликих успішних кроках, сприяти розвитку відповідальності в досягненні поставлених цілей та поступово спонукати до самоаналізу своєї поведінки, готувати до самостійності у вирішенні питань та постановці наступних цілей самостійно. Провідна мета роботи із засудженим – робота над усвідомленням його не тільки об'єктом суспільних відносин, але і суб'єктом, який має права та обов'язки і найголовніше, який бере відповідальність за організацію власного життя та життя близьких людей навколо нього.

Крім того, важливим критерієм готовності до звільнення є емоційний стан засудженого. Необхідною умовою зміни психологічного стану засудженого є робота над зміною його самооцінки та рівня домагань, для цього співробітник установи має показати засудженому шлях відновлення його соціального статусу.

Під поняттям «соціальний статус» розуміємо не лише позицію особистості в соціальній системі, але і належність її до певної соціальної групи, сукупність ролей, які вона виконує. Роберт Мертон називає це «статусним набором», до якого входить: соціальний, освітній, особистий статуси, майновий стан, вікові, професійні, етнічні ознаки.

Відповідно, працюючи із засудженими, працівник має враховувати не лише вік та стать, а й загальне становище індивіда у суспільстві (наявність освіти, професійна діяльність, сімейний стан, матеріальне становище, наявність влади), рівень родинних зв'язків, належність до тієї чи іншої етнічної групи, яку релігію сповідує.

Ефективність реалізованого соціально-психологічного впливу персоналу установи залежить від таких чинників:

- подолання криміногенних нахилів засудженим;
- формування соціальних навичок та вмінь;
- забезпечення сумлінного ставлення до праці;
- свідоме включення до корисної діяльності;
- загальноосвітня та культурно-гуманістична освіта, професійна підготовка;
- укріплення дисципліни та самодисципліни;
- підтримання соціально корисних зв'язків;
- викорінення звичаїв та традицій, що суперечать правовим та моральним нормам.

Усе це буде сприяти позитивній адаптації у суспільстві і забезпечувати правослухняний образ життя після звільнення [1].

Висновки. Отже, аналіз наявних джерел вказує на те, що ефективний соціально-психологічний вплив на засудженого не можливий без налагодження взаємин між персоналом та самими засудженими. При цьому персоналу необхідно дотримуватись визначених ефективних чинників соціально-психологічного впливу на засуджених, аби стосунки між ними не переходили в «панібратські», одночасно залишаючись довірливими.

Список використаних джерел

1. Основи пенітенціарної педагогіки та психології : навч. посіб. / С. Ю. Замула та ін. ; за заг. ред. В. М. Синьова. Біла Церква, 2003.

101 с. URL: <https://i-rc.org.ua/files/posibnik-psyhologiya.pdf> (дата звертання: 22.04.2022).

2. Николаєнко С. Категорія психологічного впливу в психології. *Світосгляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. пр. Суми, 2011. № 1 (1). URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09-Nikolaenko2.pdf?sequence=1> (дата звертання: 22.04.2022).

3. Таранов П. С. Приєми впливання на людей. Симферополь : Таврія, 1995. 493 с.

4. Яковець І. С. Динамічна безпека в установах виконання покарань як основа профілактики правопорушень. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3. С. 180–187.

References

1. *Basics of penitentiary pedagogy and psychology* : manual (2003) / Zamula S. Yu. and others ; in Syniova V. M. (Ed.), Bila Tserkva, available at: <https://i-rc.org.ua/files/posibnik-psyhologiya.pdf> (accessed at 22 April 2022).

2. Nikolaenko, S. (2011), „Category of psychological influence in psychology”, *Worldview – Philosophy – Religion* : collection of works, State higher educational institution “Ukrainian Academy of Banking” of the National Bank of Ukraine, Sumy, № 1 (1), available at: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09-Nikolaenko2.pdf?sequence=1> (accessed at 22 April 2022).

3. Taranov, P. S. (1995), *Methods of influencing people*, Tavria, Simferopol.

4. Iakovets, I. S. (2015), „Dynamic security in penal institutions as a basis for crime prevention”, *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, № 3, pp. 180–187.

УДК 159.942:351.74

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.065

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Діденко Олексій В'ячеславович, підполковник внутрішньої служби
викладач кафедри правової та спеціальної підготовки,
Територіально відокремлене відділення «Кам'янська філія
Академії Державної пенітенціарної служби»
(51901, Україна, м. Кам'янське, вул. Колеусівська, 39,
e-mail: kuzunchik@email.ua)
ORCID: 0000-0003-2826-8749

У статті розглянуто основні проблеми психолого-педагогічної діяльності пенітенціарних установ під час воєнного стану. Із введенням воєнного стану у країні тема вивчення психологічних станів працівників органів виконання покарань набула актуальності та представила інтерес для цього дослідження.

Мета статті – розкрити основні проблеми психоемоційного стану співробітників пенітенціарної служби, дослідити основні чинники впливу на їх психологічну стабільність та наслідки під час виконання службових обов'язків в умовах воєнного стану.

Результати. Описано норми професійної етики, які вимагають від службовців органів виконання покарань. Проаналізовано основні проблеми порушення психоемоційного стану працівників, які виникають у нетипових умовах, а саме воєнного стану. У статті досліджено та розкрито основні чинники, а саме: психологічна адаптація, неготовність до виконання професійних обов'язків під впливом стрес-факторів, виникнення негативних психоемоційних станів, втрата психоемоційного балансу та стійкості в екстремальних умовах та їх вплив на роботу працівників із засудженими особами.

Висновки. За результатами дослідження було виявлено наслідки неподолання негативних психоемоційних факторів та їхній вплив на подальшу ефективність педагогічної діяльності працівників пенітенціарної служби. Було охарактеризовано такі негативні наслідки, як емоційне вигорання, професійна деформація та посттравматичне зростання. Ця проблематика має бути досліджена та опрацьована в подальших дослідженнях, адже умови сьогодення нашої держави роблять її надзвичайно актуальною. Проблеми психологічних станів працівників під час воєнного стану та їхній вплив на ефективність педагогічної діяльності співробітників заслуговує на більш широкий розгляд як у теоретичному, так і в практичному плані.

Ключові слова: стрес, психоемоційний стан, пенітенціарна служба, психолого-педагогічна діяльність, засуджений.

PROBLEMS OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF BODIES FOR THE EXECUTION OF PUNISHMENTS DURING THE MARTIAL LAW

Didenko Oleksii, lieutenant colonel of the internal service,
lecturer of the Department of Legal and Special Training,
*Territorially Separate Branch "Kamianske Branch of the Academy
of the State Penitentiary Service"*

(39 Koleusivska Street, Kamianske, 51909, Ukraine,

email: kuzunchik@email.ua)

ORCID 0000-0003-2826-8749

In this article the main problems of psychological and pedagogical activity of penitentiary institutions during the martial law are considered. With the introduction of martial law in the country, the topic of studying the psychological state of law enforcement officers became relevant and became interesting for this study.

The purpose of the article. *The aim is to reveal the main problems of psycho-emotional state faced by employees and to investigate the main factors influencing psychological stability and the consequences of not overcoming them in the performance of official duties of penitentiary personnel.*

The results. *The norms of professional ethics that require employees of penitentiary institutions are described. The main problems of violation of the psycho-emotional state of employees that occur in atypical conditions, namely martial law, are analyzed. The article examines and reveals the main factors such as psychological adaptation, unwillingness to perform professional duties under the influence of stressors, negative psycho-emotional states, loss of psycho-emotional balance and resilience in extreme conditions and their impact on personnel work with convicts.*

Conclusions. *The results of the study revealed the consequences of overcoming negative psycho-emotional factors and their impact on the further effectiveness of pedagogical activities of penitentiary personnel. Negative effects such as emotional burnout, occupational deformity and post-traumatic growth have been reported. This issue should be researched and studied in further research, because the current conditions of our state make it extremely relevant. Problems of psychological states of employees during martial law and their impact on the effectiveness of pedagogical activities of employees deserve wider consideration both in theoretical and practical terms.*

Key words: *stress, psycho-emotional state, penitentiary service, psychological and pedagogical activity, convict.*

Постановка проблеми. У ході виконання професійної діяльності на людину впливає низка зовнішніх і внутрішніх факторів. Під час воєнного стану у країні ці фактори загострюються та сильніше впливають на психологічний стан людини. Знання та робота над цими факторами надає можливості функціонування

того чи іншого органа, а саме працівників цих органів виконувати свою діяльність на необхідному ефективному рівні. Крім того, що пенітенціарна служба має доволі специфічні вимоги до свого функціонування, а саме працівники мають бути не лише добре фізично підготовлені, а і мати підготовку на рівні морального, духовного виховання злочинців. Під час воєнного стану до пенітенціарного персоналу висувають більше вимог у професійному напрямку підготовки до роботи. Це впливає на їхній психологічний стан та може призвести до проблем виконання професійних обов'язків на необхідному рівні ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою написання статті стали праці відомих вітчизняних учених, таких як: І. М. Охріменко [9, с. 126–130], М. І. Блажівський [2, с. 357–366], С. В. Зливко [3, с. 175–178], В. М. Синьов [10, с. 19–23] та ін.

Мета статті – розкрити головні проблеми психоемоційного стану співробітників пенітенціарної служби, дослідити основні чинники впливу на їх психологічну стабільність та наслідки під час виконання службових обов'язків в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Діяльність працівників органів пенітенціарної служби є невід'ємною складовою правової системи країни, адже саме цей орган займається такими важливими завданнями, як виховання осіб, узятих під варту, та засуджених, формування системи наглядових, профілактичних, соціальних та виховних заходів для злочинців. Головною метою є виправлення засуджених та запобігання повторних злочинів [4, с. 29].

Існують певні норми професійної етики, які вимагають від службовців органів виконання покарань, а саме:

- готовність до співпраці та гідне, доброзичливе, уважне ставлення і поводження із засудженими;
- коректна поведінка з особами, узятими під варту;
- постійний контроль власної поведінки та емоцій;
- уміння розділяти особисті почуття від професійних обов'язків і не дозволяти почуттям впливати на холодний розсуд під час виховної роботи із засудженими.

Проблеми психолого-педагогічної діяльності персоналу органів виконання покарань у своїх наукових працях розкривали

багато науковців. Так, у своєму дослідженні М. І. Блажівський описує діяльність персоналу установ виконання покарань як екстремальну [2, с. 359]. Зокрема, І. М. Охріменко вивчає психологічну підготовку працівників [9, с. 126]. Кушнірова Т. В. у дослідженні розглядає заходи профілактики негативних психічних станів і суїцидальної поведінки персоналу органів виконання покарань та правоохоронних органів [6, с. 60]. А науковець О. М. Мірошніченко в науковій роботі наголошує на важливості психологічного забезпечення професійної діяльності персоналу з урахуванням сімейних відносин [8, с. 153]. Зазначені дослідники вивчали психолого-педагогічні проблеми крізь призму певних обставин, але сьогодення вимагає розглянути більш глибоко аспекти психолого-педагогічної діяльності працівників пенітенціарних установ в умовах воєнного стану, що існують у країні.

Війна – це глобальне протистояння, насильство та великий удар не лише по фізичному, а і по психічно-емоційному стану людини. Не існує жодної людини, яка б змогла впоратися із такими емоційно важкими обставинами без шкоди для психологічного стану та морального духу.

Попри те, що працівники органів виконання покарань мають дуже добру фізичну та психологічну підготовку, адже їм необхідно завжди залишатися в емоційно та психологічно стабільному стані для ефективного виконання виховної роботи із особами, узятими під варту, та засудженими, вони залишаються людьми, психіка яких може бути не готовою до умов воєнного часу. Розглянемо проблеми, з якими можуть зіштовхнутися працівники органів виконання покарань під час воєнного стану:

- психологічна адаптація до умов;
- виникнення негативних психоемоційних станів;
- неготовність виконання професійних обов'язків під впливом стрес-факторів службово-бойової обстановки;
- професійна деформація;
- втрата психоемоційного балансу та стійкості в екстремальних умовах;
- емоційне вигорання;
- посттравматичне зростання після виконання службових обов'язків у нетипових умовах.

Підвищена загроза здоров'ю та життю, а також життю твоїх близьких під час воєнного стану у країні викликають значний стрес у працівників. Крім того, співробітники органів виконання покарань повинні приймати правильні та зважені рішення і нести відповідальність за ці рішення. У такому режимі питання вольового компонента, подолання стресу та психологічної готовності співробітників стає під загрозу. А психологічно неадаптовані до таких екстремальних умов працівники мають великі шанси на втрату своєї працездатності, що здебільшого призводить до необґрунтованості ухвалення рішень, втрати самоконтролю, дисциплінованості, неорганізованості та некомпетентності психолого-педагогічної роботи із засудженими особами. Основним завданням співробітників органів виконання покарань є ресоціалізація засуджених, у тому числі їх моральне перевиховання за рахунок запровадження заходів виховного, соціально-психологічного та іншого спрямування, які сприяють зміні мислення засуджених в умовах несвободи.

Психологічно неадаптований та непідготовлений працівник втрачає свою здібність чітко та справедливо виконувати свої професійні обов'язки, забезпечувати безпечне морально-психічне й стабільне перебування ув'язнених до завершення відбування покарання за скоєний злочин. Необхідно зазначити, що адаптаційний період і прилаштування до нових умов праці в режимі воєнного стану працівниками органів виконання покарань відіграє неабияку роль у подальшій ефективності виконання службових обов'язків. Підтримка співробітників та тренування їх рівня адаптованості до бойових умов є дуже важливими для подальшого забезпечення їхнього стабільного морально-психічного стану та ефективності виконання психолого-педагогічної діяльності.

Психофізіологічна адаптація працівників органів виконання покарань – це дуже складний та важливий процес. Співробітники мають пристосовуватися до нових фізіологічних та психологічних навантажень під час воєнного стану. Адже війна є непередбачуваною, і працівники мають бути кожної хвилини готовими до виконання завдань, з якими вони попередньо майже не стикалися у професійній діяльності. Організм працівників має пройти процес звикання до нових умов – до психологічних та фізичних на-

вантажень, ритму праці тощо. Підкреслимо значущість та необхідність психологічного консультування, підтримки щодо саморегуляції емоційних станів та зняті стану тривоги, формування позитивного мислення подолання труднощів у режимі непередбачуваності, обумовленого воєнним станом [1, с. 24–36].

Професійна адаптація персоналу має відповідно властивості пристосування вже набутого досвіду професійної діяльності до нових умов, часто незвичних та неочікуваних для людини. Уміння швидко адаптуватися до незвичної для себе ситуації, а особливо стресової та морально гнітючої, такої як війна, здатен не кожен співробітник. Це вміння необхідно періодично оновлювати, тренувати та готувати організм подолання стресу й роботи в нових непередбачуваних умовах. Це пов'язано з тим, що співробітник органів виконання покарань має швидко впоратися із подоланням власного стресу та взяти під контроль свої почуття й емоції, вміння швидко переключити свою увагу на педагогічний аспект службових обов'язків, які є найважливішими в роботі із засудженими та особами, узятими під варту.

Неготовність до виконання професійних обов'язків під впливом стрес-факторів службово-бойової обстановки є поширеною проблемою. Стрес – це особливий психічний стан людини, який пов'язаний із зародженням та виявом емоцій. Це реакція не тільки на фізичні характеристики ситуації, а і на психічну кореляцію між людиною та навколишнім середовищем. Співробітники таких структур як органи виконання покарань мають завжди бути наготові виконувати професійні обов'язки за будь-яких умов, незважаючи на певні чинники та фактори навколишнього середовища, що їх оточують. Передбачено, що їхній психічний стан має бути збалансованим, адже обираючи таку професію працівники цієї сфери розуміють, на що вони йдуть, а також, що їхні емоції та почуття повинні бути поза межами їхнього боргу перед урядом та професіоналізмом. Проте людина є живою істотою, мозок якої реагує негативно на стрес, спричиняючи негативний вплив на психологічний стан.

Чимало науковців вивчали поняття психічного стану людини. Зокрема, дослідник Н. В. Левітов вважав, що психічний стан є цілісним поняттям [7, с. 356]. Робота в таких установах як ор-

гани виконання покарань вимагає саморегуляцію психічних станів. Зміна психічного стану під впливом негативних факторів, а саме стресу, впливає на його професійну діяльність, накладаючи негативний відбиток на ефективність здійснення педагогічних обов'язків під час виконання своєї роботи. Під час воєнних дій у країні працівники перебувають у стані тривожності, що може призводити до більш серйозних станів, наприклад, агресія, роздратування, гнів, відчай, апатія, втрата концентрації уваги, необґрунтованість дій під час виконання службових обов'язків тощо.

Стрес, нестабільність психологічного стану під час війни у країні не просто негативно впливають на ефективність виконання професійних обов'язків персоналу органів пенітенціарної служби, а також можуть призвести до емоційного вигорання та професійної деформації. Крім того, у службовців може з'явитися посттравматичне зростання після виконання службових обов'язків у нетипових умовах. Як наслідок, вищезазначені фактори приводять до професійної непридатності. Через перевантаження психіки людини, синдром вигорання після тривалого стресу у працівників відбувається повне виснаження внутрішніх ресурсів. Під час отримання травматичного досвіду в людини відбувається трансформація особистості [12].

Після пережитого стресу у співробітників найчастіше відбувається позитивна динаміка, з'являється переосмислення подій, які відбулися. Психічне оновлення після пережитого стресу та порушення психічного стану через воєнні дії у країні є невід'ємною частиною психоемоційної перебудови особистості. Під час або після такого страшного лиха, як війна, у людей відбувається переосмислення старих устоїв життя та налаштування на нові моральні принципи, погляди на життя та професійну діяльність.

Так, співробітники органів виконання покарань не є винятком. Адже йде переосмислення власних професійних навичок та ставлення до виконання службових обов'язків. Оскільки їм доводиться працювати із ув'язненими та особами, узятими під варту, виконуючи виховно-педагогічні функції, вони переосмислюють своє ставлення до цих осіб, починають більш глибоко їх розуміти, тим самим виховуючи в них людей, які вийдуть після ув'язнення зовсім іншими. Більше того, спостерігаються особи-

стісні зміни, посилюються сили, бойовий дух та психологічна стійкість [5, с. 205–207]. У свою чергу, виникає важливість профілактики психологічних станів співробітників органів виконання покарань. Працівники мають проходити психологічну підготовку до дій у екстремальних ситуаціях, отримувати психологічний супровід під час психологічної адаптації, відвідувати тренінги, спрямовані на зростання ефективності працездатності та виконання професіональних обов'язків у нетипових умовах [11, с. 219–226].

Персонал установ виконання покарань повинен постійно мати психологічний супровід, який допоможе бути емоційно та психологічно готовими до екстремальних ситуацій і мати стійкість до впливу стрес-факторів. [1, с. 24–36]. Крім тренінгів, спрямованих на надання порад щодо поведінки на роботі, працівники мають проходити спеціальну підготовку, працювати під час воєнного стану без завдання шкоди своєму психічному та професіональному стану. Також є необхідність у індивідуальному консультуванні спеціалістами, які допомагатимуть виправити помилки поведінки під час педагогічно-виховної роботи із засудженими, попередити можливі стреси та панічні атаки, порушення емоційного стану і справедливого ставлення до виконання службових обов'язків.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження щодо проблем здійснення психолого-педагогічної діяльності працівниками органів виконання покарань, із врахуванням впливу воєнного стану в країні, можна зробити такі висновки: 1) професійна діяльність співробітників органів виконання покарань здійснюється у середовищі, яке відрізняється від інших структур, а його специфіка викликає високий рівень емоційного навантаження; 2) працівники, виконуючи виховну, психолого-педагогічну функції, мають постійно зберігати холодний розсуд, не дозволяти емоціям і почуттям впливати на обґрунтованість рішень, які вони мають приймати під час виконання психолого-педагогічної діяльності, та на ефективність виконання службових обов'язків у цілому; 3) умови воєнного стану можуть сприяти виникненню стресів, порушення психоемоційного стану, послаблення психологічної стійкості, наслідком чого може

бути втрата психоемоційного балансу та стійкості; 4) працівники можуть бути не готовими до виконання професійних обов'язків під впливом стрес-факторів службово-бойової обстановки; 5) сумарний вплив вищевказаних факторів і наслідків може призвести до емоційного вигорання, професійної деформації та зростання посттравматичного стану співробітників, що, безумовно, буде мати вплив на ефективність виконань службових обов'язків.

Подальші дослідження будуть спрямовані на формування заходів цілеспрямованої психологічної допомоги щодо запобігання негативних психоемоційних станів в умовах воєнного стану та своєчасного надання психологічної допомоги працівникам органів виконання покарань з метою підвищення рівня готовності подолання негативних факторів впливу на психоемоційний стан, а також якісного виконання функцій, що належать до психолого-педагогічної діяльності.

Список використаних джерел

1. Бараннік В. А. Сутність та завдання психологічного супроводу на стадії психологічної адаптації військовослужбовців за контрактом. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Харків, 2015. Вип. 3. Ч. 1. С. 24–36.
2. Блажівський М. І. Психологічні особливості професійної діяльності персоналу установи виконання покарань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. Львів, 2012. Вип. 2 (1). С. 357–366.
3. Зливко С. В. Основні завдання і функції Державної кримінально-виконавчої служби України. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. Чернігів, 2018. № 1 (3). С. 175–178.
4. Казак Р. А., Рідкобород Ю. В., Мелаш А. С. Зародження пенітенціарної системи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. Харків : Право, 2021. № 10. С. 28–31.
5. Кудар К. В. Посттравматичне зростання у поліцейських та військовослужбовців після виконання службових обов'язків у нетипових умовах. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 205–207.
6. Кушнірова Т. В. Професійно-психологічна підготовка працівників ДКВС щодо нейтралізації негативних психічних станів та профілактики суїцидальної поведінки. Київ : Леся, 2014. 60 с.

7. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В., Папуча М. В. Загальна психологія / за ред. С. Д. Максименка. Вінниця : Нова книга, 2004. 356 с.

8. Мірошніченко О. М. Психологічне забезпечення професійної діяльності пенітенціарного персоналу в сфері сімейних відносин. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7 квіт. 2017 р.). Харків, 2017. С. 151–155.

9. Охріменко І. М. Проблематика психологічного забезпечення професійної діяльності працівників державної кримінально-виконавчої служби України. *Право і безпека*. Харків, 2018. № 4. С. 126–130.

10. Синьов В. М. Внесок наукової школи академіка В. М. Синьова в розвиток загальної та спеціальної психолого-педагогічної науки. *Біобібліографічний покажчик до 70-річчя від дня народження*. Київ, 2010. С. 19–23.

11. Чичуга М. М. Профілактика деструктивних психічних станів працівників соціально-психологічної служби установ виконання покарань засобами тренінгу. *Вісник Пенітенціарної асоціації України = Bulletin of the Penitentiary association of Ukraine*. Київ, 2017. № 1. С. 219–226.

12. Collier L. Growth after trauma. *Monitor on Psychology*. 2016. Vol. 47. No. 10. URL: <https://www.apa.org/monitor/2016/11/growth-trauma> (дата звернення: 20.08.2022).

References

1. Barannik, V. A. (2015), „The essence and tasks of psychological support at the stage of psychological adaptation of contract servicemen”, *Problems of extreme and crisis psychology*, Kharkiv, Issue 3, Part 1, pp. 24–36.

2. Blazhivskiy, M. I. (2012), „Psychological features of the professional activity of the personnel of the penitentiary institution”, *Scientific bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. psychological series*, Lviv, Issue 2 (1), pp. 357–366.

3. Zlyvko, S. V. (2018), „The main tasks and functions of the state criminal enforcement service of Ukraine”, *Criminal and Executive System: Yesterday. Today. Tomorrow*, Chernihiv, Issue 1, pp. 175–178.

4. Kazak, R. A., Ridkobod, Yu. V., Melash, A. S. (2021), „The birth of the penitentiary system in Ukraine”, *Legal scientific electronic journal*, Pravo, Kharkiv, Issue 10, pp. 28–31.

5. Kudar, K. V. (2020), „Post-traumatic growth in police and military personnel after duty in atypical conditions”, *Psychological and pedagogical*

problems of professional education and patriotic education of the personnel of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv, pp. 205–207.

6. Kushnirova, T. V. (2014), *Professional and psychological training of the State Criminal and Executive Service personnel regarding neutralization of negative mental states and prevention of suicidal behavior*, Lesia, Kyiv.

7. Maksymenko, S. D., Zaichuk, V. O., Klymenko, V. V., Papucha, M. V., Solovienko, V. O. (2004), *General Psychology*, Nova Knyha, Vinnytsia.

8. Miroschnychenko, O. M. (2017), „Psychological support of the professional activities of penitentiary staff in the field of family relations”, *Psychological and pedagogical problems of professional education and patriotic education of the personnel of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine* : materials of the scientific and practical conference (Kharkiv, 7 April 2017), Kharkiv National University of Internal Affairs Affairs, Kharkiv, pp. 151–155.

9. Okhrimenko, I. M. (2018), „Problems of psychological support of the professional activity of employees of the state criminal and executive service of Ukraine”, *Law and security*, Kharkiv, Issue 4, pp. 126–130.

10. Syniov, V. M. (2010), „Contribution of academician V. M. Syniov’s scientific school to the development of general and special psychological and pedagogical science”, *Biobibliographic index To the 70th anniversary of the birthday*, Kyiv, pp. 19–23.

11. Chychuha, M. M. (2017), „Prevention of destructive mental states of employees of the social-psychological service of penal institutions by means of training”, *Bulletin of the Penitentiary association of Ukraine*, Kyiv, Issue 1, pp. 219–226.

12. Collier, L. (2016), „Growth after trauma”, *Monitor on Psychology*, Vol. 47, Issue 10, available at: <https://www.apa.org/monitor/2016/11/growth-trauma> (accessed at 20.08.2022).

УДК 378.091:343.8

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.076

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОБАЦІЙНИХ ПРОГРАМ

Дрижак Віктор Володимирович, кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: viktor.dryzhak@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-2898-1053

У статті розглянуто особливості застосування індивідуальних та групових тренінгових форм і методів роботи із суб'єктами пробації в процесі реалізації пробаційних програм. Паралельно зосереджено увагу на шляхах підвищення мотивації та активізації пізнавальної діяльності учасників тренінгу, способах встановлення робочої соціально-психологічної комунікації, механізмах забезпечення зворотного зв'язку.

Мета статті – розкриття особливостей та методологічних засад організації та проведення тренінгових занять як основної дидактичної технології для реалізації пробаційних програм.

Методологія базується на сучасних положеннях методології формування нових професійних навичок персоналу органів пробації.

Висновки. *За результатами дослідження можемо зазначити, що тренінг, як інтерактивна форма групової роботи, забезпечує досить ефективну взаємодію учасників не лише між собою, а і з навколишнім світом, що безперечно сприяє досягненню успіху в різних сферах діяльності, спілкування, сприяє формуванню впевненості особи у своїх знаннях, діях, поведінці, сприяє створенню раціональних та гармонійних стосунків з оточенням, тобто забезпечує впевненість загалом у собі та у своїх професійних навичках.*

Ключові слова: *пробаційна програма, суб'єкти пробації, індивідуальний тренінг, груповий тренінг, тренінгові вправи, тренінгові групи, правила поведінки в групі.*

ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL FUNDAMENTALS OF PROBATION PROGRAMS IMPLEMENTATION

Dryzhak Viktor, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate
Professor of the Department of Pedagogy and Humanitarian Sciences,

Academy of the State Penitentiary Service

(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,

e-mail: viktor.dryzhak@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-2898-1053

The article examines the peculiarities of the application of individual and group training forms and methods of working with probation subjects in the process

of implementing probation programs. At the same time, attention is focused on ways of increasing motivation and activation of cognitive activity of training participants, methods of establishing working socio-psychological communication, mechanisms of providing feedback.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities and methodological foundations of the organization and conduct of training classes as the main didactic technology for the implementation of probation programs.

The methodology is based on modern provisions of the methodology of formation of new professional skills of probation bodies personnel.

Conclusions. According to the results of the research, we can note that training, as an interactive form of group work, ensures quite effective interaction of participants not only with each other, but also with the surrounding world, which undoubtedly contributes to the achievement of success in various fields of activity, communication, contributes to the formation of a person's confidence in his knowledge, actions, behavior, contributes to the creation of rational and harmonious relations with the environment, i.e. ensures confidence in oneself and in one's professional training.

Key words: probation program, subjects of probation, individual training, group training, training exercises, training groups, rules of behavior in the group.

Постановка проблеми та аналіз попередніх досліджень.

Реалізація пробаційних програм уповноваженим органом з питань пробації здійснюється на виконання вимог Закону України «Про пробацію» та Постанови Кабінету Міністрів України від 18 січня 2017 року № 24 «Про порядок розроблення та реалізації пробаційних програм» (далі – Постанова). Цим документом затверджено низку основних пробаційних програм, зокрема такі, як: «Зміна прокримінального мислення»; «Подолання агресивної поведінки»; «Запобігання вживання психоактивних речовин», «Формування життєвих навичок». А тому, відповідно до пункту 7 частини 1 статті 2 та до частини третьої статті 10 згаданого документа, по-перше, за рішенням суду пробаційна програма призначається особі, яка звільнена від відбування покарання з випробуванням, а по-друге, передбачає комплекс заходів, спрямованих на корекцію або соціальної поведінки особи загалом, або її окремих виявів, формування певних соціально сприятливих змін особистості, які можливо об'єктивно перевірити [1].

Структурно, за змістом у кожній затвердженій пробаційній програмі окреслено як її мету, основні завдання та функції; відомості та необхідну інформацію про ознаки, особливості, можливий кількісний склад цільової (тренінгової) групи, з якою бу-

де реалізовуватись конкретна пробаційна програма, а також, інформацію про можливо очікуваний результат набутих знань та сформованих практичних умінь і навичок; перелік та зміст заходів і ресурсів, необхідних для повної та успішної реалізації цієї програми; порядок та можливі формати проходження пробаційної програми; порядок оцінки результатів проходження програми та підготовки висновку.

Важливо також підкреслити, що відповідно до пункту 3 зазначеного раніше Порядку, метою реалізації пробаційної програми є, перш за все, виправлення суб'єктів пробації, які звільнені від відбування покарання з випробуванням, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень [2]. А це означає, що для досягнення окресленої мети під час реалізації пробаційної програми, як визначено в Постанові, співробітник уповноваженого органу з питань пробації має виконати певну роботу, аби забезпечити виконання низки завдань виховного характеру.

Порядком реалізації пробаційних програм встановлено, що основною формою проведення занять є тренінг, оскільки, як зазначають сучасні фахівці в галузі здійснення індивідуального і групового виховного впливу, саме тренінг дозволяє повною мірою сформувати бажані й необхідні просоціальні навички поведінки в будь-якій сфері життя.

Вивчення та аналіз історико-педагогічної літератури дозволяє констатувати, що вперше тренінг, як форму групової навчальної роботи, запропонували, ще у 40-х роках минулого століття досить відомі у світі вчені, такі як К. Левін, К. Роджерс та інші. Однак до сьогодні постійно ведуться дискусії стосовно розуміння можливостей та формату застосування групових форм тренінгової роботи, а значить, і не має єдиного підходу до однозначності в розумінні багатьох питань. Хоча в роботах відомих учених В. Большакова, І. Вачкова, С. Макшанової, Л. Петровської, І. Сидоренка, Н. Хрящевої, В. Федорчука, Т. Яценко та інших науковців, методологія розкрита достатньо ґрунтовно і глибоко.

Крім того, група вітчизняних дослідників та науковців, зокрема Т. Журавель, Л. Мельник, К. Новохатня, Н. Строева та інші, які в межах реалізації міжнародного проєкту «Реформування системи

кримінальної юстиції в Україні» увійшли до спеціально створеної групи, що вивчала й досліджувала стан та можливі напрями роботи із неповнолітніми і повнолітніми особами, що перебувають у конфлікті із законом, у результаті чого розробила та уклала методичні рекомендації, навчальні посібники та пробаційні програми, що затверджені Міністерством юстиції України як чинні.

Здійснивши аналіз теоретичних засад стосовно різних підходів до тлумачення поняття «тренінг», доходимо висновку, що це поняття, яке походить від англ. «training», використовується сучасниками в декількох значеннях, і має досить багато трактувань, які відрізняються певними відмінностями і визначаються по-різному. Зокрема, в науковій літературі поняття «тренінг», досить часто асоціюється з поняттям «гуманістична ідея». Сучасні науковці стверджують, що основна його особливість полягає в тому, щоб не примушувати, не пригнічувати, не «ламати» учасників тренінгу, а допомогти їм стати самими собою, прийнявши і полюбивши себе, подолати негативні стереотипи мислення і поведінки, що заважають жити радісно, успішно і щасливо [7].

Таким чином, формулюючи проміжний висновок, доречно зазначити, що призначення тренінгу, перш за все, полягає не стільки в передачі знань, скільки у формуванні вмій та навичок, що неможливо передати суто словесним, особливо, монологічним шляхом. До того ж, як однозначно стверджують фахівці, унікальність сучасних групових тренінгів полягає в тому, що в ході їх проведення ніхто нікого не навчає, як потрібно планувати, як організовувати свою поведінку і своє життя. І це цілком слушно, оскільки учасники тренінгів самі приймають спосіб, за допомогою якого можна по-іншому побачити себе і життя навколо себе, визначають своє місце в ньому, усвідомивши пріоритети майбутнього і незворотність повернення до попередньої поведінки, що призвела на злочинний шлях, і завдяки цьому, роблять цінні відкриття. Поряд з тим упродовж тренінгу, долаючи труднощі на шляху змін, проходячи через процес новизни, учасники отримують доступ до нових рівнів свободи вибору і власної сили, потрібної для створення того майбутнього, яке не має нічого спільного з минулим. Отже, тренінг – це, одночасно і можливість, і привілей почати використовувати незадіяний

досі власний життєвий, творчий і духовний потенціал, за межами того, що я знаю, що вже маю в моєму житті, і що, можливо, певні речі і події стануть реальними, оскільки раніше не відбулися в самому собі [7].

Підбиваючи підсумок проведеного аналізу попередніх публікацій, довідникової літератури, зацентруємо увагу на тому, що в тлумачному словнику Оксфордського університету наводяться декілька визначень поняття «тренінг», зокрема, тренінг – це виховання; тренінг – це навчання; тренінг – може розглядатися як тренування або навіть як дресирування і т. ін. А тому останнім часом у сучасних науково-педагогічних джерелах під тренінгом розуміють будь-який вид чи технологію навчання, крім, звичайно, традиційних шкільних або університетських. За такого підходу до розуміння поняття тренінг, загально-прийнято вважати, що будь-яка дидактична технологія навчання, або той чи інший спосіб проведення інструктажу напередодні, або у процесі виконання спеціально підібраних вправ та завдань, або певний метод «натаскування», і взагалі, будь-які інші групові організаційні форми навчання, що передбачають передачу не лише фактичного матеріалу, але й практичного досвіду, можуть вважатися та розглядатися як тренінгові, незалежно від ступеня складності їх змісту, структури, формату тренування, різноманітності засвоєваних прийомів, дій та технологій. Поміж тим слід пам'ятати про головне – процес їх використання має реалізовуватися інтерактивним способом або шляхом з обов'язковим встановленням зворотного зв'язку і належної ділової комунікації між групою учасників і ведучим.

Крім усього викладеного вище, сучасні науковці та провідні фахівці у галузі використання тренінгових технологій під час реалізації пробаційних програм, зокрема В. Аніщенко [3], Ю. Дем'яненко, О. Мірошніченко, Н. Разумейко, О. Пасічник та інші, які не тільки навчають персонал уповноважених органів з питань пробації в Україні, але й досліджують ефективність тренінгової роботи, наголошують на тому, що там, де відсутня інтерактивність, відсутній і тренінг загалом. Також переконливим на користь тренінгу є і доведений практикою факт, що будь-яка особа після прослуховування повідомлення може запам'ятати

лише до 10 % словесної інформації, а як же запам'ятати 90 % з того, що сама робила або чим займалась. Це означає, що одним із основних принципів використання тренінгових технологій, що підтверджує умовивід, який неодноразово доводився і обґрунтовувався педагогічною теорією та тренінговою практикою, є те, що краще один раз самому зробити неправильно, ніж безліч разів бачити, як це правильно роблять інші.

Виклад основного матеріалу. Метою статті є ознайомлення читачів з особливостями та методологічними засадами організації і проведення тренінгових занять, а саме з методами, прийомами, способами підготовки, організації, проведення та аналізу ефективності індивідуальних і групових тренінгів як основної дидактичної технології реалізації пробаційних програм.

У процесі підготовки статті вирішувались завдання, серед яких основними є:

- аналіз результатів вивчення теорії та практики проведення тренінгових занять, що подані у сучасній науковій літературі;
- адаптація методологічних засад тренінгової роботи загалом до порядку та методики реалізації апробаційних програм;
- аналіз форм і шляхів застосування набутих знань під час розгляду та обговорення конкретних, соціально важливих ситуацій.

У процесі проведення дослідження було підтверджено, що під час реалізації пробаційних програм шляхом тренінгів можуть використовуватися різноманітні інтерактивні методи та прийоми групової роботи в широкому діапазоні. З огляду на найбільш сучасну класифікацію, запропоновану С. Алмаші та В. Корнієнком, основні з них є можливість і необхідність об'єднати в декілька груп. Зокрема, тренінгові методи, що застосовуються під час знайомства учасників тренінгу на етапі подолання внутрішніх психологічних бар'єрів та встановлення робочого соціально-психологічного клімату й ділової комунікації, можна віднести до першої групи. Наступну групу утворює арсенал різноманітних інформаційно-наочних та методико-практичних засобів і способів, оскільки їх використання забезпечує інформаційне наповнення тренінгового заняття: мінілекції, мультимедійні презентації, тематичні повідомлення у форматі пояснень, роз'яснень, доведень, через фабули ситуаційних або рольових ігор, вправ, сюжети

та завдання проблемного характеру, відеофільми тощо. До третьої групи методів належать, на наше переконання, специфічні, більшою мірою, так звані, процедурні прийоми та технології, що використовуються винятково в ході проведення групової тренінгової роботи. Насамперед, це можуть бути різноцільові ситуаційні, рольові або ділові ігри, аналітичні сесії, інші імітаційні групові елементи тренінгу, такі як: дискусійні майданчики, вправи на допитливість, елементи методу мозкового штурму, організація і демонстрація учасниками презентацій тощо.

Методи, що за своєю суттю мають соціально-психологічну спрямованість та безпосередньо пов'язані зі встановленням та підтриманням зворотного зв'язку між тренером і учасниками, між учасниками та тренером, між самими учасниками, бажано об'єднати в окрему групу. Без сумніву, до цієї групи належать і методи, що використовуються для підтримки регламентованого порядку та необхідної дисципліни під час проведення тренінгу, і методи, що передбачають діалог шляхом постановки запитань та відповідей на них, і методи, за допомогою яких проводиться перевірка, аналіз та обговорення отриманих результатів у ході виконання практичних завдань, підбиття підсумків тощо.

До наступної групи, на нашу думку, належать основні, відомі психолого-педагогічні методи, які в тренінговій роботі виконують функцію додаткового забезпечення, так званого, паралельного впливу на особистість або групу. З огляду на викладене, назвемо їх методами супутньої та паралельної педагогічної дії, і до них належатимуть:

– метод переконання, який реалізується у вигляді переконання словом (роз'яснення, пояснення, доказ, спростування) або переконання прикладом (проступком, наслідками участі в конкретній справі);

– метод привчання, що реалізується шляхом висування безпосередніх або опосередкованих, прямих або непрямих вимог, виконання різноманітних вправ, постійного або термінового (протягом певного строку) доручення;

– метод довіри, який досить часто застосовується у формі авансованої довіри через виконання завдання, пов'язаного з певними, нетиповими діями.

Невід’ємними, а точніше, обов’язковими компонентами групового тренінгу є діагностичні завдання, прийоми або процедури, які здійснюються на початку тренінгу, а в окремих випадках, і під час його активної фази. Тому ці методи можуть використовуватися з різною метою:

- з метою добору членів-учасників цільової групи;
- як засіб отримання учасниками тренінгу нової порції необхідної інформації і про себе, і про інших;
- як один із способів саморозкриття, саморозкриття;
- як шлях забезпечення постійного контролю ефективності як окремих тренінгових компонентів і процедур, так і тренінгу загалом [6].

Нормативно визначено, що проведення тренінгових занять з реалізації пробаційних програм може здійснюватися в індивідуальному або груповому форматі. Проте вважається, що груповий формат є більш ефективним. У випадку застосування групової форми проведення тренінгу рекомендується групу створювати із 6–8 осіб, при цьому допускається максимально можлива кількість – 12 осіб. Однак частина дослідників ефективності тренінгової роботи, спираючись на власний практичний досвід, вважають, що групу найбільш ефективною в кількості із 12 учасників, а максимально можливою із 18 учасників. Число 12 є оптимальним з практичного погляду, оскільки, у випадку поділу учасників групи на пари, або на невеликі підгрупи, воно легко ділиться на 2, 3 і 4 цілими числами [5].

Досягнення основної мети з реалізації пробаційних програм під час тренінгової роботи супроводжується всебічним пізнанням та здійсненням ефективного просоціального виховного впливу і можливе за умови дотримання низки фундаментальних діалектичних психолого-педагогічних принципів. Дотримання принципів дозволяє розкрити індивідуально-особистісний рівень кожного учасника програми, зрозуміти та обґрунтувати спосіб його поведінки та здійснення особою діяльності й спілкування [4].

1. Принцип розвитку, що забезпечує вивчення об’єкта з погляду на особливості становлення на різних етапах розвитку, стану попередньої, сучасної і майбутньої поведінки. Цей принцип дозволяє проконтролювати поведінкові зміни в особистості у

позитивному напрямі від розуміння соціально значущих до формування особистісних індивідуально-психологічних особливостей та її поведінкових властивостей.

2. Принцип об'єктивності, який забезпечує правдивість результатів наукового дослідження, враховуючи об'єктивні закономірності розвитку позитивних явищ, унеможлиблюючи вплив позиції дослідника на одержані результати. За такого підходу, зрозуміло, дослідник не має права нічого додавати від себе ні на етапі спостереження за явищем, а ні в процесі інтерпретації та формулювання висновків. Показниками та умовами об'єктивності наукових висновків, і інформації в цілому, є точність, обґрунтованість, надійність, достовірність, наукова аргументованість тощо.

3. Принцип системності передбачає, що ситуацію, види діяльності й поведінки, певні матеріальні або ідеальні об'єкти, які виникають під час тренінгу, слід розглядати як складне цілісне утворення. На думку науковців, системний підхід передбачає виокремлення певної системоутворювальної властивості, яка об'єднує елементи системи в єдине ціле, в систему зв'язків, у структуру. Важливою ознакою та певною особливістю системного підходу є те, що він дозволяє пов'язувати нові знання з набутими раніше та забезпечує безперервність її розвитку.

4. Принцип комплексності передбачає врахування в кожному складному явищі окремих, але всіх його складників.

5. Не менш важливим під час тренінгів є принцип єдності свідомості й дій, та діяльності загалом, його учасників, оскільки свідомість і діяльність знаходяться в безпосередньому, тісному зв'язку, що зумовлює спільну взаємозалежність: діяльність впливає на формування свідомості, психічних зв'язків, процесів, властивостей, а вони визначають і регулюють діяльність особистості, є умовою її адекватності.

6. Принцип гуманізму визнає і розглядає людину як особистість, найвищу суспільну цінність, оскільки являє собою основний морально-етичний аспект пізнання.

7. Принцип активності цінний і необхідний тому, що в його основу покладено визнання того, що активний взаємозв'язок людини з навколишнім середовищем є необхідною умовою її

життєдіяльності. Загальновідомо, що активність – типовий для особистості узагальнений ціннісний спосіб відображення, вияву і реалізації її життєвих потреб; властивість особистості, що інтегрує і регулює в динаміці всю її особистісну структуру (потреби, здібності, волю, свідомість).

8. Принцип соціальної спрямованості. Безперечно, передбачає врахування в процесі повсякденної діяльності інтересів суспільства, конкретної групи осіб, конкретної особи.

9. Принцип законності, що полягає в дотриманні правових норм у здійсненні тренінгової діяльності.

10. Принцип зворотного зв'язку виявляється в тому, що засвоєння матеріалу пробаційної програми ефективно за умови, якщо тренер постійно буде отримувати інформацію про ефект від тренінгових дій, про рівень досягнення чи недосягнення визначеної мети.

Таким чином, загальні методологічні засади тренінгової роботи базуються на відомих теоретико-філософських підходах до здійснення виховного впливу через діяльність, спілкування та аналіз наслідків загалом. Спеціальну тренінгову методологію подано в кожній пробаційній програмі окремо.

Укладачі чинних пробаційних програм визначили, що групова робота у форматі конкретного тренінгу на певну тему може реалізовуватися за допомогою певних психолого-педагогічних технологій у різних формах, що, зазвичай, передбачають:

1) організацію процедури знайомства учасників тренінгу та ведучого з використанням різноманітних інтерактивних методик та вправ, досить часто, ігрових, нестандартних, і не традиційних, але ефективних, з погляду групової тренінгової роботи. Для участі в тренінгу учасник може прийняти і використовувати будь-яке тренінгове ім'я, але має його обґрунтувати «чому саме таке?»;

2) повідомлення інформаційного змісту та презентації (міні-лекції). Під час таких повідомлень відбувається коротка оглядова презентація змісту програми, ознайомлення учасників з її метою та завданнями, визначаються умови та правила, обов'язкові для роботи в групі, вивчаються механізми налагодження позитивного соціально-психологічного клімату, встановлення меж взаємоповаги та ступеня робочої атмосфери в щойно створеній групі;

3) окремим завданням є ознайомлення учасників із складниками та елементами, необхідними для успішного управління своєю поведінкою, керування своїми емоціями та діями, подолання власних внутрішніх перешкод, сприяння усвідомленню особистих якостей та рис характеру, які можуть допомогти на шляху до позитивних змін у поведінці;

4) під час роботи з неповнолітніми суб'єктами пробації обов'язково проводяться просвітницькі зустрічі з батьками або особами, які їх замінюють. У процесі таких зустрічей тренер знайомить їх з пробаційною програмою; сприяє усвідомленню батьками або особами, які їх замінюють, їх ролі у формуванні, розвитку та підтримці навичок просоціальної поведінки і критичного мислення в дітей. Паралельно відбувається підвищення рівня батьківської компетентності в реалізації навичок з підтримки поведінки на різних етапах становлення неповнолітнього суб'єкта пробації як правослухняного члена суспільства;

5) у ході тренінгу відбувається пошук та інтеграція не стандартних, але креативних, цінних та раціональних ідей за допомогою інтерактивного методу – «мозкового штурму». Паралельно проводяться аналітичні бесіди та дискусійне обговорення окресленої проблемної інформації. А отже, тренінг дозволяє організувати досить конструктивну роботу в мікрогрупах;

6) важливим компонентом тренінгу, як правило, є організація і проведення ситуаційних, рольових та імітаційних ігор. Особливість використання цієї групової форми роботи полягає в тому, що, по-перше, проблематика, зміст певної дидактичної гри має бути максимально наближеними до реальної життєвої ситуації, в яку може потрапити суб'єкт пробації, а по-друге, тренінг не повинен бути перенасиченим одними лише іграми. Чередування різних компонентів тренінгу має бути продуманим, обґрунтованим і доцільним, з огляду на можливість досягнення мети тренінгу, зокрема, і пробаційної програми загалом.

У форматі роботи із суб'єктами пробації на шляху реалізації пробаційних програм, універсальним тренінговим методом є бесіда, яка може використовуватись як метод отримання або повідомлення інформації, як метод навчання, метод виховання, метод впливу, в процесі якого тренер за допомогою вміло пос-

тавлених запитань спонукає учасників не лише до відтворення набутих раніше знань, але і до їх аналізу, синтезу, формування самостійних висновків і узагальнень. У нашому випадку, за метою та їх призначенням можна виділити такі види бесід:

– ознайомча бесіда, що проводиться під час залучення суб'єктів пробації до підготовки реалізації пробаційної програми;

– бесіда-повідомлення, яка застосовується переважно під час ознайомлення окремих учасників тренінгу з фабулами тренінгових вправ, правилами виконання вправ, передбачених програмою. Такі бесіди базуються на результатах спостереження за поведінкою учасників, організованих тренером під час попередніх зустрічей;

– бесіда-повторення, що використовується тренерами для закріплення досягнутих позитивних змін у ході реалізації програми;

– проміжна контрольна бесіда, до неї вдаються для поточної перевірки рівня усвідомлення тренінгової ситуації, сформованих умінь та навичок;

– підсумкова бесіда, яка використовується після завершення реалізації всієї програми для перевірки кінцевого рівня засвоєних знань, сформованих умінь та навичок як гарантованої майбутньої лінії поведінки.

За характером діяльності учасників тренінгових програм бесіди поділяють на:

– репродуктивні, що спрямовані на відтворення наявної, раніше набутої позитивно корисної інформації;

– евристичні, або сократівські, коли тренер своїми спеціально продуманими запитаннями скеровує поведінку учасників на усвідомлене формування нових понять, висновків, прийняття правил, аргументовано використовуючи наявні знання, результати спостереження, життєвий досвід;

– катехізисна бесіда полягає у відтворенні положень та тверджень, що потребують не лише дослівного запам'ятовування, але і безперечного щоденного виконання.

Важливо пам'ятати, що ефективність будь-якого виду бесіди залежить від правильної постановки запитань, кожне з яких слід ставити перед усією групою. Звертаючись до учасника, з яким

буде спілкуватись тренер, тренінгове його ім'я слід називати лише після короткої паузи, яку необхідно надавати для продукування промови. Частіше треба звертатися до пасивних учасників тренінгу, тим самим заохочуючи їх до активності. Якщо до учасника ставиться запитання, то тренер повинен уникати подвійних відповідей або їх довгих формулювань, що може створити плутанину та ускладнити процес формулювання відповіді. Якщо учасники не можуть відповісти на поставлені запитання, використовують додаткові навідні запитання. Однак до підказок вдаватися не варто, уникаючи тим самим угадування, яке інколи замінює дійсні знання [4].

Загальновідомо, що запитання залежно від форми відповіді поділяються на відкриті та закриті. Рекомендується на початковому етапі проведення тренінгу, або під час обговорення складних питань, або за участю учасників з високим рівнем психолого-педагогічної занедбаності та кримінальної зараженості, або учасників з низьким рівнем активності чи розумових можливостей тощо ставити частіше закриті запитання, на які відповіді будуть звучати подібно, так: «ні», «так», «інколи», «може бути» та ін., тобто одним, двома словами, без пояснення: чому?, де?, навіщо?.... У подальшому можуть і мають використовуватися і запитання з відкритими відповідями.

Успіх тренінгових занять значною мірою зумовлений безперервністю, систематичністю і постійністю підтримання робочої тренінгової атмосфери. А тому виконання індивідуальних та домашніх завдань має стати додатковим важелем на шляху досягнення визначеної мети.

Під час підбору матеріалу і складання подібних завдань доцільно зважати на індивідуальні властивості, особистісні можливості, захоплення та інтереси неповнолітніх суб'єктів пробації. Завдання мають бути, з одного боку, цікавими, посилюючими, проте, з іншого, розвивальними та трудомісткими. Таким чином, слід пам'ятати, що форми роботи, які використовуються під час тренінгів, дуже різноманітні за змістом, структурою, порядком реалізації, але в їх основі завжди лежать групові вправи, дискусії, ситуаційні та рольові сюжети, ігри, що застосовуються в різних варіаціях і поєднаннях.

Слушно також зауважити, що під час організації та проведення тренінгу ведучий має прагнути до створення такої ситуації, в якій учасники мають абстрагуватися від другорядних проблем, повністю «зануритися» в особливе штучно створене тренінгове середовище, яке сприятиме кращому усвідомленню власних проблем, вияву робочої активності на шляху їх подолання, виникненню бажання знаходити будь-які можливості вчитись їх долати.

Безперечно, переконливими показниками ефективності, результативності та продуктивності проведеного групового тренінгу повинні бути:

- сформована підвищена, адекватна, але не зухвала самооцінка учасниками своєї поведінки і дій;
- помітна, чітко виражена, зміна стратегії поведінки учасників у бік конструктивізму;
- усвідомлене подолання внутрішнього опору та бар'єрів у спілкуванні з іншими учасниками та ведучим і т. ін. Без сумніву, окреслені поведінкові зміни, безумовно, створять умови для внутрішнього особистісного вдосконалення.

Під час індивідуальних занять (зустрічей) у ході реалізації пробаційних програм тренер має використовувати різноманітні тематичні вправи або завдання, що передбачені кожною програмою. Виконання вправ містить детальне вивчення фабул, використання елементів формату обговорення, можливої дискусії, полеміки, що сприятимуть створенню умов, необхідних для досягнення очікуваного результату.

У процесі реалізації пробаційних програм під час проведення тренінгу учасники також можуть, і навіть зобов'язані, використовувати методичні посібники та робочі зошити. При цьому слушно наголосити, що методичні посібники з питань реалізації апробаційних програм, по-перше, складені для кожної програми окремо, а по-друге, за змістом, це не зовсім звичайні традиційні навчальні підручники, які, як правило, вміщують структуровану навчальну інформацію, характерну для інших подібних видань, оскільки вони, на відміну від інших – традиційних, розраховані на досягнення іншої мети, і не передбачають подання загально-визнаних повчань, настанов та незаперечних істин. Мета цих посібників, передусім, допомогти учасникам програми напракти-

куватися вчитися самостійно, усвідомлено, набуваючи соціальних знань, певний досвід і навички, необхідні для формування правослухняної поведінки, вміння відкрито обмінюватись інформацією з іншими учасниками.

Узагальнюючи отримані результати проведеного дослідження, також слід зазначити, що тренінг як інтерактивна форма групової роботи забезпечує досить ефективну взаємодію учасників не лише між собою, а і з навколишнім світом, що безперечно сприяє досягненню успіху в різних сферах діяльності, спілкування, сприяє формуванню упевненості особи у своїх знаннях, діях, поведінці, сприяє створенню раціональних та гармонійних стосунків з оточенням, тобто забезпечує впевненість загалом у собі. Паралельно, важливість і доцільність застосування саме тренінгових технологій під час реалізації пробаційних програм підсилюється ще й тим, що тренінг виступає, з одного боку, як спільна взаємодія і творчість ведучого та учасників на шляху досягнення мети, а з іншого, відбувається розкриття і засвоєння незадіяного досі особистого життєвого, творчого та духовного потенціалу кожного учасника.

Визначення ступеня ефективності тренінгових занять у процесі реалізації кожної пробаційної програми також має свою нормативно обґрунтовану особливість і виявляється в тому, що завданнями програми передбачено обов'язкове здійснення оцінки рівня досягнень учасників стосовно розширення їх соціальних знань, світогляду, загальної ерудиції, поведінкових та життєвих установок у бік покращення, формування необхідних, повсякденних навичок поведінки та загальноприйнятих компетентностей після закінчення пробаційного навчання. З цією метою під час тренінгу з реалізації пробаційної програми і на його завершальній стадії використовуються декілька анкет:

– оцінювальна анкета заняття, що заповнюється самим суб'єктом пробації після участі в кожному занятті;

– оцінювальна анкета цінності пробаційної програми також заповнюється суб'єктом пробації, але після проходження всієї програми в цілому;

– оцінка рівня досягнень усіх учасників після кожного заняття, заповнюється представником персоналу органу пробації після кожного проведеного ним заняття;

– оцінка досягнень кожного учасника після проходження програми загалом, також заповнюється представником персоналу органу пробації після реалізації програми в цілому;

– оцінка наявних знань, навичок та установок перед проходженням пробаційної програми і після, заповнюється представником персоналу органу пробації до і після реалізації апробаційної програми.

Висновки. Проведене дослідження, результати якого викладені вище, дозволяють дійти власного загального висновку, а також погодитись з висновками деяких інших дослідників, що під час подібних тренінгів учасники отримують безцінні практичні знання і навички поведінки в питаннях, як будувати свої стосунки з іншими людьми, не порушуючи принципів довіри й партнерства, виявляючи толерантність, співчуття та емпатійну чутливість. В основі такого навчання лежить відомий методологічний принцип, що базується на певних етичних нормах поміркованого, невимушеного партнерства, підвалиною якого є підхід щодо усвідомленого засвоєння знань і формування навичок через власний досвід шляхом активного включення в нові різноманітні стосунки, взаємини, види діяльності, і просто в позитивні контакти. А все це, як відомо, відбувається у процесі бесіди, під час зацікавленого обговорення суттєвої проблеми, дискусії навколо можливих варіантів її вирішення, а інколи, навіть, і обґрунтованої суперечки як у малих, так і у великих тренінгових групах з передбачуваним позитивним фіналом, у форматі спільного розгляду нагальних випадків або проблем, проведення мозкового штурму або використання ситуаційних та рольових ігор. Завдяки запропонованим реальним обставинам або штучно створеним ситуаціям, коли зникає непомітна межа між вимислом і реальністю, коли вигадані ситуації розглядаються як правдоподібні моделі соціальних відносин між членами суспільства, формується унікальний, самодостатній і цінний власний досвід позитивної поведінки та поважне ставлення до оточення.

Список використаних джерел

1. Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> (дата звернення: 10.05.2022).

2. Про Порядок розроблення та реалізації пробаційних програм : постанова затвердження Кабінету Міністрів України від 18.01 2017 р. № 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/24-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.05.2022).

3. Аніщенко В. О. Потенціал тренінгової технології підвищення кваліфікації пенітенціарного персоналу. *Науковий вісник Сіверщини. Серія : Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. 2022. № 1 (8). С. 7–22. URL: <https://doi.org/10.32755/sjeducation.2022.01.007> (дата звернення: 10.05.2022).

4. Дрижак В. В., Педорич А. В. До питання про професійні компетентності персоналу уповноважених органів з питань пробації. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук – 2022* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 10 черв. 2022 р.). Чернігів : Академія ДПіС, 2022. С. 32–35.

5. Журавель Т., Короленко О., Мельник Л., Пуха К. та ін. Формування життєвих навичок : метод. посіб. до пробаційної програми для неповнолітніх. Київ, 2019. 348 с.

6. Корнієнко І. О., Алмаші С. І. Методологія проведення тренінгів : курс лекцій з дисципліни для студентів денної та заочної форми навчання спеціальності 053 «Психологія». Мукачєво : МДУ, 2016. 60 с.

7. Федорчук В. М. Тренінг особистісного зростання : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2014. 250 с.

References

1. Ukraine (2015), *On Probation* : Law of Ukraine dated 05.02.2015, № 160-VIII, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> (accessed at 10 May 2022).

2. Ukraine (2015), *About the Procedure for developing and implementing probation programs* : approval resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 18.01.2017, № 24, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/24-2017-%D0%BF#Text> (accessed at 10 May 2022).

3. Anishchenko, V. O. (2022), „The potential of training technology to improve the qualifications of penitentiary personnel”, *Scientific Bulletin of Severshchyna. Series : Education. Social and behavioral sciences*, № 1 (8), pp. 7–22, available at: <https://doi.org/10.32755/sjeducation.2022.01.007> (accessed at 10 May 2022).

4. Dryzhak, V. V. and Pedorych, A. V. (2022), „To the question of professional competence of the staff of authorized bodies on probation matters”, *Current issues of theory and practice in the field of law, education, social and behavioral sciences – 2022* : materials of international

science and practice conference (Chernihiv, June 10, 2022), Academy of the SPS, Chernihiv, pp. 32–35.

5. Zhuravel, T., Korolenko, O., Melnyk, L., Pukha, K. and others (2019), *Formation of life skills* : method. manual to the juvenile probation program, Kyiv.

6. Kornienko, I. O. and Almashi, S. I. (2016), *Training methodology* : a course of lectures on the discipline for full-time and part-time students of the specialty 053 “Psychology”, Mukachevo State University, Mukachevo.

7. Fedorchuk, V. M. (2014), *Personal growth training : training manual*, Center for educational literature, Kyiv.

УДК 159.938.3:378.1

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.094

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРАКТИЧНИХ АСПЕКТІВ НАБУТТЯ ПІДЛІТКАМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ

Журов Вадим Володимирович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, корекційної освіти та менеджменту,
Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (14021, Україна, м. Чернігів, вул. Слобідська, 83, e-mail: choippo.cg@gmail.com)

Біснюк Наталія Андріївна, старший викладач кафедри психології,
Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (14021, Україна, м. Чернігів, вул. Слобідська, 83, e-mail: choippo.cg@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-5735-143X

Ахмедова Лариса Василівна, методист відділу роботи з обдарованими учнями,
Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (14021, Україна, м. Чернігів, вул. Слобідська, 83, e-mail: ahlarisa102@gmail.com)

Стаття присвячена дослідженню можливостей і необхідності набуття навичок психологічної саморегуляції (ПСР) підлітками, адже підлітковий період онтогенезу є кризовим, нестабільним, перехідним, але разом із тим є періодом становлення. Між тим, якщо вікові фізіологічні й психологічні особливості підліткового віку є достатньо викладеними в теоретичному аспекті, то підліткові аспекти ПСР тільки почали досліджувати, а мотиваційні і практичні компоненти не розроблені детально. Все зазначене зумовлює актуальність проблеми.

***Мета статті** полягає в обґрунтуванні необхідності оволодіння техніками психологічної саморегуляції для підлітків, привертанні уваги до цієї проблеми, окресленні компетентних підходів до мотивування та базових практичних технологій.*

***Результати дослідження.** У статті здійснено ретельний аналіз основних праць провідних зарубіжних та вітчизняних дослідників підліткового періоду онтогенезу, на основі чого обґрунтовано численні фактори та чинники, які дозволяють стверджувати, що набуття підлітками навичок психологічної саморегуляції власних психічних станів є і можливим, і необхідним для їх становлення, адаптивності, соціалізації. Більше того, підлітковий вік можливо розглядати як сензитивний для зазначеного процесу. У роботі порушено пи-*

тання необхідності психологічної саморегуляції під час специфічного перебігу і вияву підліткової кризи у здібних та обдарованих школярів.

Висновки. Запропонована система мотиваційних заходів набуття підлітком психологічної саморегуляції. Авторами надано перелік симптоматичних напрямів технік, наведено опис деяких методик, які можуть бути базовими у процесі психологічної саморегуляції.

Ключові слова: підлітковий віковий період; психологічні особливості підліткового віку; психологічні новоутворення підліткового віку; психологічна саморегуляція; мотивація психологічної саморегуляції в підлітка; базові техніки психологічної саморегуляції.

ACTUALIZATION OF PRACTICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL SELF-REGULATION ACQUISITION OF JUVENILES

Zhurov Vadym, PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Correctional Education and Management,
*K. D. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute
of Postgraduate Pedagogical Education
(83 Slobidska Street, Chernihiv, 14021, Ukraine,
e-mail: choippo.cg@gmail.com)*

Biienko Nataliia, Senior lecturer of the Department of Psychology,
*K. D. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute
of Postgraduate Pedagogical Education
(83 Slobidska Street, Chernihiv, 14021, Ukraine,
e-mail: choippo.cg@gmail.com)*
ORCID: 0000-0002-5735-143X

Akhmedova Larysa, Methodist of the Department
of work with talented pupils,
*K. D. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute
of Postgraduate Pedagogical Education
(83 Slobidska Street, Chernihiv, 14021, Ukraine,
e-mail: ahlarisa102@gmail.com)*

The article addresses to the study of the possibilities and necessity to acquire psychological self-regulation (PSR) skills by juveniles, as this period of ontogenesis is a crisis, which can be unstable, transitional, but at the same time it is a period of formation. Meanwhile, if the age-related physiological and psychological features of adolescence are sufficiently explained in the theoretical aspect, then the adolescent aspects of PSR have only just begun to be explored, and the motivational and practical components have not been developed in detail. All of the above mentioned can be determined as the actuality of the problem.

The purpose of the article is to justify the need to master psychological self-regulation techniques for juveniles; to draw attention to this problem; to outline competent approaches to motivation and basic practical technologies.

Research results. The article carries out a thorough analysis of the main works of leading foreign and national researchers of the adolescent period of ontogenesis, on the basis of which numerous factors are substantiated, which allow to assert that the acquisition by juveniles of psychological self-regulation skills of their own mental states is both possible and necessary for their formation, adaptability, socialization. Moreover, adolescence can be considered as sensitive for this process. The article raises the issue of the need for psychological self-regulation during the specific course and manifestation of the juveniles' crisis of talented schoolchildren.

Conclusions. A proposed system of motivational measures for the juveniles to acquire psychological self-regulation skills. The authors provide a list of symptomatic areas of techniques, a description of some methods that can be basic in the process of psychological self-regulation is provided.

Key words: adolescence period; psychological features of adolescence; psychological neoplasms of adolescence; psychological self-regulation; motivation of psychological self-regulation of juveniles; basic techniques of psychological self-regulation.

Постановка проблеми. Здійснювати ж практичну психологічну допомогу кризовим підліткам покликані освітні психологи, але, мабуть, ще й інші учасники освітнього процесу, і механізми співпраці дорослих із вирішення підліткових проблем очевидно ще не є відпрацьованими, як не є і ефективною робота з підліткових питань. При ефективності допомоги підліткам гострота виявів і кількість поведінкових, емоційних і соціальних проблем мала б зменшуватися, але факти говорять про зворотні тенденції: підліткова злочинність, булінг, самогубства та аутоагресія, садизм.

Як відомо, основними інструментами психолога для здійснення психологічної допомоги підлітку є психологічне консультування, тренінг, певні програми регулятивного характеру (наприклад, програма «Рівний рівному»).

Тренінги на сьогодні є малоефективними через свою поліфункціональність (немає єдиної прицільної функції) та епізодичність, безсистемність використання та відсутність системи перевірки сформованості навичок. Також з огляду на дати видання тренінгової літератури можливо припустити, що тренінговий «рух, бум, апогей» мав епізодичний характер і припадав приблизно на кінець минулого і початок цього століття. Отже, на

сьогодні засоби допомоги підліткам інструментами психологів є обмеженими, не завжди ефективними і певною мірою декларативними.

Не панацеєю, але варіантом хоча б часткового вирішення окреслених суперечностей може бути системне засвоєння підлітками навичок ПСР психічних станів особистості. На сьогодні за кордоном, зокрема у США, технології ПСР розробляють пріоритетно на практичній основі для певних категорій осіб, за яких надходить сплата. У порівнянні із зарубіжними дослідженнями концептуальні основи регуляції та психодіагностики, тактичні технології для окремих соціальних груп починають лише набувати наукового значення і практичного розроблення [3].

Навички ПСР для підлітків у освітніх закладах мають формуватися на основі системного підходу, а не через психологічну просвіту із наданням мінімуму знань та рефлексії. Підкреслимо, що ПСР психічних станів не передбачає формування цих умінь допідліткового віку, адже діти ще не мають досвіду усвідомлення своїх емоційних станів та високого рівня довільності.

Набуття практичних навичок ПСР для підлітка значною мірою могли б бути вирішені через його поступове становлення і буття, а саме:

- загальну соціальну адаптацію – більшу стабільність у спілкуванні та навчанні;
- пом'якшення вікових трансформацій характеру;
- більш конструктивне вирішення ситуацій та взаємин;
- зменшення агресивності;
- зменшення емоційної чутливості, вразливості та фрустраційності, інтравертивних переживань світосприймання. Крім цього, ці технології змогли б дуже полегшити життя обдарованих дітей;
- адаптивні навички для підлітків пенітенціарної системи.

Актуальність і аналіз попередніх досліджень. Підлітковий вік досліджується здавна і всебічно різними галузями науки та багатьма соціальними культурами. Причиною тому, як найменш, є: а) підлітковий віковий період як перехідний від дитинства до дорослості; б) кризовість перебігу періоду для багатьох

індивідів; в) підлітковий період як період швидкого становлення особистості.

Цей віковий період являє собою надзвичайно сприятливу стадію онтогенезу для виникнення і розвитку дезадаптивних особистісних проблем на емоційному, когнітивному, поведінковому, соціальному рівнях, про що свідчить велика кількість теоретичних джерел. Проте, як на нашу думку, адаптивні механізми та засоби компенсації підліткових проблем розвитку, до яких можливо віднести і практику психологічної саморегуляції (ПСР), розроблено недостатньо. Різнобічні методологічні та теоретичні аспекти цього питання досліджували Е. Штерн, Е. Еріксон, Ж. Піаже, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, Л. І. Божович, М. Мід, Ф. М. Толстая, Е. Шпрангер, Ш. Бюллер, Стівенс Холл та багато інших. Між тим, більшість зазначених досліджень мали аналітико-теоретичний та констатуючो-описовий характер [1–15].

Мета статті полягає в обґрунтуванні необхідності оволодіння техніками психологічної саморегуляції для підлітків, привертанні уваги до цієї проблеми, окресленні компетентних підходів до мотивування та базових практичних технологій.

Виклад основного матеріалу. Перша проблема, яка постає під час розгляду підліткового віку, це його періодизація. Серед психологів та освітян сьогодні не існує єдиного погляду щодо меж підліткового періоду онтогенезу. Складність періодизації пов'язана зі значною соціокультурною специфікою різних народів світу, з особливостями дозрівання організму в різних етнокультурах. Це викликає велику різноманітність у гетерохронії настання психологічних змін, які є характерними для дітей з акселерацією. У зарубіжній психологічній науці є тенденція об'єднувати підлітковий період з періодом ранньої юності. Цей конгломерат має назву «період набуття дорослості». Датування цього періоду 12–25 років. Вітчизняні періодизації розділяють ці вікові періоди, але тут ми маємо різночитання з цього питання. На теренах пострадянських країн підлітковий вік розуміють як особливий період онтогенетичного розвитку людини, який є своєрідним та специфічним щодо своєї перехідності від дитинства до юності. На сьогодні в джерелах з вікової психології зу-

стрічаємо два трактування меж цього періоду: наприклад, сьомі – дев'яті класи: 12–15 років; 11–12 років і до 15–18 років.

Виготський Л. С. розглядає всі проблеми підлітків як наслідок корінної перебудови їх інтересів та ціннісних орієнтацій [5]. Ельконін Д. Б. [14] визначає межі підліткового періоду, ґрунтуючись на зміні провідних типів діяльності, і розділяє цю вікову категорію на два етапи: 11–14 років (середній підлітковий вік) – провідна діяльність спілкування; 15–17 років (старший шкільний вік) – провідна діяльність навчання, здобуття професії. Виготський Л. С. та Ельконін Д. Б. розглядали підлітковий вік як стабільний у нормі, хоча на практиці в реаліях він може мати бурхливий період. Із цього є різночитання в різних періодах цього віку. Так, за Л. С. Виготським, кризи 13 і 17 років є межовими між молодшим шкільним віком і юністю. Вони, власне, визначають межі підлітковості. Між тим, є очевидним, що ці кризи індивідуально-варіативні за глибиною та віком. Ельконін Д. Б. вказує ж на вік 11–12 років як на перехідний до підліткового періоду. Але за Л. С. Виготським, криза 15 років відділяє підлітка від юнацтва, а криза 17 років – юність від дорослості.

Як висновок, може бути такий меседж – чітких меж підліткового віку не існує. Ці межі визначають індивідуально за сукупністю біологічних, психологічних та соціальних чинників. Але чітко можна стверджувати, що цей період є перехідним, внутрішньо і зовнішньо конфліктним, який юні особи переживають дуже гостро в емоційному та психологічному аспектах, і має перебіг через будь-які сходження і зриви, падіння і підйоми. Таким є суперечливий шлях становлення особистості людини, якій потрібна в цьому періоді дієва психологічна допомога.

Перейдемо до інтегративного розгляду основних концепцій щодо підліткового віку та психологічних особливостей змістовного наповнення фази онтогенезу, яку ми розглядаємо з метою означення сфер та реалій, де доцільно було б застосувати навички ПСР для підвищення адаптивності дитини. У психологічних дослідженнях підліткового періоду особливо підкреслюють науковий внесок Маргарет Мід, яка суттєво поглибила знання про зазначений перехідний період з позиції соціальної антропології. Між тим вважають, що перша фундаментальна праця про підлі-

тковий вік належить психологу із США Стівенсу Холлу. Йому належить розробка теорії «рекапітуляції», згідно з якою підліткова стадія онтогенезу індивідууму відповідає періоду «романтизму» у філогенезі суспільства. Сутність «романтизму» полягає в тому, що це є епоха збирання, полювання, епоха хаосу. Хоча ця теорія вже є анахронізмом, але хаос і описані С. Холлом амбівалентність, парадоксальність характеру підлітка є дотичними до необхідності ПСР останнього. До того ж С. Холл описав основні суперечності цього перехідного періоду, з яких апріорі можливо обґрунтовувати необхідність підліткової практики ПСР. Ці суперечності, за С. Холлом, є такими: надмірна активність, яка може призвести до виснаження; безмірна веселість, яка змінюється апатією; сором'язливість корелюється зі смутком; егоїзм змінюється на альтруїстичність; жадоба спілкування чергується із замкнутістю та інше. Холл С. образно назвав підлітковий вік «періодом бурі і натиску», який є кризою самосвідомості, здолавши яку людина набуває індивідуальності [8].

Науково та історично значущою є книга німецького психолога і філософа Е. Штрангера «Психологія юнацького віку», яка була видана в 1924 році. Він розглядає підлітковий вік як особливу фазу юнацтва. У книзі викладена культурно-психологічна концепція підліткового віку, але на сьогодні нас цікавлять описані ним три типи розвитку підлітка, а саме:

1. Критичний – його характеристикою є бурхливий кризовий перебіг з численними зривами та девіаціями.
2. М'який, повільний, поступовий розвиток та становлення. Глибокі деформації особистості підлітка відсутні.
3. Активний – підліток сам активно і свідомо формує та виховує себе.

Є безумовно очевидним, що ПСР однозначно потрібна першому типу і не завадить типу три.

Біологічна, власне пубертатна складова підліткового періоду представлена в роботах Ш. Бюле. Вона доводить, що пубертатність паралельно з фізіологією супроводжується психологічною пубертатністю. Остання відображається в потребі мати «доповнення» (як доповнення виступає протилежний партнер). Психологічна пубертатність виявляється в підвищеній драгівливості,

подразливості, чутливості, і тут знову ми можемо говорити про ПСР. Еріксон Е. стверджує [15], що психологічна напруженість підлітка залежить не лише від біологічних факторів, але й від духовності суспільства. Автор вважає, що до підліткового віку людина має зібрати про себе всі знання і ці образи має інтегрувати у власну індивідуальність. Але ця інтеграція образів не завжди може задовольнити дитину та їй потрібно себе стримувати, контролювати, заспокоювати.

Слідом за Ж. Піаже, вітчизняні дослідники найбільшу увагу приділяли особистості підлітка, яка є фактором його становлення, розвитку, соціалізації. Так, Л. С. Виготський [5], Д. Б. Ельконін [14] та Л. І. Божович [4] визначали специфіку підліткового віку через систему трьох взаємопов'язаних категорій, якими є джерело, рушійні сили, умови розвитку. Ця тріада розкриває феноменологію розвитку підлітка як соціально активного, дієвого індивіда. Для функціонування цього індивіда в соціумі, для його соціального буття необхідними є самосвідомість, самоконтроль, самокерованість. Виготський Л. С. вважав, що інтереси є «ключем» для усіх проблем підліткового віку. Він підкреслює важливість для розвитку у цьому віковому періоді двох новоутворень – рефлексії та на її основі зародження самоусвідомленості [5].

Божович Л. І. [4] підкреслює зміни в емоційній сфері підлітка і вважає, що його найбільш значущим новоутворенням є самовизначення. Останнє ґрунтується на розумінні себе та своїх прагнень, можливостей, свого місця в соціумі. Таким чином, підлітковий вік, згідно з розглянутими концепціями, має умови, можливості і потреби для практики ПСР і сензитивним для формування зазначених навичок і вмінь [1; 2; 12].

Згідно з метою нашої статті потрібно концентровано розглянути основні психологічні особливості та акценти підліткового періоду онтогенезу. Вірогідно, квінтесенцією психологічних акцентів підлітковості можливо вважати вікову кризу цього періоду та особливо психологічні новоутворення цього віку. Фізіологічна і психологічна ситуація розвитку підлітка та особистісно-характерологічні особливості передбачають кризи, емоційні й поведінкові зриви, конфлікти, ускладнення адаптивних процесів. Загострені кризові вияви підліткового періоду мають назву

«підлітковий комплекс», який добре описаний у літературі. До його складу належать:

- підвищену чутливість до оцінки сторонніх;
- надто завищену самовпевненість та категоричність суджень про всіх і все;
- суперечливу поведінку: сором'язливість і розгальмованість; нарочиту незалежність і демонстративність; вразливість, емоційну нестабільність та пікові перепади настрою тощо.

Усі підліткові перебудови організму безпосередньо впливають на формування особистості. Якою буде ця особистість, залежить від гостроти описаного комплексу. Підлітковий комплекс і криза підліткового віку зумовлені не лише ендокринними змінами організму, а й трансформацією складних структурних та функціональних аспектів центральної нервової системи і внутрішньої структури головного мозку. Внаслідок цих перебудов виникає підвищена збудливість нервових центрів кори та ослаблення внутрішнього гальмування, що може бути хоча б частково компенсовано за допомогою відомих технік, навичок, умінь. Таким чином, психологічний аспект підлітковості є пріоритетним для розвитку і становлення дитини у цьому віці. Підліткова криза не завжди проходить у гострій формі, адже її можуть пом'якшувати гарні, чуйні сімейні відносини, дружба, наявність довіреної особи [9; 12]. Однак гостре протікання кризи завдає багато прикросців підліткові, його оточенню [1; 2; 9; 12]. Симптоматикою цієї кризи є специфічні підліткові поведінкові реакції у гостро дезадаптуючій дитину формі:

- реакція емансипації (звільнення, вивільнення): реакція групування з однолітками;
- реакція захоплення як собою, так і кимось.

При цьому реакція емансипації має два вияви – поведінковий і емоційний. Наведені основні симптоми кризи не становлять синдрому. Вони можуть мати будь-яке якісне, кількісне та індивідуально зумовлене співвідношення. В умовах ускладненого підліткового онтогенезу можуть додаватися й інші симптоматичні вияви девіантного, характерологічного, сексуального, особистісного генезу. Так, можуть мати місце психопатоподібна поведінка та психопатоподібні вчинки окремо, мандрювання,

суїцидальні вияви, будь-які асоціальні тенденції. Це може бути перехідним під час своєчасної та дієвої допомоги підлітку, до якої має стосунок і набуття навичок та самокеруваності.

Маємо окремо зазначити, що допомога кризовим підліткам і, зокрема, формування в них якихось самоконтрольованих навичок уже під час настання кризи є запізним, безглуздим, неефективним. Ще у 5–6-х класах ми вже маємо бачити дітей майбутньої кризової групи ризику і проводити з ними превентивну системну роботу. Однак, під час проведених досліджень, нами розгляд цієї проблеми в джерелах теоретичного й практичного характеру не знайдений.

Існує також специфіка підліткової кризи у здібних та обдарованих дітей. Чинником такої кризи переважно є не негативні соціальні умови буття, а неможливість реалізувати свої можливості та здібності, або навіть незнання де і яким чином це здійснити. Ці діти мають різні характерологічні вияви, але найчастіше це шизоїдний та демонстративно-істероїдний типи, і тому підходи мають бути різні. Шизоїдному варіанту потрібен відданий друг, довірена особа, а істероїд потребує арени, сцени та прихильників. Для обох обдарованих варіантів і для менш виражених характерологічних акцентів обдарованих дітей стала б у пригоді не лише емоційна ПСР, а й регуляція за допомогою самонавіювання, медитації, логіки, що ми можемо знайти в джерелах [3; 11].

Концентрований зміст психологічних особливостей будь-якого періоду онтогенезу може бути розглянутий через психологічні новоутворення цього віку. Під віковими новоутвореннями, за Л. С. Виготським, психологічна спільнота розуміє сукупність психологічних і соціальних змін, які вперше виникають на цьому віковому етапі та в основному визначають свідомість індивіда – його ставлення до соціального середовища і впливають на перебіг індивідуального розвитку. Наведемо основні віднайдені в науці вікові новоутворення підлітка [5]:

1. Формування позиції «я дорослий» – поступове виникнення почуття дорослості, яке стрімко розвивається і це новоутворення вважають основним.

2. Критичність, негативізм стосовно дорослих. Починається розділення взаємин на «особистісні з однолітками» і на «ділові стосунки з дорослими» як близького кола, так і з віддаленими.

3. Поява гіпертрофованої потреби в самостійності дій, рішень, виборів, оцінок. Жадоба звільнення від опіки дорослих та їх контролю. Це корелюється з потребою у свободі і незалежності від близьких дорослих, але при цьому паралельно є й потреба в підтримці і розумінні, піклуванні і турботі близьких.

4. Поява потреби у дружбі, закоханості, в емоційній підтримці, емпатії. Корелюється з гострим бажанням бути прийнятим групою однолітків.

5. Поява підліткових груп, члени яких пов'язані кодексом товариства – кодексом своєрідної честі. Однолітки навіть є референтною групою – це група привабливих для індивіда людей, які є джерелом індивідуальних поглядів, суджень, вчинків, норм і правил поведінки. Прихованим не усвідомленим завданням спілкування з однолітками є засвоєння норм товариських і дружніх взаємин.

6. З'являється потреба у самоствердженні щодо стосунків з дорослими і з однолітками. Форми підліткового самоствердження можуть бути:

а) позитивними – самоосвіта, піклування про ближніх, участь у прийнятті відповідальних рішень на різних рівнях, спорт, наука тощо;

б) негативні – різні девіантні, демонстративні, делінквентні форми.

Так, формування та пошук переконань ціннісних орієнтацій, ідеалів, моральних переконань та пріоритетів може мати і позитивну, і негативну, а також цинічну, кримінальну спрямованість. Між тим є характерологічні варіанти, за яких цього новоутворення немає, і тоді цей підліток бездумно і без власної волі плине за лідером. Яким буде цей лідер? Чи буде він постійним, а може зміниться?

Народження потреби в самопізнанні та самовихованні виникає приблизно з 11 років, коли підсилюється інтерес до свого внутрішнього світу. Дитина починає аналізувати власні внутрішні якості, вчинки, переживання. У цей час підліток об'єднує

всі уявлення про себе в єдиний образ, який є «Я – реальне». З цього виникає два питання: «Який я?», «Яким я хочу бути?». До 15-ти років формується «Я – концепція» як система уявлень про себе. Якщо прагнення не збігаються зі здібностями та можливостями, то виникає невпевнена поведінка. Також будуть і такі вияви, як впертість, агресивність, образливість. Якщо «Я – ідеальне» є досяжним, то підліток приходить до створення програми самовдосконалення.

Надзвичайно суперечлива особистість підлітка висуває питання й суперечності – «Я – унікальна людина, але хочу наслідувати однолітків». Підвищена конфліктність, дратівливість, емоційна збудливість, часта зміна настрою, образливість. Гостре бажання мати особистісний недоторканий простір.

При наближеному розгляді наведених підліткових психологічних новоутворень можливо звернути увагу на те, що частина з них так чи інакше має конфліктологічну складову, адже вони пов'язані з внутрішніми та зовнішніми суперечностями підлітка. Інші новоутворення пов'язані з різними аспектами розвитку та становлення, зокрема щодо особистості. Для розвивальних та становчих аспектів потрібні наполегливість, постійність, здатність до концентрації і самодисципліна. Таким чином, необхідність регулятивних умінь для підлітка ґрунтується на психологічних вікових новоутвореннях.

ПСР є необхідною для будь-якої людини, в будь-якому віці, але особливо актуального значення вона набуває в підлітковий період, як період становлення, перехідний та кризовий етап розвитку. На цьому зосереджував Л. С. Виготський. Він підкреслював, що вдосконалення регуляції і довільності поведінки має місце саме в перехідний період і виявляється в опануванні підлітком своїми діями та внутрішнім світом. Божович Л. І., услід за Л. С. Виготським, акцентувала на важливості ПСР для підліткового віку. За її наробками ПСР у зазначений період зумовлює розвиток самосвідомості, усвідомленої поведінки, спрямованість моральних уявлень і все перераховане забезпечує поступовий розвиток особистості. Круглова Н. Ф. зазначала, що низький рівень сформованості навичок ПСР має, як наслідок, низьку академічну успішність, негативне ставлення до навчання,

школи і це негативно відзначається у спілкуванні з дорослими, емоційному стані та самопочутті. Крім цього, за даними досліджень Л. Н. Антілогової [3] та А. О. Прохорова [8], має місце несформованість свідомої ПСР у підлітків та їх низька здатність до планування і програмування власних дій, нездатність переносити знання і застосовувати техніки ПСР у новій діяльності та ситуаціях.

На основі трактувань Л. С. Виготського, Л. І. Божович та Л. Н. Антілогової можливо дійти висновку, що власне, перебіг онтогенезу розвитку, становлення, дорослішання не є достатнім для набуття вмінь і навичок ПСР в усіх її формах. Тож необхідно має бути цілеспрямована психолого-педагогічна допомога підліткам із зазначених питань.

Прямо чи опосередковано всі дослідники вказують на те, що підлітковий вік є сензитивним для формування розвитку і навіть набуття високого рівня ПСР поведінки та психічних станів. Ця сензитивність зумовлюється:

- а) становленням і розвитком самосвідомості, в якій одна з функцій є саморегулятивна;
- б) домінуванням емоційних станів у пікових значеннях;
- в) наявністю в багатьох випадках таких характеристик психічних станів, як їх фрустраційність, нав'язливість, зтяжний характер;
- г) збудливість, подразливість, вибуховість емоцій;
- д) формування свідомого ставлення до власних переживань.

Базуючись на аналізі психолого-педагогічних джерел і на власних розвідках проблеми, Л. Н. Антілогова [3] формулює визначення досліджуваного феномена щодо підліткового вікового періоду. Зазначимо лише те, що це визначення на сьогодні є унікальним. Згідно з цим автором: «Саморегуляція психічних станів особистості в підлітка – це процес свідомого впливу на самого себе з метою змінення, трансформації своїх психічних станів, які є суперечливими, неоднозначними, нерівномірними у своєму перебігу, що виявляється у несформованості індивідуальної системи усвідомленої ПСР психічних станів, невмінні адекватно і гнучко реагувати на змінення ситуативних умов, неспроможності планувати власні дії, спрямовані на змінення або

трансформацію психічних станів – переходу від переважно реактивної поведінки до дій, які відповідають усвідомлено поставленій меті. І при цьому має бути розуміння важливості ПСР психічних станів і знання деяких конструктивних засобів здійснення саморегулювання». Останні рядки цього визначення власне і є проблемою, до вирішення якої ми і намагаємося бути дотичними. За дослідженнями наведених учених експериментально були виявлені позитивні і негативні стани підлітків, і ці стани є багатогранними: вони є діяльними, мотиваційними, психофізіологічними, вольовими, інтелектуальними та комунікативними. Все зазначене потребує регулятивних знань, вмінь, навичок.

Важливим у дослідженні ПСР підлітків є мотиваційна компонента діяльності з самовдосконалення саморозвитку підлітка, структурною складовою чого є ПСР. У психологічній науці, з огляду на широке трактування поняття «мотивація», є визначення як спонукання до дії, і вона являє собою фізіологічні і психічні процеси, які керують поведінкою людини, стимулюючи її організованість, активність і стійкість. У широкому і прикладному сенсі явище мотивації досліджено й досліджується досить широко, однак нами не знайдено наробок щодо мотивації в контексті саморозвитку підлітка, зокрема щодо набуття ними навичок ПСР.

Мотивація здійснюється діями мотивування, які спрямовані на конкретні акції людини і на появу в неї певних мотивів. Згідно з нашим завданням для підлітка потрібно віднайти заходи мотивування та означити основні конкретні мотиви. При цьому підлітка можливо вважати вмотивованим, коли ми бачимо такі індикатори, як інтерес (у нашому випадку – інтерес до технік і можливостей ПСР). Інтерес виявляється у прагненні знати, більше вміти, виявляти потяг і допитливість, знаходження відповідей на запитання інформаційно-пізнавального характеру. Доцільним буде ставити запитання про такі форми роботи з мотивування:

а) мотивування через бесіду, пробне відпрацювання окремих технік відмінним результатом і мотивування через зустріч з емоційно значущими для підлітка людьми за темою «Самоуправління і самокеріваність»;

б) мотивування через розроблення конкретних, актуальних для підлітка загальних та гендерно зумовлених мотивів.

І безумовно, потрібно підготувати широку базу даних психотехнічного плану за напрямом ПСР.

Усі мотиви для застосування підлітком технік ПСР мають бути емоційно насиченими, адже за даними всіх дослідників діти у фазі підліткового віку є особливо емоційними. Загальними мотивами можуть бути:

– мотив необхідності навичок ПСР для майбутньої сім'ї та сімейних стосунків;

– мотив необхідності навичок ПСР для хорошої, плідної професійної діяльності та, як наслідок, до значущої матеріальної винагороди.

Незважаючи на універсальність цих мотивів для обох статей, усе ж є думка про те, що перший мотив є більш актуальним для дівчат, а другий має чоловічу домінанту. Активізувати сімейний мотив можливо через систему запитань, які зможуть допомогти підліткові відрефлексувати сімейні стосунки. Ці запитання мають становити логічний ланцюжок, де б кожне наступне ґрунтувалося б на попередньому. Такий ланцюжок, наприклад, може починатися із запитання на кшталт: «Згадай випадки буття сім'ї своїх батьків, коли їх поведінка, або поведінка одного з них була некерована, неконтрольована – чи подобалося це тобі і як це впливало на інших членів сім'ї?». Кінцевим може бути таке запитання: «Які стосунки ти хотів (хотіла) б мати у власній майбутній родині та чи має це залежати від тебе?». Надалі можливе і бажане обговорення. Для активізації мотиву професійної спрямованості можливо почати із запитання: «Хто з вас не бажає престижну та дохідну роботу?». І далі, – робота залежить від професійної кваліфікації і, мабуть, вам зрозуміло, що для хорошої кваліфікації і дохідної роботи потрібно мати певні якості. Назвіть хоча б одну професію, де б відсутність самоконтролю, самокерованості, емоційної стабільності не призвела б до трагедії – будівельник, станочник, слюсар, водій, пілот, військовий, лікар, педагог, кухар, фармацевт, електрик, програміст, банкір. Далі рекомендуємо навести факт про те, що лише 30 % людей від природи мають високий рівень емоційної стійкості або емоційної стабільності, а для решти необхідно цьому навчатися. Доведено, що чим вища емоційна стійкість, тим більші твої мо-

жливості й кращими будуть перспективи. Під час підготовки пілотів [7] береться до уваги, що «основою раціонального мислення і конструктивної поведінки людини під впливом емоційно-генних факторів є здатність до регуляції емоційних станів і це визначає професійну надійність». А кому сьогодні потрібен фахівець, який не є професійно надійним? Є синоніми одного рядка, такі звороти як емоційна або стресова стійкість, емоційна стабільність, ПСР. І все це – фундамент професійної надійності. Крім того, стабільність, постійність певного, потрібного емоційного стану просто необхідна і корисна в житті. Зазначимо, що одноразове формулювання мотивів не є ефективним та дієвим. Мотиви слід постійно стимулювати різними засобами.

Гендерні мотиви ще більшою мірою мають ґрунтуватися на емоційній складовій, яка забезпечує привабливість для хлопчиків, незалежно від можливості досягнення таких напрямів, як спорт і регуляція станів у ньому та в напрямі самовладання бійця, фахівця, силових структур. Практично для кожного хлопчика це є взірць. З доступних джерел цього напрямку є численні роботи [13], серед яких запропоновані цікаві й дієві психотехніки, наприклад, релаксаційного і заспокоїливого плану. Але між тим, не всі книги А. Є. Тараса доцільно пропонувати хлопцям підліткового віку, адже «бойову машину» з них виховувати зарано і чи потрібно.

Додатково транзитними для обох дуантів гендеру можуть бути такі мотиви, як: «Я хочу або не хочу бути як ...; я можу бути, досягти, мати як...; я можу – що?; я вважаю, що ... і тому я...». Суто жіночими мотивами для оволодіння ПСР, на нашу думку, можуть бути такі, як:

а) я хочу мати хороше психічне здоров'я для нормального виховання власних дітей;

б) я хочу бути лагідною, не дратівливою, розсудливою (більш симптоматичний аспект).

Покажіть дівчатам на вулиці матір, що кричить та істерить на свого малюка, який просто капризує або плаче. Згадати такий випадок зможе кожна, а от побачити та одразу відчутти потрібно тут і зараз. Саме тому можна зазначити наступне:

– жінка має володіти своїми станами для виховання немовляти, на яке взагалі в зазначеному віці не можна транслювати свої негативні стани, і тому потрібно налаштувати себе на стан, наприклад, колискової, або веселого спілкування, або спокійного годування тощо;

– засвоєння акторських технік ПСР жінці також потрібно і просто для власної успішності в житті, адже жінці потрібна адаптивність, вона має бути емоційно гнучка, як і актор має вміти швидко набути той стан, якого потребує роль. Зазначимо, що ця акторська вимога багаторазово репродукується в педагогічній літературі як аспект педмайстерності, але це не є реалізовано з-за відсутності технічної розробленості. Тобто ПСР є білою плямою для педмайстерності.

Серед технік і технологій практичної ПСР можливо означити базові та симптоматичні. Для підліткового віку, як мінімум, слід окреслити такі симптоматичні напрями, до яких має бути підібрана інструментальна база: страхи, тривожність, розгубленість, невпевненість, розпачі, відчай, нав'язливі емоційні стани та думки, заспокоєння, переключення уваги, концентрація, схвильованість, мобілізація, активізація, подолання агресії, роздратованості. До базових, на нашу думку, належать уміння і навички не ситуативного, а екзистенціального плану, який не є прицільним, але корисним, а може й необхідним для емоційної стабільності особистості. На наш погляд, такі підходи викладені в довіднику практичного психолога [10].

Виходячи з вищевикладеного матеріалу та користуючись порадами практичних психологів, надамо характеристику деяким наробкам, які можуть слугувати як базові в розробленні інструментарію ПСР [10]:

1. «Пружність та стосунки з іншими» – техніка саморегуляції. Змістом техніки для набуття пружності до стресових ситуацій через оволодіння певними якостями та навичками комунікації з іншими. Техніка змістовно складається з формування таких якостей і навичок:

- давати зрозуміти, як ти себе відчуваєш;
- з повагою до інших давати інформацію про те, що тобі потрібно;

– говорити «ні» на вимоги і прохання, які не відповідають вашим потребам та інтересам;

– розвиток і зміцнення необхідних для комунікації якостей та навичок, таких як реалістичне мислення, оптимізм, відрефлексовані особистісні цінності.

Задається оригінальна методика покрокового вирішення конфліктів і додаткова методика ненасильницького спілкування. Пружність є спосіб підходу до складних ситуацій, внутрішня сила людини та її реалістичний оптимізм.

2. «Заземлення» – це психорегулятивна техніка, автором якої є О. Вознесенський. Після дистресу, психотравми та шоквої реакції ми часто ухиляємося від реальності і занурюємося у більш приємні марення, мрії, образи. Техніка дозволяє відчути себе тут і зараз, відновивши відчуття реальності через відчуття землі. Ця техніка дозволяє заспокоїтися та жити далі після драми і трагедії.

3. Базовою також може бути техніка О. Масик – «Уважна усвідомленість». Цей інструмент має призначення для профілактики стресу та його подолання, нівелювання його наслідків. Практика методики дає можливість для самозаспокоєння та накопичення психічної енергії. Техніка комбінує нейробиологічні механізми з механізмами ПСР, доведено, що вона є ефективною для дітей та дорослих і це доказано експериментально. Зміст техніки полягає в концентрації уваги особливим чином на усьому тому, на чому ми, зазвичай, не зосереджуємося.

Висновки. Таким чином, на основі наших розвідок можливо зробити такі висновки:

1. Психолого-педагогічна наука має всі методологічні, психофізіологічні та вікові обґрунтування для постановки проблеми набуття підлітками навичок ПСР.

2. Підлітковий вік є сприятливим для засвоєння ПСР.

3. Існує достатньо мотивів для підліткової практики ПСР.

4. Є можливість добирати інструментарій для бази даних підліткової практики ПСР.

Між тим у подальших наробках можливо ширше розглянути: а) систему мотивування підліткової ПСР; б) підходи до накопичення і систематизації практичних методик.

Список використаних джерел

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология. Москва : Академпроект, 2000, 624 с.
2. Аверин В. А. Психология детей и подростков. Санкт-Петербург : издательство В. А. Михайлова, 1998. 379 с.
3. Антилогова Л. Н. Саморегуляция психических состояний личности : монография. Омск : ОМГПУ, 2010. 384 с.
4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.
5. Виготский Л. С. Педология подростка. Москва : Педагогика, 1984. Т. 4. С. 5–242.
6. Кулагина И. Ю. Возрастная психология: развитие человека от рождения до поздней зрелости. Москва : Сфера, 2004. 464 с.
7. Кушнір О. О. Навички регуляції емоційних станів як провідна складова надійності льотного складу. *Вища школа*. 2016. № 5. С. 91–100.
8. Леонтьев Д. А. Личность в зеркалах теорий К. С. Холл, Г. Линдсей. Москва, 1997. С. 4–6.
9. Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы : справочник практического психолога. Москва, 2005, 896 с.
10. Цыганенко Г., Масик О., Григорьева А. Мы пережили техники восстановления для семей, военных, гражданских и детей : практ. пособие для внутренне перемещенных лиц, демобилизованных и их семей. Киев : Логос, 2016. 202 с.
11. Прохоров А. О. Технології психологічної саморегуляції. Харків : Гумцентр, 2017, 360 с.
12. Психология человека от рождения до смерти / за ред. А. А. Реана. Санкт-Петербург : Прайм евразнак, 2006. 651 с.
13. Тарас А. Є. Подготовка разведчика: система спецназа ГРУ. Минск : Харвест, 1999. 608 с.
14. Эльконин Д. А. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. *Вопросы психологии*. 1971. № 4. С. 6–20.
15. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 312 с.

References

1. Abramova, G. S. (2000), *Age-related psychology*, Academproject, Moscow.
2. Averin, V. A. (1998), *Psychology of children and teenagers*, V. A. Mikhailova, St. Petersburg.
3. Antilogova, L. N. (2010), *Self-regulation of the mental states of the individual* : monograph, Omsk State Pedagogical University, Omsk.

4. Bozhovych, L. I. (1968), *Personality and its formation in childhood*, Prosveshchenie.
5. Vyhotskyi, L. S. (1984), *Pedology of a teenager*, Pedagogy, Moscow, Vol. 4, pp. 5–242.
6. Kulahina, I. U. (2004), *Developmental psychology: human development from birth to late adulthood*, Sfera, Moscow.
7. Kushnir, O. O. (2016), „Skills of regulation of emotional states as a leading component of flight crew reliability”, *The newspaper “High school”*, № 5, pp. 91–100.
8. Leontiev, D. A. (1997), *Personality in the Mirrors of Theory K. S. Hall and G. Lindsay*, Moscow, pp. 4–6.
9. Malkina-Pykh, I. G. (2005), *Age crises: a reference book of a practical psychologist*.
10. Tsyhanenko, G., Masik, O. and Grygorieva, A. (2016), *We have experienced recovery techniques for families, military, civilians and children: practice for internally displaced and demobilized persons and their families*, Logos, Kyiv.
11. Prokhorov, A. O. (2017), *Technologies of psychological self-regulation*, Gumtsentr, Kharkiv.
12. *Human psychology from birth to death* (2006), in Rean, A. A. (Ed.), Prime Eurosign, St. Petersburg.
13. Taras, A. Ye. (1999), *Intelligence training: Main Intelligence Office – a special forces system*, Kharvesr, Minsk.
14. Elkonin, D. A. (1971), „To the problem of periodization of mental development in childhood”, *Questions of psychology*, № 4, pp. 6–20.
15. Erikson, E. (2000), *Childhood and society*, Peter, St. Petersburg.

УДК 159.9

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.114

ПСИХОЛОГІЧНІ ТАКТИКИ ВИПРАВДАННЯ КОРУПЦІЇ

Зарічанський Олег Анатолійович, кандидат педагогічних наук,
доцент, старший науковий співробітник відділу проблем
інформаційно-психологічного протидорства науково-дослідного центру,
*Військовий інститут Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*
(03680, Україна, Київ, вул. Михайла Ломоносова, 81)
ORCID: 0000-0002-6934-9521

Корупція – є шкідливим соціальним явищем, яке дослідники вивчають у різних ракурсах: як вид злочину або як недолік економічної системи країни. Однак психологи підходять до цього явища як до форми девіантної поведінки, тобто поведінки, яка відхиляється від зазальноприйнятих норм.

Мета статті полягала у виокремленні та ґрунтовному аналізі психологічних прийомів, за допомогою яких корупціонери заперечують, виправдовують або зменшують власну провину та намагаються трактувати свої дії як нормальні і правильні.

Результати дослідження. У статті розглянуто психологічні техніки виправдання (пояснення, обґрунтування) корупційної поведінки. Наголошено, що на відміну від інших видів злочинів, корупційні діяння, як правило, здійснюються досить поважними і хорошими людьми, які можуть бути гарними батьками, активними членами громади, високими посадовцями, і які не вважають себе корумпованими.

Висновки. Виокремлено провідні техніки нейтралізації: відмова від відповідальності; заперечення заподіяння шкоди; заперечення жертові; несхвалення засуджувачів; звернення до більшої лояльності та ін.

Ключові слова: відповідальність, виправдання, заперечення шкоди, засудження, корупція, соціальні норми.

PSYCHOLOGICAL TACTICS OF JUSTIFICATION OF CORRUPTION

Zarichanskyi Oleg, PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Senior researcher of the Department problems of information
and psychological struggle of research center,
Taras Shevchenko Military Institute of Kyiv National University,
(81 Lomonosov Street, 03680, Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-6934-9521

The purpose of the article was to highlight and thoroughly analyze the psychological methods by which corrupt people deny, justify or reduce their own guilt and try to interpret their actions as normal and correct ones.

Research results. *The article examines psychological techniques of justification (explanation) of corrupt behaviour. It is emphasized that unlike other types of crimes, corruption acts are usually committed by quite respectable and good people, who can be good parents, active members of the community, high officials, and who do not consider themselves as corrupted. One of the most important aspects of corruption is how the offenders defend or justify their actions using various concepts or mental techniques. These methods of justifying corrupt behaviour, which in various studies are called techniques of neutralization, rationalization, socialization, moral disengagement etc., became the subject of this scientific review. The neutralization of deviant behaviour is considered in the article as psychological techniques that help to completely or partially deny someone's responsibility for deviant behaviour. It is noted that in order for there to be no or less guilt, neutralization can be carried out in two ways: on the one hand, by denying the deviant behaviour itself, and on the other hand, by denying responsibility for it.*

Conclusions. *The leading techniques of neutralization are singled out: disclaimer of responsibility; denial of harm; denial of the victim; condemnation of condemners; appeal to greater loyalty, etc.*

Key words: *responsibility, justification, denial of damage; condemnation, corruption, social norms.*

Постановка проблеми. Корупцію дослідники вивчають у різних ракурсах: як вид злочину, як розповсюджене шкідливе соціальне явище, як недолік економічної системи країни. Психологи підходять до цього явища як до форми девіантної поведінки, тобто поведінки, яка відхиляється від загальноприйнятих норм. Можна розглядати корупцію і в ракурсі делінквентної поведінки, а саме як сукупність протиправних вчинків або злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам.

Добре відома теза щодо того, якими мають бути змінні, присутні для того, щоб хтось здійснював шахрайство, одним з видів якого є корупція. Ця концепція ґрунтується на передумові або припущенні, що діяльність часто є результатом комбінації трьох факторів: тиску або мотивації, можливості та раціоналізації [27].

Першим елементом для того, щоб хтось вчинив шахрайство, є тиск або щось інше, що спонукає людей вчиняти шахрайство [15]. Без мотивації до корупції люди не будуть шукати вікно можливостей для її вчинення. Альберхт з колегами [1] поділяють типи тиску, який з'являється як мотив для вчинення шахрайства, на чотири категорії: фінансовий тиск, порок (наркотики, азартні ігри тощо), тиск, пов'язаний з роботою, та інший тиск.

Мотивація до вчинення шахрайства може виходити зсередини самої людини (наприклад, фінансовий тиск) або ззовні (наприклад, тиск з боку робочих цілей). Тип тиску, який найчастіше є мотивом для вчинення шахрайства, це фінансові причини [27].

Другим елементом шахрайства є наявність прогалин (можливостей) з боку системи чи недосконалості контролю, щоб запобігти корупції. Надання окремим особам доступу до активів чи інформації фактично створює можливості для вчинення шахрайства та приховування своїх дій [18]. Крім того, можливості також є пов'язаними з посадою людини. Чинники в організації мають більше можливостей для вчинення корупції порівняно з працівниками нижчого рівня.

Останнім, але дуже важливим компонентом, необхідним для вчинення корупції, виступають психологічні техніки виправдання (пояснення, обґрунтування) власної корупційної поведінки. Адже на відміну від інших видів злочинів, корупційні дії в повсякденному житті, як правило, здійснюються досить поважними і хорошими людьми, які можуть бути гарними батьками, активними членами громади, високими посадовцями. Корупціонери, як правило, не вважають себе корумпованими. Іноді вони вважають за краще зізнаватися у своїх помилках, але відкидають злочинну мотивацію до корупції [3]. Одним із найважливіших аспектів корупції є те, як правопорушники захищають або виправдовують свої дії за допомогою різних концепцій чи розумових прийомів. Ці прийоми виправдання корупційної поведінки, які в різних дослідженнях називаються техніками нейтралізації, раціоналізації, соціалізації, морального відчуження тощо, стали предметом нашого наукового розгляду.

Мета роботи – виокремити та піддати ґрунтовному аналізу психологічні прийоми, за допомогою яких корупціонери заперечують, виправдовують або зменшують власну провину та намагаються трактувати свої дії як нормальні і правильні.

Аналіз джерел і публікацій. Незважаючи на актуальність теми корупції, мало що відомо про психологічні передумови корупційної поведінки. Невелика кількість досліджень присвячена психологічним складовим корупції [26; 28; 29]. Мокан [16] припускає, що недолік вивчення психологічних чинників кору-

пції пов'язаний з тим, що дані про корупцію є більш доступними в царині економіки, соціології, політики. Що стосується психологічних механізмів вчинення злочину, то одними з перших учених, які вивчали техніки виправдання правопорушниками власних протиправних дій, були Сайкс і Маца [25]. Досліджуючи підліткову злочинність, вони запропонували п'ять основних типів технік нейтралізації також відомих як знаменита п'ятірка, які широко використовуються в багатьох різних сферах [14]. Нейтралізації, також звані раціоналізаціями, визначені Маруною та Коупсом [14] як виправдання девіантної поведінки.

На сьогодні нейтралізація є однією з найпоширеніших концепцій у вивченні девіантної поведінки [22]. Науковці зазначають, що нейтралізація має незручне становище, оскільки її «загально засуджують і піддають критиці, але й повсюдно використовують» [21, с. 15]. Фритч припускає, що оскільки ці різноманітні методики «не пропонують ані теоретично обгрунтованої таксономії, ані вичерпного списку», існує ризик довільності у виборі методів для вивчення щодо їх використання та впливу [7, с. 485]. Маруна та Коупс [14] попереджають, що через те, що багато методів збігаються, це може бути причиною непослідовних результатів досліджень і може створити проблеми для майбутніх дослідників.

У нашому вивченні ми ставили *завдання* виявити психологічні техніки виправдання власних корупційних дій, узагальнити та систематизувати суттєві моменти різних концептуальних підходів і визначити перспективи використання отриманих напрацювань у психолого-соціальних програмах превенції корупційних дій.

Виклад основного матеріалу. Теорія нейтралізації виникла в дослідженнях з кримінології та девіантної соціології [6]. Пояснюючи, як вивчаються злочини білих комірців, Сазерленд (1991) стверджує, що раціоналізація є основним засобом, за допомогою якого менеджери намагаються виправдати свої злочини. У процесі свідомого самообговорення злочинці змушують себе вчинити злочин, роблячи злочин прийнятним. Крессі [5] у дослідженні серед розкрадачів виявив, що вони раціоналізували свою незаконну поведінку за допомогою «словника пристосування», наприклад, вони «лише позичали гроші». Ці вербалізації

дозволяли розкрадачам мінімізувати явний конфлікт між їхньою поведінкою та чинними законами і нормами.

Сайкс і Маца [25] вважали за краще використовувати термін «нейтралізація» для позначення виправдання, наданого перед вчинком, замість терміна «раціоналізація», який стосується виправдання, наданого після вчинку. Основна теза їхньої статті полягає в тому, що злочинці навчаються технікам нейтралізації, щоб вони могли порушувати закони та норми, в які вони зазвичай вірять і яких дотримуються. Девіанти шукають лазівки та пояснення, щоб виправдати чи нейтралізувати свої власні девіантні дії. Сайкс і Маца [25] розрізняють п'ять типів нейтралізації:

– відмова від відповідальності: злочинець сприймає себе як жертву несприятливих соціальних умов чи обставин. За його вчинки відповідає не він сам, а інші;

– заперечення заподіяння шкоди: правопорушник применшує свої дії; не визнає їх аморальними;

– заперечення жертви: правопорушник вважає, що жертва заслужила злочин, вчинений проти неї (наприклад, через етнічне походження чи сексуальну орієнтацію);

– несхвалення засуджувачів: злочинець звинувачує поліцію та інші органи державного контролю в корумпованості, недосконалоості, егоїзмі та несправедливості;

– звернення до більшої лояльності: правопорушник стверджує, що діяв в інтересах інших, на основі наказу чи тиску однопілітків, але не згідно з власною волею.

Правопорушники сприймають норми, але розглядають їх як «кваліфікаційне керівництво», а не як «категоричні імперативи» [25, с. 666]. Кажуть, що правопорушники заздалегідь «нейтралізують» будь-яке несхвалення недотримання інтерналізованих норм, оскільки «соціальний контроль, який слугує для стримування або гальмування девіантних мотиваційних патернів, стає непрацездатним, і особа вільна брати участь у злочинах без серйозної шкоди для її самооцінки [25, с. 667]. Таким чином, правопорушник може залишатися «відданим домінуючій нормативній системі і все ж таки кваліфікувати її імперативи таким чином, що порушення є «прийнятними», якщо не «правильними»» [25, с. 667].

Прикладами нейтралізації є «Я насправді нікому не завдав шкоди», «Вони ще гірші за мене» і «Я зробив це не для себе». Саме такі міркування вважаються найбільш розповсюдженими варіантами пояснень девіантної поведінки, в тому числі, такої як корупція [19].

У теорії нейтралізації неетичну поведінку, наприклад корупцію, пояснюють використанням спеціальних психологічних технік для позбавлення від негативних почуттів, пов'язаних із протиправною дією [6; 8; 12].

Ананд з колегами [3] дослідили методи нейтралізації, які стосуються саме корупції. Зазначені техніки науковці описали за шістьма типами: заперечення відповідальності, заперечення травми, заперечення жертви, соціальне зважування, звернення до більшої лояльності та баланс бухгалтерських книг [3].

Перший тип прийому – це відмова від відповідальності. Відмова від відповідальності – це раціоналізуюча техніка, коли корупціонери переконують себе, що вони беруть участь у нечесних діях, тому що в них немає іншого вибору [3]. Особи, які використовують цю техніку, припускають, що вони звільнені від своєї поведінки [6]. Вони не є винуватцями неетичного вчинку, але вони вважають себе особами, які були змушені вчинити шахрайство. Ця раціоналізація зазвичай виникає, коли кривдник відчуває тиск з боку начальства та колег, мотиви «всі роблять те саме» та ін.

Другий тип техніки – це відмова від травми. Відмова від травми – це раціоналізуюча тактика, в якій корупціонери виправдовують свої дії тим, що не завдають шкоди іншим. Цю стратегію особливо легко використовувати у справах про корупцію, оскільки жертви є невідомими та абстрактними. Наприклад, корупціонери в уряді часто вважають, що існування державних грошей означає, що ніхто не може постраждати, оскільки особа вбачає, що держава є абстрактною річчю [8]. Ця раціоналізація поширена, коли злочинці з організації припускають, що збитки невеликі або організація може швидко відновитися. Окремі особи, які вчинили корупцію, будуть вважати, що їхні дії мають менший вплив, ніж інші крайні дії [19].

Третя нейтралізація – це заперечення жертви. У цьому випадку шахраї приймають відповідальність за свою девіантну пове-

дінку, але вони визначають жертву своєї девіантної поведінки як людину, яка заслуговує бути жертвою [3; 6]. Прикладом такого виправдання є крадіжка працівником офісного майна через несправедливість з боку роботодавця. Хоча роботодавець міг заподіяти деякі або багато несправедливостей, у відмові жертви слід зазначити, що виправдання кривдника не ґрунтується на фактах [3]. Працівники можуть прийняти вороже ставлення до організації, щоб зменшити свій власний дискомфорт [3].

Четверта техніка – це соціальне зважування. Існує два типи техніки соціального зважування. Перший полягає в тому, що правопорушники виправдовують свої дії, кидаючи виклик обґрунтованості регулятора, ця практика відома як несхвалення засуджувачів [3]. Твердження про те, що чинні норми не відповідають ситуації, неправильні чи неоднозначні, спонукають людей вважати корупцію сірою зоною.

Вибіркові соціальні порівняння є другим типом цього підходу. Ця методика є схожою на заперечення шкоди, але окремий правопорушник протиставляє свої дії діям інших сторін, які є набагато гіршими. Оскільки корупційний акт змусить правопорушника почуватися винним, він буде спонуканий шукати когось, хто більш корумпований і пояснюватиме, що він не такий злий [12].

П'ятий тип – звернення до вищої лояльності. Зловмисник припускає, що відповідні етичні правила мають бути порушеними для досягнення більш значущих цілей. Ця техніка, на відміну від попередніх раціоналізацій, забезпечить більшу цінність, ніж раціоналізація. Вони припускають, що інтереси особи чи групи матимуть перевагу над інтересами інших сторін [3].

Останнім прийомом є балансування гробсбуха. Останній тип раціоналізації полягає в тому, що злочинець вважає, що його попередні дії мають більш високу цінність, ніж його протиправні дії. Типова версія цього типу аргументації виникає, коли люди використовують попередню славу організації, щоб виправдати поточні неетичні дії [25].

Каптейн та Хелвурд у своїй роботі пропонують модель, яка охоплює більшість відомих методів нейтралізації [12]. Автори подають ці методи логічним чином, розрізняючи чотири категорії нейтралізації: спотворення фактів, заперечення норми, зви-

нування обставин і приховування себе. Ґрунтуючись на широкому переліку нейтралізацій, які описані в літературі, науковці операціоналізували кожна з чотирьох категорій на три техніки, кожна з яких складається з п'яти підтехнік. Отримана модель, на переконання дослідників, має на меті зменшити ризик довільності у виборі методів для емпіричного дослідження і, таким чином, сприяє більш послідовним результатам майбутніх досліджень. Модель також має на меті допомогти краще зрозуміти, як працюють нейтралізації [12].

Теорія нейтралізації прагне пояснити парадокс правопорушників, які порушують норми, в які вони вірять, хоча не відчувають провини або не відчувають її взагалі. Злочинці захищають свою самооцінку та нейтралізують самозвинувачення, використовуючи лінгвістичні прийоми, щоб переконати себе, що в їхній поточній ситуації прийнятно брати участь у поведінці, яка традиційно вважається аморальною. Норми не засуджуються повністю, а миттєво виносяться за дужки, щоб правопорушник почувався вільним їх порушувати [11]. Таким чином, суперечності між їхньою поведінкою, яка порушує норму, і викликаними нею почуттями провини й сорому нейтралізується самообманом [9]. Така нейтралізація поведінки відбувається не тільки після правопорушення, але й до нього, що також робить можливою девіантну поведінку [25].

За словами Маруни та Коупса [14], найбільш значущим моментом спотикання для теорії нейтралізації є різниця між нейтралізаціями та раціоналізаціями. Часто науковці взагалі не розрізняють ці два терміни, оскільки вони все частіше використовуються як синоніми в літературі [4; 12; 22]. Нейтралізація та раціоналізація також загалом узгоджуються з деякими іншими концепціями, терміни яких використовуються для вираження розриву між нормою та поведінкою [20]. У 2010 році вийшла стаття щодо того, чи не є моральне відсторонення, методи нейтралізації та когнітивні спотворення одним і тим же психологічним явищем [20].

У багатьох сучасних емпіричних дослідженнях використовується відома п'ятірка нейтралізації Сайкса та Маці [25], щоб дослідити, наскільки нейтралізації існують на практиці, як вони

пояснюють і передбачають девіантну поведінку та якими є її умови [14]. Враховуючи те, що список Сайкса та Маді [25] був умовним, як вони самі визнавали, багато досліджень виявили інші методи нейтралізації, такі як метафора бухгалтерської книги [13], претензія на індивідуальність [10] і «нікого не хвилює» [24]. Відома п'ятірка теж не безперечна. Наприклад, Ешфорт і Ананд [4] запропонували замінити техніку «несхвалення засуджувачів» на соціальне зважування, оскільки вони вважають перше підмножиною останнього [12].

Нейтралізація девіантної поведінки – це прийоми, які допомагають повністю або частково спростувати чиюсь відповідальність за девіантну поведінку. Цікаву логіку розгортання механізму нейтралізації пропонують у своїй моделі Каптейн і Хелвурт [12]. Автори зазначають, що для того, щоб не було провини або її було менше, нейтралізацію можна здійснити двома способами: з одного боку, заперечуючи девіантну поведінку, а з іншого, заперечуючи відповідальність. Заперечуючи девіантну поведінку, взагалі проблема зникає. Заперечуючи відповідальність – немає жодного органу, якому можна було б зарахувати відповідальність. Використання будь-якої з цих двох нейтралізацій означає, що немає (або є лише менша) відповідальності за девіантну поведінку, про яку можна говорити, оскільки девіантна поведінка є, але людина за неї не несе відповідальності, або що людина несе відповідальність, але за поведінку, яка не є девіантною. Таким чином, у нас є дві широкі категорії нейтралізації девіантної поведінки: заперечення девіантної поведінки («Це не девіантне») і заперечення відповідальності («Я не відповідальний за це») [12].

Кожну з цих категорій автори додатково ділять на дві категорії. Можна заперечити девіантну поведінку через (I) спотворення фактів («Це неправда») або через (II) заперечення норми («Це не є вирішальним»). Люди можуть заперечувати девіантну поведінку, змінивши опис ситуації таким чином, щоб норма, яку порушили, більше не застосовувалася і, таким чином, виглядала б, як вона взагалі не була порушена. Вони також можуть заперечувати девіантну поведінку, змінюючи норму так, щоб вона більше не відповідала ситуації [12].

Відмову від відповідальності науковці поділяють на (III) звинувачення обставин, де люди перекладають відповідальність на ситуацію та зовнішні чинники («Це поза моїм контролем») та (IV) «ховаючись за собою», де люди перекладають на себе відповідальність перед особистими, внутрішніми факторами та впливами, тим самим виправдовуючи себе («Це брак самоконтролю»). Ці чотири категорії є виключними та вичерпними в тому сенсі, що правопорушники можуть впливати на девіантність (через факти чи норми) або на відповідальність (через зовнішні чи внутрішні чинники) [12].

Шенбах [23] ранжує категорії своїх облікових записів у порядку ескалації оборони від поступок до виправдань, виправдань і до відмов (найбільш обтяжлива стратегія). Заперечення девіантної поведінки безпечніше, ніж заперечення відповідальності в сенсі бути менш близьким до поступки та мати більше можливостей для інших нейтралізацій. Якщо комусь не вдається заперечити девіантну поведінку, він усе ще має можливість заперечити свою відповідальність. Проте, намагаючись заперечити свою відповідальність, людина визнає, що норму було порушено, оскільки інакше їй не потрібно нейтралізувати свою відповідальність [12]. Коли ви намагаєтесь заперечити девіантну поведінку, викривлення фактів є безпечнішим, ніж заперечення норм, у тому сенсі, що коли факти відрізняються і не застосовуються жодні або інші норми, проблеми взагалі немає; таким чином більше немає причин нейтралізувати свою поведінку шляхом заперечення норм. Однак, коли хтось прагне заперечити норми, він визнає факти, інакше йому не доведеться робити норму невіршальною. Якщо девіантну поведінку неможливо заперечити взагалі або принаймні недостатньо, безпечніше покласти відповідальність на обставини, тому що в разі невдачі можна спробувати використати нейтралізацію через відсутність самоконтролю. Однак використання нейтралізацій за брак самоконтролю передбачає визнання того, що не всю відповідальність за девіантну поведінку можна покласти на обставини (тобто, тоді людина несе часткову відповідальність) [12].

Дослідники не мають конкретних пояснень щодо того, коли і як саме яка техніка нейтралізації застосовується і наскільки

сильною чи слабкою має бути інтерналізація наявних норм, щоб злочинець усе ще приймав їх як такі, але перебував на місці, водночас у змозі їх порушити.

Незважаючи на всі ці суперечності, теза нейтралізації регулярно відбувається. П'ять згаданих методів виглядають як майже позачасові концепції, виправдання застосовуються не тільки до корупції, але й до цілої низки злочинів (воєнні злочини, службові злочини, сексуальне насильство, вбивства тощо). Крім того, різні дослідження показують, що зміна або усунення таких методів виправдання фактично призводить до зменшення злочинності. Таким чином, можна сказати, що теза, започаткована Сайксом і Мацою [25], є майже винятково актуальною і важливою.

Висновки. Таким чином, техніки нейтралізації не представляють реальної теорії злочину, а скоріше описують раціоналізуючу поведінку злочинця після вчинення злочину. Соціальні норми просто змінюються, послаблюються або спотворюються в ході прийомів нейтралізації, які йдуть за вчинком. Відмову від відповідальності можна розуміти як заклик до кращої соціальної політики, оскільки злочинець у середовищі, яке більше не сприймається негативно та несправедливо, може вважати лише себе відповідальним за власну неправомірну поведінку. Заперечення шкоди передбачає занадто слабку або, принаймні в певних сферах, недостатню інтерналізацію норм. Заперечення жертви, однак, виявляє зв'язок із усталеними концепціями, такими як посередництво між жертвою та правопорушником або відновне правосуддя. У цих концепціях страждання жертви очевидно наближаються до злочинця, що ускладнює відкидання жертви та прикрашання злочину. Несхвалення засуджувачів має відбуватися шляхом відкритого та зрозумілого процесуального правосуддя. Крім того, вимога зміни парадигми, яка пізніше була обґрунтована підходом навішування ярликів, уже впізнається тут: не лише злочинець, а й суддя мають бути предметом наукового дослідження, оскільки вони також можуть бути кримінальними чи злочинними. Нарешті апеляція до вищих інстанцій приховує загальну критику ієрархічних структур, у яких упорядкована поведінка здійснюється некритично, і, таким чином, злочинна поведінка також може мати місце без власного мотиву злочинця. Осо-

бливо в армії та під час війни люди часто змушені обирати між наказами, які можуть відхилитися від світових норм, і відмовою у виконанні наказів, що, однак, може мати правові наслідки.

Тому причиною девіантної поведінки може бути не поступове відхилення в прийнятті норм (як стверджують субкультурні теорії), а висока гнучкість системи норм, яка парадоксальним чином дозволяє інтерналізувати переважувальні норми, але водночас порушувати їх.

Теза нейтралізації має унікальний статус у кримінології та теоріях злочинності. Зовні вона лише описує поведінку злочинця після злочинного діяння. Пояснення злочинної поведінки, безумовно, можна знайти не в самих методах нейтралізації, а в імпліцитному припущенні гнучкого тлумачення норм. Якщо припустити, що одне або кілька виправдань були сформовані до злочину і, таким чином, функціонували як своєрідний мотив, теза нейтралізації може бути представлена як етіологічна теорія злочину, в якій когнітивне подолання внутрішніх стримувань і інтерналізованих моральних концепцій є причинами злочину.

Емпірично ніколи не можна було точно визначити, в який момент з'являються раціоналізації. Тому не можна унеможливити, що методи нейтралізації виникають лише після вчинення злочину. Проте певне етіологічне пояснення поведінки, що відхиляється, зберігається тією мірою, якою успішне відкидання власної провини може посилити майбутні злочинні дії.

Нейтралізація є важливим поясненням зростання та стійкості девіантної поведінки. У літературі ми можемо знайти багато різних та дублювальних технік нейтралізації, що може бути причиною непослідовних результатів досліджень щодо використання і впливу технік нейтралізації.

На сьогодні жодна із запропонованих категорій технік нейтралізації не ґрунтується на систематичному переліку вже ідентифікованих технік усіх видів девіантної поведінки. Через це ми все ще ризикуємо мати обмежений, довільний і лише ілюстративний огляд технік нейтралізації.

Перспективами дослідження можна вважати більш детальне вивчення дискусійних аспектів зазначеної теми, подальшу систематизацію психологічних тактик виправдання корупційної

поведінки за їх мотиваційною специфікою та створення максимально цілісної логічної системи технік нейтралізації у сукупності із врахуванням інших психологічних механізмів корупції.

Список використаних джерел

1. Albercht W. S., Albercht C. O., Albercht C. C., & Zimbelman M. F. *Fraud Examination, Fourth Edition*. Mason, Ohio : Cengage Learning, 2012.
2. Albrecht C., Holland D., Malagueno R., Dolan S., & Tzafrir S. The Role of Power in Financial Statement Fraud Schemes. *Journal of Business Ethics*, 2015. P. 803–813.
3. Anand V., Ashforth B. E., & Joshi M. Business as usual: The acceptance and perpetuation of corruption in organizations. *Academy of Management Executive*. 2005. Vol. 19. No. 4. P. 9–23.
4. Ashforth B. E and Anand V. The Normalization of Corruption in Organizations. *Research in Organizational Behavior*. 2003. № 25. P. 1–52.
5. Cressey D. R. *Other People's Money: A Study of the Social Psychology of Embezzlement*. Glencoe : Free Press. 1953.
6. Curasi C. F. The relative influences of neutralizing behavior and subcultural values on academic dishonesty. *Journal of Education for Business*. 2013. № 88 (3). P. 167–175.
7. Fritsche Immo. Predicting Deviant Behavior by Neutralization: Myths and Findings. *Deviant Behavior*. 2005. № 26 (5). P. 483–510.
8. Hauser C. Fighting Against Corruption: Does Anti-corruption training make any difference *Journal of Business Ethics*. 2018. Vol. 159. P. 281–299.
9. Heath Joseph. Business Ethics and Moral Motivation: A Criminological Perspective. *Journal of Business Ethics*. 2008. № 83 (4). P. 595–614.
10. Henry Stuart and Roger Eaton, edited by. *Degrees of Deviance: Student Accounts of Their Deviant Behavior*. Salem : Sheffield Publishing, 1999.
11. Hinduja Sameer. Neutralization Theory and Online Software Piracy: An Empirical Analysis. *Ethics and Information Technology*. 2007. № 9 (3). P. 187–204.
12. Kaptein M., & Helvoort M. V. A Model of Neutralization Techniques. *Deviant behavior*. 2019. № 40 (10). P. 1260–1285.
13. Klockars C. *The Professional Fence. Thirty Years of Wheelin' and Dealin' in Stolen Goods*. New York : Free Press, 1974.
14. Maruna S. and Copes H. What Have We Learned from Five Decades of Neutralization Research? *Crime and Justice*. 2005. № 32. P. 221–320.
15. McMillan E. J. *Preventing Fraud in Nonprofit Organization*. Hoboken, New Jersey : John Wiley & Sons, Inc. 2006.

16. Mocan N. What determines corruption? International evidence from microdata. *Economic Inquiry*. 2008. № 46. P. 493–510.

17. Murphy P. R., & Dacin M. T. Psychological Pathway to Fraud: Understanding and Preventing Fraud in Organizations. *Journal of Business Ethics*. 2011. № 101 (4), July. P. 601–618.

18. Padgett S. Profiling the fraudster removing the mask to prevent and detect fraud. Hoboken, New Jersey : John Wiley & Sons, Inc. 2015.

19. Rabl T., & Kühlmann T. M. Why or why not? Rationalizing corruption in organizations. *Cross-Cultural Management*. 2009. № 16 (3). P. 268–286.

20. Ribeaud D. and Eisner M. Are Moral Disengagement, Neutralization Techniques, and Self-Serving Cognitive Distortions the Same? Developing a Unified Scale of Moral Neutralization of Aggression. *International Journal of Conflict and Violence*. 2010. № 4 (2). P. 298–315.

21. Schlenker B. R., Pontari B. A, and Christopher A. N. Excuses and Character: Personal and Social Implications of Excuses. *Personality and Social Psychology Review*. 2001. № 5 (1). P. 15–32.

22. Serviere-Munoz L. and Mallin M. L. How Do Unethical Salespeople Sleep at Night? The Role of Neutralizations in the Justification of Unethical Sales Intentions. *Journal of Personal Selling & Sales Management*. 2013. № 33 (3). P. 289–306.

23. Schönbach P. *Account Episodes. The Management or Escalation of Conflict*. Cambridge : Cambridge University Press, 1990.

24. Shigihara, Amanda M. It's Only Stealing a Little a Lot: Techniques of Neutralization for Theft among Restaurant Workers. *Deviant Behavior*. 2013. № 34 (6). P. 494–512.

25. Sykes G. M., & Matza D. Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency. *American Sociological Review*. 1957. № 22. P. 664–670.

26. Tan X., Liu L., Zheng W., & Huang Z. Effects of social dominance orientation and right-wing authoritarianism on corrupt intention: The role of moral outrage. *International Journal of Psychology*. 2016. № 51 (3). P. 213–219.

27. Vona L. W. *The Fraud Audit: Responding to the risk of fraud in core business system*. New Jersey : John Wiley & Sons, Inc. 2011.

28. Wang F., & Sun X. Absolute power leads to absolute corruption? Impact of power on corruption depending on the concepts of power one holds. *European Journal of Social Psychology*. 2016. № 46 (1). P. 77–89.

29. Zhao H., Zhang H., & Xu Y. Does the dark triad of personality predict corrupt intention? The mediating role of belief in good luck. *Frontiers in Psychology*. 2016. № 7. P. 1–16.

References

1. Albercht, W. S., Albercht, C. O., Albercht, C. C., and Zimbelman, M. F. (2012), „Fraud Examination”, *Fourth Edition*, Cengage Learning Mason, Ohio.
2. Albrecht, C., Holland, D., Malagueno, R., Dolan, S., and Tzafrir, S. (2015), „The Role of Power in Financial Statement Fraud Schemes”, *Journal of Business Ethics*, pp. 803–813.
3. Anand, V., Ashforth, B. E., and Joshi, M. (2005), „Business as usual: The acceptance and perpetuation of corruption in organizations”, *Academy of Management*, Vol. 19, № 4, pp. 9–23.
4. Ashforth, B. E. and Anand, V. (2003), „The Normalization of Corruption in Organizations”, *Research in Organizational Behavior*, pp. 1–52.
5. Cressey, D. R. (1953), *Other People’s Money: A Study of the Social Psychology of Embezzlement*, Free Press, Glencoe.
6. Curasi, C. F. (2013), „The relative influences of neutralizing behavior and subcultural values on academic dishonesty”, *Journal of Education for Business*, № 88 (3), pp. 167–175.
7. Fritsche, I. (2005), “Predicting Deviant Behavior by Neutralization: Myths and Findings”, *Deviant Behavior*, № 26 (5), pp. 483–510.
8. Hauser, C. (2018), Fighting Against Corruption: Does Anti-corruption training make any difference?, *Journal of Business Ethics*, № 159, pp. 281–299.
9. Heath, J. (2008), “Business Ethics and Moral Motivation: A Criminological Perspective”, *Journal of Business Ethics*, № 83 (4), pp. 595–614.
10. Stuar, H. and Eaton, R. *Degrees of Deviance: Student Accounts of Their Deviant Behavior*, Sheffield Publishing Salem.
11. Sameer, H. (2007), “Neutralization Theory and Online Software Piracy: An Empirical Analysis”, *Ethics and Information Technology*, № 9 (3), pp. 187–204.
12. Kaptein, M., and Helvoort, M. V. (2019), A Model of Neutralization Techniques, *Deviant behavior*, № 40 (10), pp. 1260–1285.
13. Klockars, C. (1974), *The Professional Fence. Thirty Years of Wheelin’ and Dealin’ in Stolen Goods*, Free Press, New York.
14. Maruna, S. and Copes, H. (2005), “What Have We Learned from Five Decades of Neutralization Research?”, *Crime and Justice*, pp. 221–320.
15. McMillan, E. J. (2006), Preventing Fraud in Nonprofit Organization. Hoboken, John Wiley & Sons, New Jersey, Inc.
16. Mocan, N. (2008), What determines corruption? International evidence from microdata, *Economic Inquiry*, 46, pp. 493–510.

17. Murphy, P. R., and Dacin, M. T. (2011), Psychological Pathway to Fraud: Understanding and Preventing Fraud in Organizations, *Journal of Business Ethics*, № 101 (4), pp. 601–618.

18. Padgett, S. (2015), Profiling the fraudster removing the mask to prevent and detect fraud, John Wiley & Sons, Inc. Hoboken, New Jersey.

19. Rabl, T., and Kühlmann, T. M. (2009), Why or why not? Rationalizing corruption in organizations, *Cross-Cultural Management*, № 16(3), pp. 268–286.

20. Ribeaud, D. and Eisner, M. (2010), “Are Moral Disengagement, Neutralization Techniques, and Self-Serving Cognitive Distortions the Same? Developing a Unified Scale of Moral Neutralization of Aggression”, *International Journal of Conflict and Violence*, № 4 (2), pp. 298–315.

21. Schlenker, B. R., Pontari B. A., and Christopher, A. N. (2001), “Excuses and Character: Personal and Social Implications of Excuses”, *Personality and Social Psychology Review*, № 5 (1), pp. 15–32.

22. Serviere-Munoz, L. And Mallin, M. L. (2013), “How Do Unethical Salespeople Sleep at Night? The Role of Neutralizations in the Justification of Unethical Sales Intentions”, *Journal of Personal Selling & Sales Management*, № 33 (3), pp. 289–306.

23. Schönbach, P. (1990), *Account Episodes. The Management or Escalation of Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge.

24. Shigihara, A. M. (2013), “It’s Only Stealing a Little a Lot: Techniques of Neutralization for Theft among Restaurant Workers”, *Deviant Behavior*, № 34 (6), pp. 494–512.

25. Sykes, G. M. and Matza, D. (1957), Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency, *American Sociological Review*, № 22, pp. 664–670.

26. Tan, X., Liu, L., Zheng, W., and Huang, Z. (2016), Effects of social dominance orientation and right-wing authoritarianism on corrupt intention: The role of moral outrage, *International Journal of Psychology*, № 51 (3), pp. 213–219.

27. Vona, L. W. (2011), The Fraud Audit: Responding to the risk of fraud in core business system, John Wiley & Sons, Inc, New Jersey.

28. Wang, F. and Sun, X. (2016), Absolute power leads to absolute corruption? Impact of power on corruption depending on the concepts of power one holds, *European Journal of Social Psychology*, № 46 (1), pp. 77–89.

29. Zhao, H., Zhang, H., and Xu, Y. (2016), Does the dark triad of personality predict corrupt intention? The mediating role of belief in good luck, *Frontiers in Psychology*, № 7, pp. 1–16.

УДК 159.9.072

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.130

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ КОНФЛІКТНОСТІ ТА ЕМПАТІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДКВС УКРАЇНИ

Кухар Тетяна Володимирівна, кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології,
Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: tatyanakukhar@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-7021-7091

Конфлікт – це невід’ємна складова комунікативного процесу, як міжособистісного, так і професійного, він може бути і конструктивним, і деструктивним. Це залежить від багатьох чинників, насамперед від рівня конфліктності та емпатії його учасників. Актуальність представленої наукової проблеми зумовлена важливістю ролі емпатії в розв’язанні професійних конфліктів і зменшенні конфліктності їх учасників, а також особливостями професійної підготовки працівників кримінально-виконавчої служби.

***Метою статті** є огляд теоретичних та емпіричних результатів дослідження взаємозв’язку конфліктності та емпатії у структурі особистості курсантів – майбутніх працівників Державної кримінально-виконавчої служби України.*

***Результати.** Визначено, що емпатія – це системне утворення, яке містить когнітивний, емоційний та конативний компоненти. Повний емпатійний процес охоплює три етапи: співпереживання, співчуття і сприяння. Конфліктність особистості – це властивість, що характеризується певною психічною активністю людини, певними емоціями, думками, мисленням, намірами, установками тощо, які спонукають особистість до конфліктної поведінки.*

Виявлено зворотні кореляційні зв’язки між конфліктністю особистості та загальним показником здатності до емпатії; між конфліктністю та показниками спрямованості емпатії; показниками каналів емпатії, установками, що сприяють емпатії, ідентифікацією (важливим механізмом емпатії), показником проникаючої здатності емпатії. Також виявлено зворотний кореляційний зв’язок між конфліктністю та емоційною і предикативною емпатією.

Зроблено висновок про те, що для подолання конфліктності особистості курсантів необхідною є розробка спеціальних психологічних технологій розвитку емпатії, мета яких – підвищення рівня майбутньої професійної комунікації та ефективності. Це і буде напрямком наших подальших наукових напрацювань.

***Ключові слова:** конфлікт, конфліктність, конфліктна особистість, емпатія, професійна комунікація.*

THE STUDY ON LINKS BETWEEN FUTURE PENITENTIARY SERVICE SPECIALISTS' PRONENESS TO CONFLICTS AND THEIR EMPATHY

Kukhar Tetiana, PhD in Psychology, Senior lecturer
of the Department of Psychology,
Academy of the State Penitentiary Service
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: tatyanakukhar@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-7021-7091

Conflicts are an integral part of communications, both interpersonal and professional, it can be both constructive and destructive. It depends on many factors, primarily on the participants' proneness to conflict and empathy. The presented scientific problem is important because empathy is important for resolving of professional conflicts and reducing their participants' proneness to conflict, and because of epy peculiarities of penitentiary service employees' professional training.

The article purpose is to present the theoretical and empirical study on links between proneness to conflict and empathy in the personality structure of military student - future penitentiary service employees.

Empathy is a systemic formation that includes cognitive, emotional and conative components, and the full empathic process includes three stages: empathy, compassion and assistance. Proneness to conflict is an individual's property characterized by a certain mental activity, certain emotions, thoughts, intentions, attitudes, etc., motivating the individual's conflict behaviour.

There were inverse correlations between the respondents' proneness to conflict and their general ability to empathize; between their proneness to conflict and indicators of empathy and empathy channels, attitudes promoting empathy, identification (as an important empathy mechanism) and the penetrating force of empathy. An inverse correlation was also determined for proneness to conflict and emotional and predicative empathy.

We have concluded that special psychological technologies for empathy development should be developed to overcome military student-future penitentiary service employees' proneness to conflict with the purpose to increase the effectiveness of their professional communications and work efficiency. This will be the direction of our further research projects.

Key words: *conflict, proneness to conflict, a problem personality, empathy, professional communication.*

Постановка проблеми. Конфлікт – це невід’ємна складова комунікативного процесу, як міжособистісного, так і професійного. Конфлікт не завжди є негативним явищем (він може бути і конструктивним), часто у конфлікті сторони повідомляють про свої потреби, намагаються досягти певних професійних або особистісних цілей, порозумітися з якихось питань тощо. Стосовно

конфліктності як особистісної риси в науковій літературі зазначається, що існує певний тип особистості зі схильністю до спричинення деструктивних конфліктів; навіть створено типологію конфліктних особистостей.

Кримінально-виконавча система сама по собі може бути конфліктогенним середовищем, але якщо її вплив поєднати з внутрішньою схильністю офіцерів пенітенціарної служби до ініціювання деструктивних конфліктів, а також агресивністю чи ворожістю, може йти мова про професійну некомпетентність та неефективність.

З іншого боку, існує така особистісна риса, що, на нашу думку, врівноважує конфліктність у структурі особистості, це – емпатія. Емпатія допомагає не доводити ситуацію міжособистісної взаємодії до стану протиріччя чи протидії. Але і процес вирішення конфліктів та відновлення оптимальних стосунків може стати можливим за допомогою емпатії як засобу розуміння необхідності виходу зі сформованого становища за допомогою логіко-методологічної процедури подання складних психічних явищ у вигляді простих елементів. У результаті такого спрощення (редукції) формується основа для пошуку точок дотику й діалогу між зацікавленими сторонами конфлікту, якщо сторони вже увійшли у процес конфлікту.

Тож для нас є очевидним зв'язок між емпатією та конфліктністю як складними психічними утвореннями у структурі особистості, однак у наукових доробках це питання досі не досліджувалося.

Отже, **метою** цієї статті є викладення результатів теоретико-емпіричного дослідження зв'язку конфліктності та емпатії у структурі особистості курсантів Академії Державної пенітенціарної служби України (далі – ДПтС України).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових джерел з проблеми конфліктності особистості дозволив нам виділити кілька наукових підходів щодо визначення конфліктності особистості. Дослідники визначають цю особистісну рису з кількох позицій: як стан готовності особистості до конфліктів, ступінь її залученості в розвиток конфлікту (Боднар, 2009); як кількість та інтенсивність конфліктних діадних взаємодій (Риль-

ська, 2010); як несвідома або частково усвідомлювана установка особистості на конфлікт (Лабунська, 2013); як перманентна риса особистості, що акумулюється її природними нахилами і соціальним досвідом (Ващенко, 2013) [1; 2; 5]. Конфліктність також визначається не як певна емоційна властивість людини, а сукупність емоційних властивостей, що містить у собі запальність, образливість і мстивість (Льїн, 2009) [3].

Структура конфліктності як схильності особистості до конфліктної поведінки також розглядалася в наукових працях багатьох авторів. Найбільш цілісною, на наш погляд, є структура конфліктності, що охоплює низку основних компонентів: емоційний компонент (невміння управляти емоціями в ситуаціях взаємодії або конфлікту; вольовий (низький самоконтроль); пізнавальний компонент (сприйняття провокаційних дій, суб'єктивність, невідміння аналізувати і прогнозувати ситуацію); мотиваційний компонент (спонукає та направляє конфліктну поведінку); поведінковий компонент (низький рівень володіння тілом, жестама, мімікою).

Також існує чимало психологічних досліджень такого складного психічного утворення як емпатія. Емпатія визначається як: опосередкована відповідь на сприйнятий емоційний стан іншої людини; конструкт, що містить афективний і когнітивний компоненти (Davis); цілісне явище, що складається з трьох взаємодіючих компонентів: когнітивного (розумові операції, фактичні знання про об'єкт або іншу особу); афективного (емоційні реакції на певний об'єкт або особу, емоції, почуття, переживання); конативного (моторні реакції, поведінковий намір людини стосовно особи або об'єкта відносин, дії, вчинки) тощо.

Виділяють різновиди емпатії, наприклад співчуття та співпереживання (Гаврилова) [7]. Співпереживання – це переживання суб'єктом тих самих почуттів, які відчуває інший, через отождолення з ним, а співчуття – переживання суб'єкта з приводу несхожих, відмінних почуттів іншого суб'єкта. Співчуваючи, суб'єкт переживає без співвіднесення із собою, тоді як під час співпереживання суб'єкт переживає за іншого ніби за себе, оскільки ці почуття мали місце в минулому досвіді суб'єкта або якщо

вони пов'язані з передбаченням ним такої можливості для себе, особливо в найближчому майбутньому.

Також виокремлюють короткочасну й довготривалу емпатію. Короткочасна – розрахована на обмежений контакт з іншими людьми у спілкуванні, у процесі якого людина стає на позицію іншого суб'єкта. Довготривала емпатія протікає протягом тривалого часу і потребує більш тісного спілкування з іншою людиною.

Також у науковій літературі існує розподіл емпатії на ситуаційну (її прояв залежить від ситуації) та диспозиційну (риса емпатії, що проявляється в широкому діапазоні ситуацій).

Можливе також диференціювання на адекватну й неадекватну емпатію. Остання проявляється як радість з приводу неблагополуччя іншого суб'єкта, а емоційний відгук на емоційний стан іншої людини відбувається з протилежним знаком.

Оскільки досліджень щодо взаємозв'язку конфліктності та емпатії в наукових доробках майже немає, вважаємо цю тему актуальною як для теоретичного визначення, так і для емпіричного досвіду в галузях конфліктології, психології особистості та загальної психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Представлене емпіричне дослідження проводили протягом 2020–2021 навчального року на базі Академії ДПтС у м. Чернігові. У ньому взяли участь 94 особи, а саме курсанти відділення «правоохоронна діяльність». Для встановлення зв'язків між конфліктністю та емпатією нами були використані такі діагностичні методики: «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. Ложкін, Н. Пов'якель), методика визначення емпатійного потенціалу особистості (І. Юсупов), опитувальник визначення здатності до емпатії А. Мехрабіана і М. Епштейна, «Психодіагностичний модальнісний опитувальник емпатії» (О. Саннікова), «Гест-опитувальник емпатичної спрямованості особистості» (О. Саннікова, О. Орищенко), а також був проведений кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнту добутку моментів Пірсона (R), який розраховувався за допомогою програми SPSS 13.0 for Microsoft Windows [4; 6; 7]. Результати цього дослідження представлені в таблицях нижче.

Таблиця 1 – Значимі коефіцієнти кореляції між показниками конфліктності та емпатії

Показник конфліктності	Показники емпатії						
	РЗЕ	ЕБ	ЕТ	ЕЛ	ЕД	ЕГ	ЕНМ
ПКо	-373**		-232*			-241*	-305**

Примітка. Тут та в наступних таблицях: 1) у таблиці нулі й коми опущені; 2) $n = 54$; 3) позначення * – $p \leq 0.01$; ** – $p \leq 0.05$; 4) скорочення: ПКо – загальний показник конфліктності особистості, РЗЕ – рівень здатності до емпатії, ЕБ – емпатія до батьків, ЕТ – емпатія до тварин, ЕЛ – емпатія до літніх людей, ЕД – емпатія до дітей, ЕГ – емпатія до героїв художніх творів, ЕНМ – емпатія до незнайомих або малознайомих людей.

Як бачимо з таблиці 1, за допомогою кореляційного аналізу нами виявлено зворотні кореляційні зв'язки між показником конфліктності та рівнем здатності до емпатії ($r = -0,373$, рівень значимості $p \leq 0,05$), показниками емпатії до тварин ($r = -0,232$, рівень значимості $p \leq 0,01$), емпатії до героїв художніх творів ($r = -0,241$, рівень значимості $p \leq 0,01$) та емпатії до незнайомих, малознайомих людей ($r = -0,305$, рівень значимості $p \leq 0,05$). Тобто чим вищий рівень конфліктності особистості, тим нижчий рівень емпатії до тварин, героїв творів та незнайомих людей.

Наступним завданням цього етапу дослідження було визначення кореляційних зв'язків між загальним показником конфліктності особистості (ПКо) та показниками емпатії за методикою діагностики рівня емпатичних здібностей В.В. Бойка. Результати представлені у таблиці 2.

Таблиця 2 – Значимі коефіцієнти кореляції між показником конфліктності та показниками рівня емпатичних здібностей за методикою В. Бойка

Показник конфліктності	Показники емпатії					
	РКЕ	ЕКЕ	ІКЕ	УС	ПЗЕ	І
ПКо		-313*	-236*	-287**	-241*	-312**

Примітка. Тут та в наступних таблицях: 1) у таблиці нулі й коми опущені; 2) $n = 54$; 3) позначення * – $p \leq 0.01$; ** – $p \leq 0.05$; 4) скорочення: ПКо – загальний показник конфліктності особистості, РКЕ – раціональний канал емпатії, ЕКЕ – емоційний канал емпатії, ІКЕ – інтуїтивний канал емпатії, УС – установки, що перешкоджають або сприяють емпатії, ПЗЕ – проникаюча здатність емпатії, І – ідентифікація.

Як можна побачити з таблиці 2, як і в попередньому аналізі, виявлено зворотні (негативні) кореляційні зв'язки між показником конфліктності та показниками рівня емпатичних здібностей.

Виявлено зворотний зв'язок між конфліктністю та емоційним каналом емпатії ($r = -0,313$, рівень значимості $p \leq 0,01$). Емоційний канал емпатії, як пише автор методики, проявляється як емоційна чуйність, як засіб «входження» в енергетичне поле партнера, можливість пізнати та зрозуміти його внутрішній світ, прогнозувати поведінку й ефективно впливати. Співучасть і співпереживання виконують роль сполучної ланки, провідника від суб'єкта емпатії до об'єкта емпатії і навпаки. Тобто конфліктність блокує емоційний канал емпатії, і чим вона вища, тим нижча здібність вмикати й застосовувати емоційний канал емпатії.

Виявлено зворотний кореляційний зв'язок між конфліктністю особистості та інтуїтивним каналом емпатії ($r = -0,236$, рівень значимості $p \leq 0,01$). Тут йдеться про здібність особистості бачити поведінку партнера, діяти в умовах дефіциту інформації, спираючись лише на досвід з підсвідомості, наприклад у ситуації, коли переживання незнайомої людини можуть викликати або не викликати емпатію, що того потребує, лише через інтуїтивне відчуття необхідності емпатійної дії. Також бачимо, що чим вища конфліктність особистості, тим нижча ця здатність і навпаки.

Крім того, виявлено негативний кореляційний зв'язок між конфліктністю особистості та установками, що сприяють емпатії ($r = -0,287$, рівень значимості $p \leq 0,05$). У цьому випадку йдеться про систему установок особистості, одні з яких сприяють емпатії, інші – перешкоджають їй. Автор методики пише, що ефективність емпатії знижується, якщо людина намагається уникати особистих контактів, вважає недоречним виявляти цікавість до іншої особистості, переконана себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточення. Подібні умонастрої різко обмежують діапазон емоційної чуйності й емпатичного сприйняття. Навпаки, різні канали емпатії діють активніше і надійніше, якщо немає перешкод з боку установок особистості. Тобто ми робимо висновок, що конфліктність може перешкоджати емпатії через систему установок особистості.

З таблиці 2 бачимо, що також виявлено зворотний кореляційний зв'язок між конфліктністю особистості та проникаючою здатністю емпатії ($r = -0,241$, рівень значимості $p \leq 0,01$). Показник ПЗЕ вказує на таку важливу комунікативну властивість, що до-

зволяє особистості створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності. Розслаблення партнера сприяє емпатії, а атмосфера напруженості, неприродності, підозрливості перешкоджає розкриттю й емпатичному розумінню. Отже, чим вищий показник конфліктності особистості, тим нижча її здатність створювати таку атмосферу та бути в ній – це саме той висновок, на який вказують результати кореляційного аналізу.

Як вважає автор методики, ідентифікація – ще одна неодмінна умова успішної емпатії, що проявляється у вмінні зрозуміти іншого на основі співпереживання, постановки себе на місце партнера. В основі ідентифікації – легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування. З таблиці 2 бачимо, що цей показник також має негативну кореляцію із загальним показником конфліктності (ПКо) – $r = -0,312$, рівень значимості $p \leq 0,05$. Тобто здібність до ідентифікації, що є рушійною силою емпатії, залежить від рівня конфліктності й навпаки.

Наступним завданням цього етапу аналізу емпіричних даних було визначення кореляційного зв'язку показника конфліктності особистості за методикою «Діагностика рівня конфліктності особистості» (Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель) та показниками емпатії за методикою О. П. Саннікової. Результати представлені у таблиці 3.

Таблиця 3 – Значущі коефіцієнти кореляції між показником конфліктності та показниками модальності емпатії

Показник конфліктності	Модальності емпатії				
	ЕЕм	КЕм	ДЕм	ПЕм	ЗПЕ
ПКо	-226**			-331**	-319*

Примітка. Тут та в наступних таблицях: 1) у таблиці нулі й коми опущені; 2) $n = 54$; 3) позначення * – $p \leq 0,01$; ** – $p \leq 0,05$; 4) скорочення: ПКо – загальний показник конфліктності особистості, ЕЕм – емоційна емпатія, КЕм – когнітивна емпатія, ДЕм – дійова емпатія, ПЕм – предикативна емпатія, ЗПЕ – загальний показник вираженості емпатії.

Дослідники вказують, що емоційна емпатія базується на механізмах проєкції й наслідування моторних та афективних реакцій іншої людини, а предикативна емпатія проявляється як здатність пророкувати афективні реакції іншої людини в конкретних ситуаціях. Як можна побачити з таблиці 3, обидві виявляють негативний кореляційний зв'язок з конфліктністю особистості

на рівні $r = -0,226$, рівень значимості $p \leq 0,05$ (емоційна емпатія) та $r = -0,331$, рівень значимості $p \leq 0,05$ (предикативна емпатія). Також знову виявлено зворотний кореляційний зв'язок між конфліктністю особистості й загальним показником емпатії $r = -0,319$, рівень значимості $p \leq 0,01$.

Отже, бачимо, що всі показники емпатії, які ми досліджували за допомогою емпіричних методів, мають негативну кореляцію з показником конфліктності особистості. Можна зробити висновок про те, що конфліктність як складна інтегративна якість особистості, що має свої витoki і у фізичних, і в емоційних станах особистості, у її досвіді та ціннісно-моральних установках, блокує виникнення та прояв емпатії серед усіх її компонентів (емоційного, когнітивного, поведінкового, конативного) і рівнів (співпереживання, співчуття).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теоретичний аналіз наукових джерел дозволив нам визначити, що емпатія – це системне утворення, що містить когнітивний (розуміння емоційного стану іншої людини), емоційний (співпереживання або співчуття суб'єкта щодо іншої особи), конативний (активна допомога об'єкту емпатії) компоненти, а повний емпатійний процес охоплює три етапи: співпереживання, співчуття і сприяння. Конфліктність особистості – це властивість, що характеризується певною психічною активністю людини, певними емоціями, думками, мисленням, намірами, установками тощо, які спонукають особистість до конфліктної поведінки.

За допомогою кореляційного аналізу нами виявлено зворотні зв'язки між конфліктністю особистості та загальним показником здатності до емпатії; між конфліктністю та показниками спрямованості емпатії (до тварин, героїв художніх творів, незнайомих і малознайомих людей); показниками каналів емпатії (емоційним та інтуїтивним), установками, що сприяють емпатії, ідентифікацією (важливим механізмом емпатії), показником проникаючої здатності емпатії. Також виявлено зворотний кореляційний зв'язок між конфліктністю та емоційною і предикативною емпатією.

Можна дійти висновку про те, що конфліктність та емпатія мають зворотний взаємозв'язок і для подолання конфліктності

особистості курсантів необхідно є розробка спеціальних психологічних технологій розвитку емпатії, мета яких – підвищення рівня майбутньої професійної комунікації та ефективності. Це і буде напрямком наших подальших наукових напрацювань.

Список використаних джерел

1. Боднар Э. Л., Бауэр Е. Я. Исследование психологической предрасположенности личности к конфликтам. *Психологический вестник Уральского государственного университета*. Вып. 8. 2009. С. 15–23.
2. Ващенко І. В. Конфліктологія та теорія переговорів. Київ : Знання, 2013. 408 с.
3. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 576 с.
4. Караваева Т. А. Психологическая характеристика портрета конфликтной личности. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2008. № 1. С. 30–39.
5. Лабунская В. О. Образ врага в межличностном общении. *Социальная психология и общество*. 2013. № 3. С. 63–71.
6. Санникова О. П. Диагностика содержательных показателей эмпатии: апробация оригинального теста. *Наука і освіта*. 2001. № 6. С. 54–57.
7. Юсупов И. М. Психология эмпатии: (теоретические и прикладные аспекты) : автореф. дис. д-ра психол. наук. С.-Пт. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 1995. 24 с.

References

1. Bodnar, E. L. and Bauer, E. Ya. (2009), Investigation of the psychological predisposition of a person to conflicts, *Psychological Bulletin of the Ural State University*, Issue 8, pp. 15–23.
2. Vaschenko, I. V. (2013), Conflictology and the theory of negotiations, *Znannya*, Kiev.
3. Ilyin, E. P. (2009), Psychology of communication and interpersonal relations, Peter, Saint Petersburg.
4. Karavaeva, T. A. (2008), Psychological characteristics of the portrait of a conflict personalitym, *Psychopedagogy in law enforcement*, No. 1, pp. 30–39.
5. Labunskaiia, V. O. (2013), The image of the enemy in interpersonal communication, Institute “Social Psychology and Society”, No. 3, pp. 63–71.
6. Sannikova, O. P. (2001), Diagnosis of meaningful indicators of empathy: approbation of the original test, *Science and education*, No. 6, pp. 54–57.
7. Yusupov, I. M. (1995), Psychology of empathy: (theoretical and applied aspects) : Doctor of Psychology thesis, Saint Petersburg State University.

УДК 005.336.2:343.83:159.964.21-048.93(477)

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.140

ФОРМУВАННЯ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ДКВС УКРАЇНИ В РОБОТІ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ

Мірошниченко Оксана Миколаївна, кандидат психологічних наук,
доцент, начальник кафедри психології,
Академія Державної пенітенціарної служби,
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: mirok200067@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-8624-9397

У статті розглядаються питання про роль конфліктів у детермінації злочинної поведінки засуджених та осіб, узятих під варту, й формування конфліктологічної компетентності персоналу установ виконання покарань та слідчих ізоляторів.

Мета статті полягає у формуванні навичок «конфліктологічної компетентності» шляхом застосування тренінгових технологій і вправ, що дозволяють сформувати необхідні навички в персоналу установ виконання покарань.

Висновки. В установах виконання покарань не завжди вдається вчасно виявити конфлікти, що пояснюється їх прихованим характером. Крім того, в установах виконання покарань мають місце конфлікти, викликані особистісними характеристиками та стилем керівництва власне персоналом установ виконання покарань. Стиль управління установами виконання покарань пов'язаний з особливостями характеру, темпераменту, відсутністю досвіду, професійною деформацією особистості.

Орієнтовна програма тренінгу конфліктологічної компетентності персоналу ДКВС України складається з чотирьох занять, мета яких полягає у створенні атмосфери відкритості, довіри та підтримки групової згуртованості учасників групи; засвоєнні методів аналізу конфліктів і пошуку закономірностей адаптивної поведінки у складних комунікаційних ситуаціях; формуванні професійних навичок активного слухання та розуміння іншої людини в складних комунікаційних ситуаціях і засвоєнні ефективних методів саморегуляції поведінки та зменшенні емоційних станів у конфлікті.

Ключові слова: конфлікт, конфліктологічна компетентність, персонал ДКВС України, профілактика конфліктів, тренінг конфліктологічної компетентності.

CONFLICT COMPETENCE FORMATION OF THE PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE IN WORKING WITH CONVICTS

Miroshnychenko Oksana, PhD in Psychology, Associate Professor,
Head of the Department of Psychology,
Academy of the State Penitentiary Service

(34 Goncha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: mirok200067@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-8624-9397

This article examines the issue of the role of conflicts in determining the criminal behavior of convicts and persons taken into custody and the conflict-related formation competence of the personnel of the penitentiary institutions and detention centers.

The purpose of the article is the “conflictological competence” skills by using training technologies and exercises which will allow to form the necessary skills of the penitentiary institutions personnel for the execution of punishments.

Conclusions. Because it is not always possible to detect conflicts in time in penitentiary institutions, which is explained by their hidden nature. In addition, there are conflicts in the penitentiary institutions, which are caused by personal characteristics and leadership style of the correctional facilities personnel. The style of management of penitentiary institutions is connected with personal characteristics, temperament, lack of experience and professional personality deformation.

Indicative program for training conflict-related competence of the penitentiary institutions personnel in four sessions, the purpose of which is to create the atmosphere of openness; trust and support of group cohesion of group participants; mastering the methods of conflict analysis and searching for regularities of adaptive behavior in difficult communication situations; building professional skills of active listening, understanding of another person in complex communication situations, learning effective methods of self-regulation of behavior and decrease emotional states in the conflict.

Key words: conflict, conflict competence, the personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, prevention of conflicts, training of conflict-related competence.

Постановка проблеми. Реформування Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) передбачає нові стандарти підготовки фахівців, подальше вдосконалення діяльності установ виконання покарань (далі – УВП) та слідчих ізоляторів (далі – СІЗО). Програми реформування ДКВС України передбачають, крім зміни змісту соціально-виховної роботи із засудженими та ув’язненими, належне кадрове забезпечення, наявність фахівців, що володіють не лише правовими знаннями, а й знаннями в галузі соціально-психологічної діяльності, які мають високий рівень професійної компетентності, вміло застосовують широкий спектр психолого-педагогічних методів, інноваційних прийомів та способів впливу на досить специфічну категорію осіб. У зв’язку з цим зміщується фокус на психологічну підготовку персоналу, здобуття ними необхідних професійних компетентностей.

Розглядаючи проблему конфліктів в УВП, слід зазначити, що умови ізоляції засуджених від суспільства, посилена регламентація життєдіяльності, примусове одностатеве спілкування – це фактори, які збільшують імовірність виникнення конфліктних ситуацій. Не завжди в умовах УВП вдається вчасно виявити конфлікти, що пояснюється їх прихованим характером. Це завдання полегшує вміння використовувати соціально-психологічні методи для вивчення конфліктів, такі як бесіда, метод узагальнення незалежних характеристик, аналіз документів, анкетування, аналіз результатів діяльності, колективна дискусія, соціометричне опитування, тести й моделювання ситуації за допомогою тренінгу, на чому ми й акцентуємо увагу в цій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про роль конфліктів у детермінації злочинної поведінки ставили З. А. Астеміров, В. А. Елеонорський, А. Р. Ратінов, А. Д. Сафронов та ін. У юридичній психології конфлікти досліджували А. Д. Глоточкін, А. Г. Ковальов, В. Ф. Пірожков, К. К. Платонов, І. Б. Пономарьов, А. В. Усс, Б. Б. Казак, Ю. А. Дмитрієв. Концептуальний підхід до проблеми виникнення конфліктів представлено в роботах українських дослідників: Г. В. Ложкіна, Н. І. Пов'якель, А. Б. Коваленко та ін.

Виклад основного матеріалу. У сучасній психологічній літературі під конфліктом розуміється взаємозв'язок між суб'єктами соціальної взаємодії (окремими особами, групами або окремими особами і групами), що характеризується їх протистоянням на основі протилежних мотивів, інтересів, цілей, думок, поглядів або оцінок. Конфлікт виражається в поведінці, спрямованій на нейтралізацію, а іноді й усунення перешкод з боку одного з учасників, і пов'язаний із заподіянням моральної, психологічної, фізичної або матеріальної шкоди. Це визначення конфлікту допоможе нам розпізнати ознаки конфліктної ситуації, що насувається, і скоригувати власну поведінку.

Структура будь-якого конфлікту містить такі основні елементи:

– сторони або учасники є суб'єктами соціальної взаємодії (окремими особами або невеликими групами), які перебувають у стані конфронтації і діють у напрямку заподіяння шкоди один

одному (фізичної, матеріальної чи психологічної для досягнення своєї мети або задоволення потреб);

– предмет конфлікту – це те, проти чого протистоять конфліктуючі сторони;

– позиції конфліктуючих сторін – це те, що вони говорять один одному під час конфлікту або переговорного процесу;

– підштовхування соціальних взаємодій до конфліктів (мотиви, які часто набувають форми потреб, інтересів, цілей, переконань);

– конфліктні умови – це обставини зовнішнього середовища, які прямо чи опосередковано сприяють конфліктам або загострюють існуючі протиріччя, взаємовиключні інтереси окремих осіб або малих груп;

– результат конфлікту являє собою завершальний етап розвитку і є результатом взаємодії його учасників. Він може виражатися в повному або частковому вирішенні протиріч, що виникають, їх природного згасання чи «заморожування», переходу до латентного стану або перетворення в більш гострий конфлікт.

У місцях позбавлення волі можна виділити три групи основних причин конфліктів:

1. Конфлікти, пов'язані з недоліками в організаційній та виробничій діяльності в УВП, несприятливими умовами праці й побуту засуджених;

2. Конфлікти, спричинені помилками, яких припустилися під час комплектування колективу засуджених, підбору та розстановки активу, а також послабленням виховної роботи серед засуджених;

3. Конфлікти, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями окремих особистостей (неадекватна самооцінка, егоїзм, хворобливе самолюбство, різкість у спілкуванні з оточенням, жорстокість, бездушність, аморальність, нездоровий інтерес до азартних ігор, схильність до алкоголізму та наркоманії). Особливу увагу необхідно приділяти засудженим, які відбули 3/4 строку покарання незалежно від віку та періоду перебування в УВП. Таким засудженим більшою мірою притаманні стани психологічного напруження і депресії. Цю категорію умовно можна назвати «важкі засуджені».

Значно впливають на рівень конфліктності несприятливий соціально-психологічний клімат у колективі засуджених (пригнічений настрій, кругова порука, паразитизм), наявність негативно спрямованих груп та окремих засуджених. До створення конфліктних ситуацій у місцях позбавлення волі, як показує практика, найбільш схильні засуджені, вік яких коливається від 18 до 25 років, та які відбувають покарання за насильницькі злочини. Мотив усіх конфліктів у цьому середовищі засуджених – прагнення задовольнити свої егоїстичні потреби [2, с. 16].

Під час вирішення конфліктних ситуацій доцільно дотримуватися таких рекомендацій:

1. намагайтесь подолати негативні емоції, які виникли у спілкуванні з цією категорією засуджених;

2. проаналізуйте, у чому полягає складність у спілкуванні засуджених, особливо під час виникнення та перебігу конфлікту;

3. визначте, наскільки стиль поведінки засудженого адекватний конфліктній ситуації;

4. спробуйте підвести засудженого до самостійного вирішення та виходу з конфліктної ситуації (допомагаючи в цьому, ви підкреслюєте виключно його здібність ухвалювати правильне рішення в конфліктних ситуаціях);

5. водночас намагайтесь не потрапити під вплив цього засудженого, його точку зору, світосприйняття, зберігайте спокій та нейтралітет; засуджений має озвучувати ваші думки й вашу точку зору, але вже сприймаючи і висловлюючи їх ніби свої;

6. спробуйте знайти засіб задоволення інтересів та потреб засудженого (якщо вони не суперечать існуючим режимним вимогам і законодавству).

В УВП мають місце конфлікти, викликані особистісними характеристиками і стилем керівництва персоналу УВП та СІЗО, насамперед начальника відділення та інших співробітників. Ці причини можна пояснити таким чином: особливості характеру й темпераменту співробітників; недостатність досвіду роботи в умовах УВП; професійна невідповідність і некомпетентність; професійна деформація, що виявляється в підозрливості, розлюченості, зловживанні владою, упередженому ставленні до персоналу та засуджених. Отже, важливим кроком щодо вирішення

конфліктних ситуацій в УВП є формування «конфліктологічної компетентності» персоналу ДКВС України.

Поняття «конфліктологічна компетентність» належить до набору взаємопов'язаних якостей, знань і соціальних навичок персоналу УВП, сприяючи його продуктивній роботі з різними видами конфліктів, а також розв'язанню гострих життєвих проблем (протиріччя, сутички, скандали, сварки тощо) із засудженими. Найбільшого значення серед персоналу УВП мають такі групи якостей, знань та навичок: активне слухання й розуміння партнера; практична здатність аналізувати конфліктні ситуації, виявляти причини суперечностей і знаходити адекватні шляхи їх вирішення; знання психологічних особливостей і механізмів різних видів конфліктів та вміння працювати з ними методично грамотно; психоемоційна стабільність і практичні навички саморегуляції в гострих ситуаціях; бажання мати психологічний вплив на сторони конфлікту з метою його вирішення; можливість надавати консультації та бути посередником (медіатором) у розв'язанні конфліктів.

Важливим напрямком роботи персоналу УВП з точки зору конфліктологічної компетентності є профілактика конфліктів з метою їх запобігання. Ці завдання для адміністрації установ виконання покарань ускладнюються тим, що в місцях позбавлення волі зосереджена, з психологічної точки зору, категорія, яка призводить до значного рівня конфліктності. Профілактика конфліктів в УВП охоплює прогнозування, планування, психолого-педагогічні заходи на всіх рівнях (колектив – група – особистість).

Прогнозування конфліктних ситуацій передбачає: прогнозування причин виникнення й розвитку конфліктів, обставин, які сприяють їм; урахування індивідуальних особливостей особистості: спрямованість, психічний стан, розвиток волі, ставлення до покарання тощо; інформаційне забезпечення, наявність відомостей про засудженого чи групи засуджених з різних джерел; забезпечення постійного контролю за поведінкою осіб, схильних до створення конфліктних ситуацій.

Планування профілактичних засобів містить: заходи з роз'єднання негативних груп засуджених; індивідуальну профілактичну роботу зі злісними порушниками режиму утримання;

припинення чуток; розвінчання негативних традицій та звичаїв в осередку засуджених.

Психолого-педагогічні заходи профілактики конфліктів: створення сприятливої морально-психологічної атмосфери у відділенні; копітка індивідуальна робота із засудженими, особливо в період адаптації до життя в умовах ізоляції від суспільства; вплив на засуджених через близьких родичів; зацікавлення засуджених кінцевим результатом своєї праці та дисциплінованістю; розведення та переорієнтація негативно спрямованих груп та окремих засуджених.

Зважаючи на вищевикладене, пропонується схема розв'язання конфліктів в УВП.

1. Аналіз конфліктної ситуації: визначити й відмежувати дійсні причини від приводів, що пропонуються учасникам конфлікту; визначити стадію розвитку конфлікту; визначити місце, час, кількість учасників, тривалість конфлікту та ймовірність наслідків.

2. Ухвалення рішення про вибір оптимальних засобів впливу на учасників конфлікту та на умови його перебігу.

3. Реалізація ухваленого рішення або засоби вирішення конфліктів: розв'язання проблеми, з приводу якої виникли суперечності; компроміс, який передбачає пошук можливих взаємних поступок.

4. Усунення однієї з конфлікуючих сторін – непряме втручання у конфлікт: зведення кількості учасників конфлікту; зміна видів діяльності та переключення уваги сторін, які перебувають у стадії протистояння, на інший об'єкт.

Робота з основними категоріями засуджених з метою профілактики конфлікту передбачає:

1. Працюючи із засудженими негативною спрямованістю, пропонуйте їм вибір альтернативної поведінки, при цьому постійно виконуйте заходи, які передбачаються в обох випадках (згода або відмова).

2. Працюючи з основною масою засуджених, необхідно систематично проводити з ними зустрічі та індивідуальні бесіди. Чим більше ви будете з ними зустрічатися, розмовляти й вирішувати їхні проблеми, тим менша ймовірність виникнення конфліктної ситуації.

3. Працюючи з активом засуджених, доцільно пам'ятати принципів: довіряй, але перевіряй. Здійснюйте постійний контроль, не допускайте зловживань з їхнього боку. Завжди використовуйте принцип гласності при покаранні будь-кого з активу засуджених.

4. Працюючи з морально приниженими засудженими, не використовуйте та не вживайте нецензурних або образливих слів. Проявляйте максимум уваги й поваги під час спілкування з цією категорією засуджених. Пам'ятайте: перед вами людина, якій у житті несолодко (ізоляція та презирство).

Розв'язання конфліктів багато в чому залежить і пов'язано зі зміною позиції порушника режиму утримання та педагогічної майстерності персоналу УВП та СІЗО. Цьому сприяють: вплив на властивості особистості з метою формування об'єктивної самооцінки, критичне ставлення до своєї поведінки (вміння визнавати власні помилки); вплив на суспільну думку первинного колективу з метою підвищення вимог до порушників режиму утримання, припинення кругової поруки та «родинності» завдяки тренінгу конфліктологічної компетентності, формування та закріплення здатності персоналу УВП ефективно долати конфлікти, не вдаючись до насильства або відкритого примусу щодо учасників. Основною метою тренінгу є створення передумов для отримання нових навичок (моделей або стереотипів) поведінки персоналу у конфліктних ситуаціях під час використання низки традиційних, а також апробованих у пенітенціарній практиці спеціальних тематичних вправ і рольових ігор.

Під час тренінгу навичок конфліктологічної компетентності набувають у два етапи. По-перше, під час активного засвоєння базових знань (формування адекватних способів поведінки в конфлікті); по-друге, в усвідомленні напрямків їх практичного використання (застосування навичок у професійній діяльності). Детальне навчання на першому етапі є передумовою успішного розвитку другого етапу, який передбачає наявність розвинутих навичок у розв'язанні реальних конфліктних ситуацій. Програма навчання розрахована на проведення чотирьох занять по 3–5 годин, які орієнтовно заплановані на два дні.

Рекомендації тренерам щодо проведення тренінгу конфліктологічної компетентності серед персоналу УВП. Бажано вико-

ристовувати один і той самий алгоритм або послідовність дій для розробки і проведення занять у рамках окремої теми. Досвід показує: якщо тренеру вдається дотримуватися цього принципу, то група має певний ритуал, сприяючи успішному виконанню наступних тематичних завдань.

Формування когнітивної основи навичку. На цьому етапі ключовим завданням є демонстрація моделі навичок у конкретних життєвих ситуаціях. Усім членам групи має бути абсолютно зрозуміло, що і як вони робитимуть у запропонованих вправах і рольових іграх. Усі учасники повинні брати активну участь у формуванні пізнавальної основи навчальної майстерності. Є кілька способів зробити це під час тренінгу: порожні таблиці або інформаційні схеми, коли учасники заповнюють заздалегідь підготовлені макети, що містять певні завдання, а потім обговорюють отримані відповіді. Відеоролики, в яких показують заздалегідь підготовлені відео поведінки людей у певних соціальних (конфліктних) ситуаціях; демонстраційні ігри, де тренер або спеціально навчений персонал демонструють гострі ситуації, в яких відображається цільова поведінка. Рольові ігри сприяють формуванню певних навичок, що базуються на тренувальних вправах спеціально відібраних демонстраційних ігор з обов'язковими двома-трьома багаторазовими повтореннями завдань. Щоб створити позитивну мотивацію, рекомендується зробити перші рольові ігри простими й доступними з точки зору продуктивності. Бажано дотримуватися такої логіки дій: ігрову ситуацію підбирають за стандартною схемою, а окремі елементи обговорюють з учасниками. Вибираючи учасника рольової гри, необхідно враховувати, що бажану поведінку тренує тільки один з них. Саме щодо його варіантів поведінки надається зворотний зв'язок, усі інші гратимуть роль партнерів і повинні допомагати учаснику в набутті соціальних навичок. На перших етапах роль партнера може виконувати помічник тренера. Інструкція має бути зрозумілою учаснику або його партнерам. У загальній формі це звучить так: «Намагайтеся поводитися так, як хочете, спонтанно, але не створюйте надмірних труднощів для іншого. Ваше завдання – дозволити йому дотримуватись інструкцій на максимально можливому для нього рівні складно-

сті». Тренер може зупинити рольову гру, якщо хтось з учасників грубо порушує інструкції або ситуація належним чином не зрозуміла учасникам гри.

Зворотний зв'язок: учасник каже, що йому вдалося чи не вдалося виконати під час вправи. Зворотний зв'язок від партнера: якщо він повідомляє, як сприймав поведінку учасника, що відчував, які особливості поведінки учасника помітив. Зворотний зв'язок від груп: члени команди оцінюють, наскільки (ступінь) учасник зміг продемонструвати цільові складові майстерності. Зворотний зв'язок від тренера: якщо учасник отримує занадто багато негативних оцінок, тренер знаходить і відзначає позитивні моменти в його поведінці.

Для полегшення передачі сформованих навичок рекомендується застосовувати поведінку, продемонстровану в модельних рольових іграх, пов'язаних з повсякденним життям кожного учасника тренінгу. Для цього їх просять згадати ситуації з власного життя, коли потрібна була засвоєна навичка, а потім зафіксувати ці випадки на стандартних бланках. Запропоновані альтернативні варіанти поведінки група аналізує за схемою, описаною вище.

Програма дій тренера передбачає визначення нових навичок та кращих груп учасників. Як правило, до них можуть входити співробітники одного підрозділу, які мають однаковий офіційний статус і відчувають деякі труднощі в конструктивному спілкуванні на роботі або в сім'ї. Загальна кількість учасників має коливатися від 10 до 15 осіб. Обраній категорії персоналу пропонують самостійно та на громадських засадах визначитися щодо участі в заняттях. Після закріплення кола учасників наказом по установі фіксується тимчасове звільнення від виконання функціональних обов'язків. У наказі бажано відобразити місце проведення занять, час навчання, форму одягу, а також призначення відповідальних за його організацію.

Запропонована модель тренінгу конфліктологічної компетентності персоналу УВП містить ряд вправ і рольових ігор, які можуть бути апробовані психологами УВП та СІЗО й застосовані в діяльності персоналу ДКВС України. Тренінг має на меті навчитися поводитися належним чином у складних комунікативних ситуаціях і набути навичок розв'язання конфліктів. Трене-

ри, які проводять заняття, контролюють роботу учасників і надають їм адресну методичну допомогу в освоєнні технік ефективної комунікації та раціональної поведінки. Бажано починати тренінг з формування навичок конфліктологічної компетентності для персоналу УВП зі стандартної ситуації знайомства і засвоєння правил роботи групи.

Орієнтовна програма тренінгу конфліктологічної компетентності персоналу ДКВС України:

Заняття 1. Створення атмосфери відкритості, довіри та підтримки групової згуртованості учасників. Мета заняття: знайомство з учасниками, формулювання цілей і завдань тренінгу; формування згуртованості, психологічного здоров'я членів групи.

Заняття 2. Засвоєння методів аналізу конфліктів та пошук закономірностей адаптивної поведінки у складних комунікаційних ситуаціях. Мета заняття: отримання необхідних знань про змістовні елементи конфлікту; навчитися відчувати й аналізувати картину конфлікту; засвоєння та розвиток навичок адекватної поведінки у складних ситуаціях.

Заняття 3. Побудова професійних навичок активного слухання та розуміння іншої людини в складних комунікаційних ситуаціях. Мета заняття: знайомство з основними прийомами активного слухання в складних ситуаціях; формування й розвиток навичок активного слухання серед учасників у розв'язанні їхніх проблем шляхом відображення того, що вони говорять і відчують.

Заняття 4. Засвоєння ефективних методів саморегуляції поведінки та зменшення емоційних станів у конфлікті. Мета заняття: вміння розпізнавати й відкрито висловлювати свої почуття; освоєння навичок саморегуляції емоційного стану в конфліктних ситуаціях; знайомство з основними методами зниження напруги.

Висновки. Отже, розглядаючи конфлікти, потрібно пам'ятати, що немає універсального рецепта для їх розв'язання. Кожний конфлікт по-своєму неповторний, але водночас існують типові риси цього явища. Вказана обставина спонукає враховувати як загальне, так і особливе під час вирішення конфліктів. Тому слід застосовувати різні засоби, залежно від особливостей учасників, причин, стадій розвитку конфлікту тощо.

Рекомендації персоналу УВП та СІЗО щодо виходу з конфліктної ситуації. Не бійтесь розмовляти із засудженими. Пам'ятайте: ваші наміри чесні й мають важливу мету – розв'язання проблеми та вихід з конфліктної ситуації. Якщо вихідна позиція, яку займають у конфлікті засуджені, вас не задовольняє, спробуйте пом'якшити її, але не сприймайте як ультимативну. Намагайтеся відверто обговорити конфліктну ситуацію і запропонуйте її учасникам власне вирішення, яке задовольнить усіх. Необхідно встановити, чому учасники конфлікту зайняли таку позицію, запропонуйте їм висловити свої думки щодо вирішення конфлікту. Проаналізуйте, чи немає у вас суб'єктивізму в оцінці конфліктної ситуації, яка склалася, та шляхів її врегулювання. Чи все ви зробили правильно, чи відповідають прийняті рішення інтересам справи або ж мають корисливу мету. Розглядайте кілька компромісних розв'язань конфліктної ситуації. Подумайте, в чому можна поступитися засудженому, адже, поступаючись у меншому, ми виграємо в більшому. Загальне у конфлікті – передовсім криміногенна сутність, яка диктує необхідні, з точки зору права й моралі, дії персоналу, аналіз ситуації і своєчасне вжиття заходів з метою її ліквідації.

Список використаних джерел

1. Бочелюк В. Й. Юридична психологія: навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
2. Дейвис К., Бернхард Е. Работа с правонарушителями в обществе. Великобритания, Санкт-Петербург, 2012. 153 с.
3. Дуткевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 455 с.

References

1. Bocheliuk, V. J. (2010), Legal psychology: manual, Centre of educational literature, Kyiv.
2. Deivis, K. and Bernhard, E. (2012), Work with legal offense in society, Great Britain.
3. Dutkevych, T. V. (2005), Conflictology with the basics of management psychology: manual, Centre of educational literature, Kyiv.

УДК 159.922

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.152

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОВЕДІНКОВИХ ЗМІН У ДІТЕЙ УНАСЛІДОК ТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Оверчук Вікторія Анатоліївна, доктор економічних наук,
кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології,

Донецький національний університет імені Василя Стуса
(21050, м. Вінниця, вул. Янгеля, 4, e-mail: vik.over030506@gmail.com)

ORCID 0000-0002-7744-9346

Стаття присвячена особливостям психологічної травматизації дітей різних вікових груп унаслідок військової агресії Росії проти України. Особливою категорією, що зазнає психотравми, є діти, стрес яких може посилюватися через поведінку дорослих, які відчувають страх, тривогу та безпорадність у реаліях війни. Авторка звертає увагу на те, що батьки можуть стати джерелом передачі психотравми своїм ще не народженим дітям через непомітні, але спадкові зрушення в геномі та під впливом постійної тривоги, спричиненої досвідом війни. Таким чином, страждання можуть передаватися поколінням. Емоційним відгуком на воєнні події на сході країни може бути травматичний стрес у дітей і дорослих. Авторка виділила й описала п'ять основних типів травматичних подій, які особливо часто в майбутньому відповідають за психічні та фізичні страждання: емоційне нехтування, емоційне й фізичне насильство, сексуальна агресія і сексуальне насильство. Проаналізовані закономірності ранньої психологічної травматизації, негативні зміни поведінки через розрив у стосунках з близьким дорослим. У статті виокремлені особливості поведінкових проявів дітей, які пережили травматичний досвід, з урахуванням віку, а саме дітей дошкільного віку, дітей молодшого шкільного віку та підлітків. Розглянуті основні види безпосередніх або відстрочених реакцій, що демонструються дітьми в результаті переживання травматичної ситуації: експресивні реакції, контролюючі реакції, шоківі реакції. Окрему увагу приділено психологічним механізмам захисту, за допомогою яких дитина прагне впоратися з травматичною ситуацією. Отримані авторкою результати доводять необхідність подальшого вивчення ресурсів для подолання стресу війни в дітей та підлітків, формування їхньої стресостійкості на різних рівнях: індивідуальному, соціальному, культурному.

Ключові слова: діти та підлітки, війна, стрес, психологічна травма, травматичні події, рання психологічна травматизація, психологічні механізми захисту.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF BEHAVIORAL CHANGES IN CHILDREN AS A CONSEQUENCE OF THE TRAUMATIC STRESS OF THE WAR IN UKRAINE

Overchuk Victoriia, Doctor of Economics, PhD in Psychology, Professor of the Department of Psychology

Vasyl Stus Donetsk National University
(4 Yangelya Street, 21050, Vinnytsia, Ukraine,
e-mail: vik.over030506@gmail.com)

ORCID 0000-0002-7744-9346

The article is devoted to the peculiarities of psychological traumatization of children of different age groups as a result of military aggression in Ukraine. A special category that suffers psychotrauma is children, whose stress can be aggravated by the behavior of adults who feel fear, anxiety and helplessness in the realities of war. The author draws attention to the fact that parents can become a source of transmission of psychotrauma to their unborn children due to imperceptible but hereditary shifts in the genome and under the influence of constant anxiety caused by the experience of war. In this way, suffering can be passed down through the generations. Emotional response to military events in the east of the country can be traumatic stress for children and adults. The author identified and described five main types of traumatic events, which are especially often responsible for mental and physical suffering in the future: emotional neglect, emotional and physical violence, sexual aggression and sexual violence. The patterns of early psychological traumatization, negative changes in behavior due to a break in the relationship with a close adult are analyzed. The article highlights the peculiarities of the behavioral manifestations of children who have experienced a traumatic experience, taking into account their age, namely preschool children, children of primary school age and teenagers. The main types of immediate or delayed reactions demonstrated by children as a result of experiencing a traumatic situation are considered: expressive reactions, controlling reactions, shock reactions. Particular attention is paid to psychological defense mechanisms, with the help of which the child tries to cope with the traumatic situation. The results obtained by the author prove the need for further study of resources for overcoming the stress of war in children and adolescents, formation of their stress resistance at different levels: individual, social, cultural.

Key words: children and adolescents, war, stress, psychological trauma, traumatic events, early psychological traumatization, psychological defense mechanisms.

Постановка проблеми. Військова агресія РФ проти України змінила долі мільйонів людей по всьому світі – втрачені життя, знівечені долі, зруйновані сім'ї. Щодня ми стаємо свідками безпосереднього впливу цієї війни на життя людей та засоби існування, світ здригається від нових страшних звірств рашистів.

Але, як не боляче дивитися на безпосередній вплив цієї війни на людські життя та засоби існування, ми розуміємо, що це вторгнення також спричинило не менш страшні психологічні рани, які відчуватиме не одне покоління українців.

Станом на сьогодні близько 1 мільйона українців покинули свої домівки й роботу, виїхали в пошуках безпеки до країн Східної Європи. Більша кількість людей стали внутрішньо переміщеними особами. Вони мають обмежені ресурси як біженці та невпевнені в майбутньому – перебувають у хронічному стресі, що шкодить їхньому психічному здоров'ю.

Особливо вразливі діти. Стрес, з яким стикається дитина в темному підвалі, посилюється через поведінку батьків, що самі не можуть опанувати себе, відчувають страх, тривогу, розгубленість і моляться, аби наступна ракета не влучила в їхній будинок.

Психотравма також може передаватися від батьків їхнім нинішнім і майбутнім дітям через непомітні, але спадкові зрушення в геномі та під впливом постійної тривоги, спричиненої досвідом війни. Таким чином, страждання можуть передаватися поколінням. Травма в дитинстві збільшує ймовірність багатьох психічних і фізичних проблем зі здоров'ям у дорослому віці, таких як депресія, посттравматичний стресовий розлад, хронічний біль, хвороби серця, діабет. Останнім часом усе частіше лунає думка фахівців, що у випадку воєнної травми багато людей не відновлюються протягом трьох років після травми, якщо їм не надають належної підтримки психічного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень. Разом з поглибленим вивченням безпосередніх наслідків психотравмувальних ситуацій актуалізовано аналіз вивчення наслідків психотравмувальних подій серед окремих груп осіб.

Зокрема, дослідження сучасних психологів зосереджені на вивченні наслідків впливу травматичного досвіду на індивідуальні риси особистості таких груп людей: діти дошкільного та молодшого шкільного віку (М. Боуен, Дж. Боулбі, К. Бриш, Ф. Рупперт та ін.), підлітки (Т. В. Єгоркіна), вагітні (В. І. Шебанова), військові (С. В. Захариков, В. Є. Попов, П. В. Каменченко та ін.), жінки – жертви звалтування (Ч. Бест, А. Берджесс, Р. Холмстром, Д. Кілпатрік, Л. Веронен та ін.).

Виклад основного матеріалу. Емоційним відгуком на важливі події на сході країни може бути травматичний стрес у дітей і дорослих. Травматичний стрес є нормальною реакцією на аномальні події, які виходять за межі нормального життєвого досвіду людини. За даними сучасних психологічних досліджень, коло людей, які можуть переживати травматичний стрес, досить широке [1]. Травматичне переживання в минулому має далекосяжні наслідки. Дослідження німецьких учених з фонду ім. Теодора Фліднера, результати якого представлені в журналі *Trauma and Gewalt*, показало, що нерідко розвиваються депресії або тривожний невроз, виникають хронічні болі й астма.

Загалом можна виділити 5 основних типів стресогенних подій, які особливо часто в майбутньому відповідають за психічні та фізичні страждання: емоційне нехтування, емоційне й фізичне насильство, сексуальна агресія і сексуальне насильство. Олена Шіффердекер, співробітниця відділу науки, науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок у фонді ім. Теодора Фліднера, зазначила: «Як показало дослідження, приблизно 90 % обстежених пацієнтів психіатричних або психосоматичних установ зазнали у своєму житті травматичне переживання».

Маються на увазі не лише безпосередні учасники подій, а й члени їхніх сімей, а також ті, хто був поруч чи спостерігав за подією через ЗМІ, або навіть чув розповіді про події. Особливо це стосується дітей, враховуючи їхній обмежений життєвий досвід, вразливість і незрілість дитячої психіки.

Травматичного дитинства не буває, питання лише в інтенсивності цієї травми, її тривалості та повторюваності. Це ті фактори, які значною мірою визначають подальше формування особистості дитини (необхідно ще додати біологічну, генетичну складову, соціальне середовище, яке або допомагає дитині пережити психологічну травму та мінімізувати її наслідки, або, навпаки, збільшує його).

У ранній психологічній травматизації є свої закономірності:

1. Психологічна травма завжди несподівана. До неї неможливо підготуватися, це занурює дитину у відчуття безпорадності, нездатності захистити себе: дуже часто в момент травми дитина впадає в емоційний ступор, не відчуваючи сильних

почуттів, не маючи здатності злитися чи боротися. Дитина не знає, як вона ставиться до того, що з нею відбувається, емоційність вмикається лише пізніше, і вона може пережити біль, жах, сором, страх тощо. Сильна травма, яка не перетравлюється психікою, може бути витіснена й не згадуватиметься роками, але її вплив продовжує діяти й визначати поведінку людини в дорослому житті.

2. Психологічна травма виникає в ситуації, коли дитина не може з нею впоратися. Вона абсолютно беззахисна перед змінами, які травма приносить у її життя. Дитина, яка пережила психологічну травму, практично не витримує можливих незрозумілостей. Вона намагається впорядкувати свій світ, ретельно обдумуючи можливі кроки, наслідки й болісно реагуючи на будь-які зміни. Тривога стає вічним супутником дитини, бажання контролювати навколишній світ перетворюється на гостру потребу.

3. Дитяча травма змінює світ. До травми дитина вірить, що світ влаштований так: її люблять, завжди оберігають, вона добра й мила, люди доброзичливо ставляться до неї тощо. Травма може внести свої жорсткі корективи: світ стає ворожим, близька людина може зрадити чи принизити (мені має бути соромно за своє тіло, воно потворне, не гідне любові).

4. У подальшому житті відбувається постійне відступання. Дитина, навіть підростаючи, несвідомо «організовує» і відтворює події, що повторюють емоційну складову травми. Якщо в дитинстві вона була відкинута однолітками, то в подальшому житті настільки взаємодіятиме з навколишнім світом, що неминуче викликатиме неприйняття оточення, постійно страждатиме через це.

5. Травмовані діти, виростаючи, не можуть дозволити собі бути щасливими, оскільки щастя, стабільність, радість, успіх – це те, що було з ними до того, як сталася травма. Вони були щасливі, радісні й задоволені, коли їхній світ раптом катастрофічно змінився. Відтоді щастя і спокій для них – це відчуття неминучої катастрофи, яка обов'язково виникне і завдасть болю.

6. Травма не завжди є однією з ключових подій. Це може бути постійний психологічний тиск на дитину, спроба переробити, критика, в якій вона постійно живе, почуття непотрібності батькам, постійне почуття провини за те, що вона живе, і за все, що

робить. Дитина часто росте з почуттям власної неповноцінності, з думками на кшталт: «Я маю подобатися», «Усе навколо дорожче за мене», «Нікому до мене немає діла», «Я заважаю всім, живу даремно». Усі ці думки калічать людську психіку та створюють ретравматичну реальність. Ці зв'язки в дорослому житті міцно ґрунтуються на психічній основі, людина навіть не може згадати, як жити без них.

7. Чим раніше отримана травма, тим важчий процес лікування. Ранні травми погано запам'ятовуються, рано вбудовуються в психологічні конструкти дитини, змінюють їх і вимагають нових умов, в яких функціонує психіка, і це призводить до того, що світ здається саме таким, яким був з раннього дитинства. А просто знайти та вилучити пошкоджену або травмовану конструкцію з психіки людини неможливо через цілісність конструкції [2].

Через розрив у стосунках з близьким дорослим у дитини можуть спостерігатися негативні зміни поведінки. У випадку втрати об'єкта прив'язаності (сім'ї як сфери формування прив'язаності) у дитини виникає порушення прив'язаності. Визначають такі її види [3]:

- Негативна (невротична) прив'язаність – дитина постійно шукає уваги з боку дорослих, навіть негативної, провокуючи покарання, дратуючи дорослих.

- Амбівалентна прив'язаність – дитина постійно демонструє подвійне ставлення до близького дорослого: то пеститься до нього, то грубіянить, то уникає. Компроміси у стосунках відсутні, а сама дитина не може пояснити свою поведінку і страждає через це.

- Уникаюча прив'язаність – дитина замкнена, похмура, не допускає довірливих стосунків з дорослими й дітьми. Основний мотив такої поведінки – «нікому не можна довіряти».

- Дезорганізована прив'язаність – дитина навчилася виживати, порушуючи всі правила й кордони людських стосунків. Їй не потрібно, щоб її любили, – вона хоче, аби її боялися. Такий тип прив'язаності характерний для дітей, які зазнали жорстокого поводження щодо себе.

Травматичні події можуть викликати у дітей різні поведінкові особливості, почуття, які важливо відслідковувати й адек-

вато допомогти дитині пережити, проявити й пропрацювати їх. Це можуть бути почуття незахищеності, страх майбутнього, гнів, агресія, сором і відчуття провини, відчуженість та ізоляція від навколишнього середовища, сум. У дітей можуть виникнути проблеми з навчанням, увагою, можливістю запам'ятовувати інформацію, психосоматичні порушення: логоневроз (заїкання), енурез (нетримання сечі), бронхіальна астма, нейродерміти та ін. Існують певні особливості поведінкових проявів дітей, які пережили травматичний досвід, з урахуванням віку [4].

Діти дошкільного віку (до 6 років) перебувають у тісному зв'язку з батьками та ще не можуть самостійно розв'язати деякі питання, вони багато в чому залежать від підтримки батьків. Батьки для дитини дошкільного віку є основою безпеки і базовим чинником для задоволення потреб, зокрема потреби в спілкуванні з друзями, потреби в тілесному контакті тощо. Діти дошкільного віку часто мають розпливчасті й соматичні реакції на травматичні події. Вони можуть помилково думати, що ця подія – їхня провина. Це може призвести до так званого «магічного мислення» (наприклад, дитина думає: «Якби я була гарною, цього б не сталося») і формування почуття власної провини. Діти цього віку часто проявляють свої емоційні реакції на травму у вигляді проблем зі сном, можуть мати нічні жахи. У них можуть виникати хвилювання та занепокоєння, які проявляються у «прилипанні до дорослих» (дитина боїться залишитися одна в кімнаті, постійно потребує уваги, боїться засинати тощо) [4].

Діти (7–11 років) після травми починають більше боятися, соромитися і проявляти підвищену тривожність. Може виникнути регресивна поведінка (повернення до попередніх стадій розвитку): енурез, смоктання пальця, дитячий белькіт, бажання тримати постійно поряд із собою іграшку. У дітей цього віку може розвиватися втрата апетиту, скарги на біль у животі, головний біль, запаморочення. Також поширеними є проблеми з навчанням, такі як нездатність зосередитися, відмова відвідувати школу, агресивна поведінка в школі.

Підлітки (від 12 років) зазвичай тримають почуття в собі, що може призвести до депресивних станів. Водночас вони удаватимуть, що «все нормально». Діти можуть намагатися менше часу

проводити із сім'єю, а більше часу – з іншими людьми, намагаючись бути активними й таким чином управляти своїми страхами. Для таких дітей існує ризик опинитися в різних угрупованнях.

У підвищенні стресостійкості важливе місце належить розумінню підлітком себе як особистості, усвідомленню свого місця в соціумі, сформованості навичок рефлексії, вмінню враховувати потреби й почуття оточення, володінню прийомами конструктивного розв'язання конфліктів і навичками саморегуляції. У роботі з дитиною важливо розібратися в суті її проблем. Планувати роботу варто разом з батьками. Адже батьки та найближче оточення дитини можуть стати для неї ресурсним середовищем – таким, що допоможе пережити травму й адаптуватися до нових умов [5].

Дітей, що пережили травму, характеризують, як правило, чотири особливості:

1. Візуальні нав'язливі, гнітючі спогади про травмувальні події, які постійно повторно переживають у нічних жахіттях.

2. Поведінка, яка неодноразово повторюється (багаторазове розігрування трагічного епізоду під час гри, відтворення істотних деталей у грі або поведінкові ідіосинкразії).

3. Специфічні страхи, пов'язані з травмою, уникнення стимулів або ситуацій, що асоціюються з подією чи нагадують про травму.

4. Зміна ставлення до людей, до різних аспектів життя і до майбутнього.

Унаслідок цього ми вважаємо важливим вказати на основні види безпосередніх або відстрочених реакцій, що демонструються дітьми в результаті переживання травматичної ситуації:

1. Експресивні реакції, коли дитина проявляє сильні емоції, може плакати, кричати, ридати, сміятися, розгойдуватися, але головне – вона не може контролювати свої емоції.

2. Контролюючі реакції, коли дитина намагається стримувати себе, зовні може мати надмірно спокійний вигляд.

3. Шокові реакції, коли дитина, яка пережила гостру травматичну ситуацію, ніби приголомшена, пригнічена, їй важко зрозуміти, що з нею сталося.

Такі види реакцій можуть змінювати одна одну, проявляючись у певному типі поведінки. Травма не проходить сама по

собі. Вона занурюється все глибше і глибше – дитина прагне впоратися із ситуацією за допомогою психологічних механізмів захистів.

Найтиповіші механізми психологічного захисту в дітей і підлітків такі [4]:

1. Регрес до більш ранньої дитячої поведінки. У кризовій ситуації цей захисний механізм проявляється в поверненні дитини (або підлітка) до примітивніших засобів реагування: дитина стає плаксивою, примхливою, дратівливою, несамостійною тощо. У деяких дітей і підлітків може спостерігатися енурез, кусання нігтів, смоктання пальців і т. п. Деякі травмовані діти отримують заспокоєння від надмірної їжі та пиття, куріння. Переважання регресії як психологічного захисту часто спостерігається в інфантильних підлітків, а також у підлітків із затримкою психічного розвитку. У віці 5–11 років регресія проявляється в підвищеній залежності від найближчого оточення і слабкішому контролі над імпульсами й потягами. Регрес також проявляється в нав'язливостях, розвитку садомазохістських рис щодо інших (дитина може бути і в ролі скривдженого, і в ролі кривдника), агресивності тощо. У ситуації насильства регресія є радше ознакою психічного виснаження через тривалість стресу.

З віку 12–13 років тенденція до регресу проявляється сама по собі, як норма вікової підліткової кризи. Звичайними є перепади між високою енергійністю та активністю в один момент і втомою й пасивністю в наступний, коли внутрішні конфлікти виснажують енергетичні ресурси організму. Регресивні види захисту підлітків у кризовому стані – це мрії й фантазії, тобто заміщення дії очікуванням магічного дозволу реальності, коли всі труднощі розв'язалися б самі собою.

2. Ідентифікація з агресором. У поведінці дитина демонструє почуття та якості, притаманні людині, яка проявила щодо дитини агресію або зловживання. Цей вид психологічного захисту часто спостерігається в інфантильних підлітків з нестійкою самооцінкою.

3. Придушення Я – ще один поширений у 5–11-річних дітей механізм захисту, часто поєднаний з пасивністю. Дитина уникає нового життєвого досвіду, який може нести із собою ризик і ви-

клик, вибирає вузьку, але безпечну сферу активності з мінімальною кількістю інтересів, вона заздалегідь песимістично налаштована щодо результату своїх дій. Часто через це в таких дітей страждає здатність до навчання. У цьому віці почуття самоповаги ще дуже крихке, і хоча амбіції дитини високі, її здатність захищатися за допомогою гумору та іронії ще не сформована. У зв'язку з цим іронія дорослих і фактична або передбачувана критика однолітків, друзів часто стають нестерпними.

4. Заперечення – захист від неприємної дійсності за рахунок відмови дитини від її реалістичного і адекватного сприйняття, від усвідомлення власних проблем. Заперечення є кардинальним психологічним захистом у випадку всіх зовнішніх травм. Підлітки з таким видом психологічного захисту не сприймають джерело тривоги як реальну подію. У структурі особистості в них, як правило, відзначається неадекватно завищена самооцінка, вони не терплять критики, самолюбні, активно заперечують наявність труднощів, негараздів у своєму житті.

5. Проектування – приписування іншим власних бажань і намірів, які заперечуються в себе. У дітей, які пережили насильство, проєкції можна спостерігати у створених ними малюнках, іграх, казках, історіях. Часто під впливом цього виду захисту діти звинувачують інших у тому, що відчувають самі, але не хочуть собі в цьому визнати.

Також це має вказувати на те, що в різних вікових групах дітей симптоми стресу будуть різними. Для дітей ясельного та дошкільного віку характерними будуть [6]: гнів, тривога, проблеми з харчуванням та сном, включно з жахами, страх самотності, дратівливість, повернення до поведінки дитини, тремтіння через страх, неконтрольований плач, аутизм. Діти молодшого шкільного віку матимуть такі особливості: недовірливість, скарги на головний біль та біль у черевній порожнині, відчуття, що їх не люблять, відсутність апетиту, проблеми зі сном, потреба часто ходити в туалет, байдуже ставлення до школи та дружби, емоційне переживання майбутнього, аутизм. Емоційне переживання стресу підлітками матиме такі симптоми: гнів, втрата ілюзій, недовіра до всього світу, низька самооцінка, головний біль та біль у животі, бунтарська поведінка.

Центр психічного здоров'я та психосоціальної підтримки НАУКМА у співпраці з психологічною службою та за підтримки Представництва ЮНІСЕФ в Україні влітку 2016 року проводили дослідження серед школярів, які проживають у прифронтовій зоні, аби з'ясувати, що психологічні якості допомагають дитині рости і зберігати психічне здоров'я в умовах активного воєнного конфлікту. З точки зору дітей це [6]: вміння спілкуватися, відчуття щастя, допомога іншим, підтримка сім'ї.

Висновки. Отримані результати доводять необхідність подальшого вивчення ресурсів для подолання стресу війни в дітей та підлітків, формування їхньої стресостійкості. Стресостійкість забезпечують наявні людські ресурси, які проявляються і взаємодіють на різних рівнях: індивідуальному, соціальному, культурному. Тому психологічна підтримка, допомога будуть ефективними лише тоді, коли вони багаторівневі та враховують як вплив соціального середовища, так і індивідуальні фактори, що впливають на дитину. Таким чином, підвищення стійкості (стресостійкості) дитини можна розглядати як підвищення її індивідуального ресурсного потенціалу, а також здатності найближчого оточення захищати дитину від впливу несприятливих факторів.

Список використаних джерел

1. Бурмистрова Є. В. Психологическая помощь в кризисных ситуациях (предупреждение кризисных ситуаций в образовательной среде) : методические рекомендации для специалистов системы образования. Москва : МГППУ, 2006. 96 с.
2. Романовська Д. Д., Ілащук О. В. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти / методичний посібник. Чернівці : «Технодрук», 2014. 133 с.
3. Бриш К. Х. Розлади прив'язаності від теорії до терапії : посібник / пер. з нім. Ю. Ковалів. Львів, 2012. 314 с.
4. Парамджит Т., О'Доннелл Дж., О'Доннелл Д. Наслідки впливу дітей на війну та тероризм. *Клінічний огляд дитячої та сімейної психології*. № 4. 2013. С. 245–258.
5. Богданов С. О., Гніда Т. Б., Залевська О. В., Лунченко О. В., Панок В. Г., Соловійова В. В. Корекційно-розвиткова програма формування стресостійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір»: навчально-методичний посібник / Київ : НАУКМА, ТОВ «Гліф Медіа». 2017. 208 с.

6. Сапіга С. В., Лях Т. Л. Методичні рекомендації щодо організації літнього оздоровлення дітей із числа внутрішньо переміщених осіб у скаутських таборах / Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Національна організація скаутів України». Київ, 2017. 51 с.

References

1. Burmystrova, E. V. (2006), *Psychological assistance in crisis situations (prevention of crisis situations in the educational environment) : Guidelines for education system professionals*, MGPPU, Moscow.
2. Romanovska, D. D. and Pashchuk, O. V. (2014), *Prevention of post-traumatic stress disorder: psychological aspects: manual*, Technodruk, Chernivtsi.
3. Brish, K. H. (2012), Karl Haints Brish / in Yu. Kovaliv (Ed.), Lviv.
4. Paramjit, T., O'Donnell, J. and Donnell, D. (2003), Consequences of Child Exposure to War and Terrorism, *Clinical Child and Family Psychology Review*, № 4, PP. 245–258.
5. Bohdanov, S. O., Hnida, T. B., Zalevska O. V., Lunchenko, O. V., Panok V. H. and Soloviova, V. V. (2017), Correctional and developmental program for the formation of resistance to stress in preschool children and schoolchildren, NAUKMA «Glif Media», Kyiv.
6. Sapiha, S. V. and Liach, T. L. (2017), Methodical recommendations on organization of summer health improvement of children from internally displaced persons in Scout camps, Youth public organization «National Scouts organization of Ukraine», Kyiv.

УДК 378:159.922:343.83

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.164

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПЕРСОНАЛУ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ

Паскевська Юлія Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
(43025, Україна, м. Луцьк, просп. Волі, 13, e-mail: jarzpr@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-9944-8555

Стаття присвячена аналізу підходів до визначення критеріїв та показників психічного здоров'я. Актуальність дослідження обумовлена значенням феномену психічного здоров'я для здійснення фахівцями успішної професійної діяльності в пенітенціарній системі.

Запропоновано визначення, що рівень психічного здоров'я персоналу пенітенціарних установ буде залежати від того, наскільки у них розвинені психічні функції, наскільки швидко вони реагують на зміни (емоційно, думками, діями), які психологічні особливості мають та які стосунки складаються з різними соціальними групами. Психічне здоров'я забезпечує відповідний віку рівень адаптації до змін навколишнього середовища та виявляється через адекватність поведінкових проявів. У статті представлено підходи щодо структурування критеріїв психічного здоров'я персоналу пенітенціарних установ відповідно до прояву психічного: психічні стани, процеси, властивості з урахуванням специфіки умов здійснення професійної діяльності.

Висвітлено важливі критерії психічного здоров'я персоналу пенітенціарних установ: вміння діяти в ситуації невизначеності, мати розвинену стресостійкість, резильєнтність, критичне ставлення, здатність планувати, самоконтроль, здатність до тривалого збереження активності в екстремальних ситуаціях, психічна рівновага, потреба в кар'єрному саморозвитку.

Здійснено акцент на застосуванні системи оцінки психічного здоров'я, що забезпечить своєчасне виявлення особливостей розвитку персоналу пенітенціарної системи, а також дозволить у контексті програми психогігієни й психопрофілактики визначити та нейтралізувати чинники, які спричиняють дезадаптацію, деформацію потребово-мотиваційної сфери, гальмують процеси особистісного та професійного розвитку.

Ключові слова: *психічне здоров'я, персонал пенітенціарних установ, критерії психічного здоров'я, професійна діяльність, психічні процеси, психічні стани, психічні властивості, психопрофілактика.*

APPROACHES TO DETERMINING THE INDICATORS OF MENTAL HEALTH OF PERSONNEL OF PENITENTIARY INSTITUTIONS

Paskevskya Yuliia, PhD in Psychology, Associate Professor,
Lesya Ukrainka Volyn National University,

(13 Voli Avenue, Lutsk, 43025, Ukraine, e-mail: japzp@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-9944-8555

The article is devoted to the analysis of approaches to determining criteria and indicators of the mental health. It is noted that the relevance of the research is determined by the importance of the phenomenon of the mental health for successful professional activity by personnel in the penitentiary system.

A definition is proposed that the level of the mental health of the personnel of penitentiary institutions will depend on how developed their mental functions are, how quickly they react to changes (emotionally, thoughts, actions), what psychological features they have and what kind of relationships they have with different social groups. Mental health provides an age-appropriate level of adaptation to changes in the surrounding environment and is manifested through the adequacy of behavioral manifestations.

The article presents approaches to structuring the criteria for mental health of the personnel of penitentiary institutions in accordance with the manifestation of the mental: mental states, processes, properties, taking into account the specifics of the conditions of professional activity.

Important criteria for the mental health of the personnel of penitentiary institutions are highlighted: the ability to act in a situation of uncertainty, having developed stress resistance, resilience, critical attitude, the ability to plan, self-control, the ability to maintain activity for a long time in extreme situations, mental balance, the need for career self-development.

Emphasis has been placed on the application of the mental health assessment system, which will ensure the timely identification of the peculiarities of the development of the penitentiary system personnel, as well as allow, in the context of the psychohygiene and psychoprevention program, to identify and neutralize the factors that cause maladaptation, deformation of the need-motivation sphere, and inhibit the processes of personal and professional development.

Key words: *mental health, personnel of penitentiary institutions, criteria of the mental health, professional activity, mental processes, mental states, mental properties, psychoprevention.*

Постановка проблеми. У сучасному світі проблема психічного здоров'я набуває міждисциплінарного характеру. Українське законодавство не містить положень, які стосуються сфери психічного здоров'я та визначають психічне здоров'я як окрему сферу регулювання. Станом на 2022 рік функціонує Закон України «Про психіатричну допомогу», який вважають профільним і для питань психічного здоров'я [1]. Українське законодавство також не містить визначення поняття «психічне здоров'я». Вважаємо за доцільне запозичити визначення психічного здоров'я, опубліковане Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Психічне здоров'я – це стан благополуччя, коли кожна людина мо-

же реалізувати власний потенціал, впоратися з життєвими стресами, продуктивно й плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти [2; 3].

ВООЗ наголошує, що важливим для детермінанта психічного здоров'я є використання психосоціальної моделі психічного здоров'я. Біопсихосоціальна модель розроблена кілька десятиліть тому науковцями Джорджем Енгелем та Джоном Романо й полягає в поєднанні біологічних, психологічних і соціальних чинників у їхній взаємодії з уявленням про здоров'я людини, причини захворювань та надання медичної допомоги. Цей підхід зосереджений на комплексності чинників, що впливають на добробут людини, на противагу біомедичній моделі, яка акцентує лише на медичних показниках [4]. Психосоціальний підхід надає значної уваги пережитому досвіду людей, психічним переживанням і визнає їх експертами у власному житті.

Ми також дотримуємось позиції щодо взаємозв'язку психічного здоров'я та прав людини. Взаємозв'язок психічного здоров'я та прав людини є складним і взаємовигідним. Порушення прав людини можуть негативно вплинути на психічне здоров'я. І навпаки: повага до прав людини може покращити психічне здоров'я.

Актуальність дослідження обумовлена значенням феномену психічного здоров'я для здійснення фахівцями успішної професійної діяльності в пенітенціарній системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз результатів наукових досліджень стосовно психічного здоров'я особистості дозволяє стверджувати, що зацікавленість цією проблемою досить велика. Проте існують тільки одиничні роботи, предметом яких є психічне здоров'я персоналу пенітенціарних установ. Однак кожна з цих робіт також має свою вузьку спрямованість. У науковому просторі формуються уявлення про багаторівневість психічного та психологічного здоров'я [5]. Як свідчить аналіз літературних джерел, предметна сфера психічного здоров'я професіоналів екстремального профілю відображена в низці наукових праць (В. Г. Кохан [6], М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк [7], С. Д. Максименко [8], Є. М. Потапчук [9], Н. О. Світлична [10], О. В. Тімченко [11] та ін.).

Ефективність діяльності в особливих умовах, зокрема в пенітенціарній системі, зумовлює підвищення вимог до особистіс-

них та професійних якостей фахівців, які нею займаються. Насамперед ці вимоги стосуються їхнього здоров'я – фізичного і психічного. Оскільки об'єктом наших наукових інтересів є саме психічне здоров'я персоналу пенітенціарних установ, то існує необхідність у виявленні й обґрунтуванні показників їхнього психічного здоров'я.

Мета статті – теоретичний аналіз підходів до визначення критеріїв та показників психічного здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Вивчення зазначеної проблеми свідчить про те, що зацікавленість проблемою визначення критеріїв і показників психічного здоров'я професіоналів була в різні роки досить великою та перебуває в центрі уваги не лише медичних працівників, а й філософів, педагогів, психологів та інших дослідників. Проте, незважаючи на актуальність, ця проблема залишається ще недостатньо теоретично й методично розробленою. Щоб виявити показники психічного здоров'я персоналу пенітенціарних установ, спробуємо проаналізувати погляди тих науковців, які намагалися комплексно оцінювати психічне здоров'я, визначаючи найбільш характерні для нього ознаки, критерії та прояви.

Основна функція психічного здоров'я, на думку науковців, – це підтримка активного динамічного балансу між людиною та навколишнім середовищем у ситуаціях, які потребують мобілізації ресурсів особистості [12, с. 12].

Ґрунтовність дослідження психічного здоров'я детермінується необхідністю виокремлення категорії якості. Якість психічного здоров'я являє собою індивідуальну властивість особистості забезпечувати власну процесуальну цілісність, адекватну внутрішній природі, у взаємодії людини з власною самістю та навколишнім середовищем. Оцінювання якості психічного здоров'я охоплює:

- індивідуальність;
- сенс життєдіяльності – самосвідомість, альтруїстичність, духовність, особисті домагання, мислення, самоздійснення;
- активність – пізнавальну, пошукову, соціальну, надсистемну, творчу, проєктивну, сенсорну, психомоторну;

– саморегуляцію – пластичність, ритмічне регулювання, емоційно-вольові процеси, самооцінку, діяльність і поведінку, особистісну цілісність, психічний тонус і настрої [13, с. 69].

Зауважимо, що виявлення показників психічного здоров'я особистості є важливим і складним завданням, оскільки потребує враховувати великий комплекс особистісних характеристик індивіда: від особливостей протікання пізнавальних процесів до вияву психічних властивостей та ін. Разом з тим численні соціально-психологічні чинники впливають на їхній прояв та зміст. Крім цього, необхідно звернути увагу на вимоги до таких показників, що висуває специфіка професійної діяльності. Зокрема, це стосується відбору персоналу для роботи в складних та екстремальних ситуаціях.

У термінологічному словнику з екстремальної та кризової психології критеріями психічного здоров'я визначено: відповідність суб'єктивних образів відображеним об'єктам дійсності й характеру реакції – зовнішнім подразникам, значенню життєвих подій; адекватному віковій рівню зрілості емоційно-вольової і пізнавальної сфер особистості; адаптивність у мікросоціальних відносинах; здатність керування поведінкою, розумного планування життєвої мети і підтримки активності в їхньому досягненні [11].

Українські вчені серед критеріїв психічного здоров'я виділяють: оптимізм, зосередженість, урівноваженість, моральність, адекватний рівень домагань, почуття обов'язку, впевненість у собі, невразливість (уміння звільнитися від прихованих образ), відсутність ліні, незалежність, безпосередність (природність), відповідальність, почуття гумору, доброзичливість, толерантність, самоповага, самоконтроль [14, с. 20].

Надаючи характеристику аспектів ментального здоров'я працівників екстремального профілю, Н. В. Миргород вказує, що ознаками психічного здоров'я таких фахівців є здатність зберігати цілісність, стабільність емоційної та когнітивної сфер, а також працездатність в екстремальних умовах [15].

У контексті гуманістичного напрямку І. Н. Гурвіч пропонує використовувати такі критерії позитивного психічного здоров'я: аттitudи до «Я»; зростання, розвиток та самоактуалізація особистості; інтеграція особистості, автономія; адекватність сприйняття реальності; майстерність і компетентність у ставленні до оточення [16, с. 58].

Ми поділяємо наукові доробки колективу дослідників на чолі з С. Д. Максименком, які виокремлюють такі критерії психічного здоров'я: розвиток різноманітних емоцій та почуттів, уміння контролювати й керувати ними, набуття навичок зменшення шкідливого впливу стресогенних чинників. Дослідники вказують, що психічно здоровим можна вважати військовослужбовця, який є морально зрілим, розумово розвинутим, психологічно врівноваженим, соціально адаптабельним, здатним освоїти військову спеціальність, адаптуватися до військової служби й перебороти специфічні для неї психофізичні навантаження [8].

Дослідниця Н. О. Світлична у своїх працях серед критеріїв психологічного здоров'я власне ризиконебезпечного профілю визначила: позитивну «Я-концепцію», володіння рефлексією, здатність до саморегуляції, відсутність схильності до адиктивної і девіантної поведінки; здатність до конструктивного спілкування з іншими людьми, відповідальність за своє життя; потреба в саморозвитку; задоволеність власним життям; усвідомлення себе психічно здоровою особистістю [10].

Продовжуючи розвідку, розглянемо науковий підхід, де, на нашу думку, досить системно розкриті критерії психічного здоров'я, а саме дослідження М. С. Корольчука, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко, Т. І. Кочергіна [17]. Автори зазначають, що особливої уваги серед різних ознак заслуговує критерій психічної рівноваги. Завдяки цьому критерію можна визначити характер функціонування психічної сфери людини, зокрема пізнавальної, емоційної, вольової. Саме психічно здорова особистість, тобто врівноважена, характеризується такими проявами: відносна стійкість поведінки та адекватність її зовнішнім умовам; висока індивідуальна пристосованість організму до звичних коливань зовнішнього середовища; здатність підтримувати звичне комфортне самовідчуття, морфофункціональне збереження органів та систем [17, с. 11–13].

У науковій літературі також використовують підхід до визначення критеріїв психічного здоров'я вищезгаданих фахівців, який ґрунтується відповідно до прояву психічного: психічні стани, процеси, властивості [7; 8; 9 та ін.].

Науковці М. С. Корольчук та В. М. Крайнюк вказують на такі критерії [7]:

– властивості особистості (оптимізм, зосередженість, урівноваженість, етичність, адекватний рівень вимог, упевненість у собі, невразливість до образ, почуття обов'язку, працелюбство, відповідальність, незалежність, почуття гумору, самоповага, самоконтроль, доброзичливість, терпимість);

– психічні стани (емоційна стійкість, зрілість почуттів, володіння негативними емоціями (страх, гнів, жадоба, заздрість та ін.), вільний природний прояв почуттів та емоцій, здатність радіти, збереження звичного оптимального самопочуття);

– психічні процеси (максимальне наближення суб'єктивних образів до об'єктів дійсності; адекватне сприйняття самого себе; здатність до логічної обробки інформації; критичність мислення; креативність (здатність до творчості, вміння використовувати авторитет); знання себе; дисципліна розуму (управління думками);

– самоуправління (виражена цілеспрямованість (здобуття сенсу життя), воля, енергійність, самоконтроль, адекватна самооцінка, активність);

– соціальне здоров'я (адекватне сприйняття соціальної дійсності, інтерес до навколишнього світу, адаптація (рівновага) до фізичного та соціального середовища; спрямованість на суспільну справу, культура споживання, альтруїзм, емпатія, відповідальність перед іншими, безкорисливість, демократизм у поведінці).

Особливого значення науковці надають ступеню інтегрованості особистості (гармонія, урівноваженість, консолідованість, пріоритет гуманістичних цінностей, орієнтація на саморозвиток, збагачення своєї особистості) [7].

Цінними для системного аналізу феномену психічного здоров'я є погляди, представлені в наукових напрацюваннях Є. М. Потапчука, який вказує перелік ознак психічного здоров'я військовослужбовців: психічні процеси як здатність військовослужбовця динамічно відображати дійсність у різних формах психічних явищ (адекватність психічного відображення, здатність до логічної обробки інформації, критичність мислення, креативність та ін.); психічні стани як прояви тимчасових цілісних явищ у психіці військовослужбовця, що впливають на протікання його психічних процесів, прояви властивостей і поведінку (самовладання, володіння негативними емоціями, вільний

природний прояв почуттів та емоцій тощо) військовослужбовця; психічні властивості як прояви стійких психічних явищ, що істотно впливають на діяльність і поведінку військовослужбовця (оптимізм, зосередженість, урівноваженість, упевненість у собі, відповідальність, самоповага, адекватний рівень домагань та ін.); саморегуляція як формування військовослужбовцем своїх дій і поведінки відповідно до мети й завдань професійної діяльності та особистого життя; ставлення до шкідливих звичок як елементів поведінки, що можуть завдавати шкоду психічному здоров'ю, здійснення яких стало потребою [9].

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає сім критеріїв психічного здоров'я: 1) усвідомлення та відчуття цілісності свого фізичного та психічного Я; 2) постійність та ідентичність переживань в однотипних ситуаціях; 3) критичне ставлення до себе і своєї діяльності; 4) психічні реакції, що адекватні (відповідні) впливу середовища; 5) керування своєю поведінкою відповідно до встановлених норм, правил, законів; 6) людина здатна планувати певні події і процеси власної життєдіяльності та реалізувати їх; 7) здатність змінювати свою поведінку залежно від життєвих обставин [3].

Ці критерії впливають на рівень психічного здоров'я, що також залежить як від індивідуально-психологічних (особистісних), так і соціальних (суспільних) факторів. Крім того, людина весь час перебуває в соціумі, тож на психічне здоров'я впливають і соціальні фактори: сприятливі або несприятливі взаємини з іншими людьми, стресові умови роботи, ситуації насилля, будь-яка дискримінація тощо. Поведінка людини, що у своїй історії має епізоди фізичного насилля, беззаперечно буде відрізнятися від поведінки тієї, яка не мала такого досвіду.

Спираючись на вищезначені підходи, ми вважаємо, що рівень психічного здоров'я персоналу пенітенціарних установ буде залежати від того, наскільки в них розвинені психічні функції, наскільки швидко реагують на зміни (емоційно, думками, діями), які психологічні особливості мають та які стосунки складаються з різними соціальними групами.

Тому психічне здоров'я персоналу пенітенціарних установ – це відносно стійке відчуття себе як цілісної особистості, яка

адекватно реагує на вплив на неї середовища та має стійкі переживання в однотипних ситуаціях. Здатність планувати, управляти, критично оцінювати та змінювати свої реакції, діяльність і поведінку сприяє успішно виконувати професійні завдання, якщо фахівці, які переживають різноманітні емоції, можуть з ними впоратися і жити повноцінним життям. Застосування системи оцінки забезпечить своєчасне виявлення особливостей психічного здоров'я персоналу пенітенціарної системи, а також дозволить у контексті програми психогігієни й психопрофілактики визначити та нейтралізувати фактори, які спричиняють дезадаптацію, деформацію потребово-мотиваційної сфери, гальмують процеси особистісного та професійного розвитку.

Як бачимо, існує низка різноманітних підходів щодо індикаторів психічного здоров'я особистості, однак стосовно персоналу пенітенціарних установ у наукових джерелах цей аспект практично не відображено.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Ми здійснили спробу проаналізувати підходи й уточнити сукупність критеріїв психічного здоров'я працівників як однієї з інтегрованих характеристик особистості, що пов'язана з внутрішнім світом і забезпечує гармонійне залучення в соціум та орієнтацію на самореалізацію.

Розвиток компонентів психічного здоров'я потребує від фахівця досвіду прийняття себе, оволодіння навичками саморегуляції, зокрема передбачає сформованість вміння пристосовуватись як до сприятливих, так і до несприятливих умов та впливів, тобто здатність до адаптації в різних умовах і творчого перетворення соціального середовища.

Серед важливих індикаторів психічного здоров'я персоналу пенітенціарних установ варто визначити: вміння діяти в ситуації невизначеності, мати розвинену стресостійкість, резильєнтність, критичне ставлення, здатність планувати, самоконтроль, здатність до тривалого збереження активності в екстремальних ситуаціях, психічна рівновага, потреба в кар'єрному саморозвитку. Завдяки цьому можна визначити характер функціонування психічної сфери, зокрема пізнавальної, емоційної, вольової. У системному розумінні ми вбачаємо доцільним структурувати критерії психічного

здоров'я персоналу пенітенціарних установ відповідно до прояву психічного – психічні стани, процеси, властивості – з урахуванням специфіки умов здійснення професійної діяльності.

У перспективі дослідження значущим є забезпечення психічно здорового функціонування фахівця через організацію його життєдіяльності та професійного простору засобами навчання і психотехнологій, що сприятиме утворенню певного типу якості психічного здоров'я.

Список використаних джерел

1. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 15.08.2022).

2. Зміцнення психічного здоров'я: концепції, нові дані, практика : доповідь Всесвітньої організації охорони здоров'я, Департамент психічного здоров'я та токсикоманії у співпраці з Вікторіанським фондом зміцнення здоров'я і Університетом Мельбурн. ВООЗ. Женева, 2005.

3. World Health Organization. Mental health: strengthening our response. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-ourresponse> (дата звернення: 15.08.2022).

4. The Biopsychosocial Model: Interdisciplinarity in Science and Medicine, The University of Rochester Medical Center, 2004. Vol. 3, Issue 1, pp. 6–9. URL: https://sa.rochester.edu/jur/issues/fall2004/interview-ader_brown.pdf (дата звернення: 18.08.2022).

5. Братусь Б. С. Психологическое и нравственное пространство нормы. *Журнал практикующего психолога*. 1997. № 3. С. 6–15.

6. Кохан В. Г. Діяльність військового керівника по збереженню психічного здоров'я військовослужбовців : автореф дис... канд. психол. н.: 19.00.09 / Національна академія ПВУ ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2003. 18 с.

7. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах. Київ : Ніка-Центр, 2006. 580 с.

8. Військова психологія та педагогіка: інноваційний підхід : підручник: у 2 ч. Ч. 1. / за ред. С. Д. Максименка. Київ : НУОУ, 2012. 472 с.

9. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія. Хмельницький, 2004. 322 с.

10. Світлична Н. О. Соціально-психологічні чинники збереження психологічного здоров'я працівників МНС : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.09 / Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2013. 18 с.

11. Екстремальна та кризова психологія : термінологічний словник / О. В. Тімченко та ін. Харків : ХНАДУ, НУЦЗУ. 2010. 291 с.

12. Анянцев В. А. Введение в психологию здоровья : учеб. пособ. Санкт-Петербург : Балтийская педагогическая академия, 1998. 148 с.

13. Болтівець С. І. Ефективне застосування заходів пропагування серед молоді психогігієнічного виховання в навчальних закладах (методичні рекомендації). *Практична психологія і соціальна робота*. 2010. № 12. С. 67–70.

14. Психологія здоров'я людини : навч. посіб. / за ред. І. Я. Коцан. Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. 316 с.

15. Mirgorod N. V. Mental health professionals extreme profile. *Russian Journal of Education and Psychology*. 2018. Vol. 9. № 2-2. P. 154–161.

16. Психология здоровья : учеб. для вузов / под ред. Г. С. Никифорова. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 607 с.

17. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : навч. посіб. / заг. ред. М. С. Корольчука. Київ : Фірма «ІНКОС», 2002. 272 с.

18. Актуальні проблеми психогігієни та психопрофілактики у військових частинах та підрозділах : методичний посібник для командирів, офіцерів виховної роботи та лікарів / М. Бондаренко, М. Вернудубов, А. Паламарь. Одеса : ВКФ ДРУК, 1998. 107 с.

References

1. Ukraine (2018), *On psychiatric care*: Law of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (accessed at 15 August 2022).

2. Department of Mental Health and Addiction in collaboration with the Victorian Health Promotion Foundation and the University of Melbourne (2005), *Promoting mental health: concepts, emerging evidence, practice: a report from the World Health Organization*, *World Health Organization*, Geneva.

3. World Health Organization, *Mental health: strengthening our response*, available at: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-ourresponse> (accessed at 15 August 2022).

4. The Biopsychosocial Model: Interdisciplinarity in Science and Medicine (2004), The University of Rochester Medical Center, Vol. 3, Issue 1, pp. 6–9, available at: <https://www.urmc.rochester.edu/medialibraries/urmcmedia/education/md/documents/biopsychosocialmodel-approach.pdf> (accessed at 18 August 2022).

5. Bratus, B. S. (1997), The psychological and moral space of norms, *Journal of a practicing psychologist*, Issue 3, pp. 6–15.

6. Kokhan, V. G. (2003), Activities of the military leader to preserve the mental health of military personnel: PhD thesis in Psychology, National Academy of State University named after B. Khmelnytskyi, Khmelnytskyi.

7. Korolchuk, M. S. and Krainiuk, V. M. (2006), Social and psychological support of activities in normal and extreme conditions, Nika Center, Kyiv.

8. Military psychology and pedagogy: an innovative approach (2012), manual: in 2 parts, Part 1 / in Maksymenko, S. D. and others (Ed). NUOU, Kyiv.

9. Potapchuk, Ye. M. (2004), Theory and practice of maintaining the mental health of military personnel: a monograph, Khmelnytskyi.

10. Svutlychna, N. O. (2013), Socio-psychological factors of maintaining the psychological health of employees of the Ministry of Emergency Situations: PhD thesis in Psychology, National University of Civil Defense of Ukraine.

11. Extreme and crisis psychology: terminological dictionary (2010) / in Timchenko, O. V. and others (Ed), KHNADU, Kharkiv.

12. Ananiev, V. A. (1998), Introduction to health psychology: textbook, Baltiiska pedagogikal Academy, St. Petersburg.

13. Boltivets, S. I. (2010), Effective application of measures to promote psychohygienic education among young people in educational institutions, *Practical psychology and social work*, № 12, pp. 67–70.

14. Psychology of human health: manual (2009), / Kotsan, I. Ia., Lozhkin, G. V., Mushkevych, M. I., in Kotsan, I. Ia. (Ed.), Publisher RVV “Tower”, Volyn national University named after Lesya Ukrainka, Lutsk.

15. Mirgorod, N. V. (2018), Mental health professionals extreme profile. *Russian Journal of Education and Psychology*, Vol. 9, № 2-2, pp. 154–161.

16. Health psychology: a textbook for universities (2003) / in Nikiforov H. S., St. Petersburg.

17. Korolchuk, M. S., Krainiuk, V. M., Kosenko, A. F. and Kotcherhina, T. I. (2002), Psychological support of mental and physical health: manual / in Korolchuk, M.S. (Ed.), Company «INKOS», Kyiv.

18. Bondarenko, M., Vernodubov, M. and Palamar, A. (1998), Actual problems of psychohygiene and psychoprophylaxis in military units and units: Methodical manual for commanders, officers of educational work and doctors, VKF DRUK, Odesa.

УДК 376.58

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.176

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ РЕЦИДИВІСТІВ РІЗНОГО ВІКУ

Пахомов Ілля Володимирович, старший викладач кафедри психології,
Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,
e-mail: pahomov.ilya@ukr.net)
ORCID 0000-0002-6101-9384

Стаття присвячена аналізу соціально-психологічних особливостей засуджених рецидивістів різного віку. Зроблено висновок про наявність значущих відмінностей між ними за низкою соціально-демографічних, кримінологічних та соціально-психологічних показників.

Мета статті – аналіз соціально-демографічних, кримінально-правових, соціально-психологічних та релігійних особливостей засуджених рецидивістів різного віку.

Методологія статті: порівняльний аналіз результатів анкетування.

Результати. Аналіз соціально-психологічних особливостей засуджених рецидивістів різного віку свідчить про наявність у них значущих відмінностей за низкою соціально-демографічних, кримінологічних та соціально-психологічних показників.

Практичне значення здобутих результатів полягає у врахуванні вікових особливостей засуджених під час проведення з ними корекційної роботи.

Значення (оригінальність). Наукове значення дослідження полягає в узагальненні результатів аналізу соціально-демографічних, кримінально-правових, соціально-психологічних та релігійних показників засуджених рецидивістів різного віку.

Ключові слова: засуджені рецидивісти, соціально-демографічні, кримінально-правові та соціально-психологічні показники, релігійна соціалізація.

CHARACTERISTICS OF CONVICTED RECIDIVISTS OF DIFFERENT AGE

Pakhomov Ilya, senior lecturer at the Department of Psychology,
Academy of the State Penitentiary Service
(34 Goncha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: pahomov.ilya@ukr.net)
ORCID 0000-0002-6101-9384

The article is devoted to the analysis of socio-psychological characteristics of convicted recidivists of different ages. It was concluded that there are significant differences between them according to a number of socio-demographic, criminological and socio-psychological indicators.

The purpose of the article is to analyze socio-demographic, criminal-legal, socio-psychological and religious characteristics of convicted recidivists of various ages.

Methodology: comparative analysis of questionnaire results.

Results. The analysis of socio-psychological features of convicted recidivists of different age shows that they have significant differences in a number of socio-demographic, criminological and socio-psychological indicators.

Practical implication. Taking into account the age characteristics of convicts when carrying out correctional work with them.

Value (originality). Generalization of the analysis results of socio-demographic, criminal-legal, socio-psychological and religious indicators of convicted recidivists of various ages.

Key words: convicted recidivists, socio-demographic, criminal-legal and socio-psychological indicators, religious socialization.

Постановка проблеми. Останнім часом набуває актуальності розробка корекційних програм для засуджених різного віку. Міжнародний досвід у цій галузі свідчить про застосування різних корекційних програм, які враховують вікові особливості засуджених: для неповнолітніх, осіб середнього та похилого віку. В Україні вже активно застосовують пробаційні програми для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації. Аналогічні корекційні програми доцільно розробляти і для засуджених до обмеження та позбавлення волі, які також повинні враховувати їхні вікові особливості. А для цього треба дослідити психологічні особливості засуджених різного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні особливості засуджених середнього та зрілого віку досліджували багато науковців: Н. В. Греса, О. В. Давидова, Л. М. Захарченко, А. Р. Кожушко (Помацалюк), Т. В. Кушнірова, Н. Ю. Максимова, О. М. Мірошниченко, О. М. Морозов, Т. Р. Морозова, О. А. Назаров, О. М. Неживець, К. Н. Новікова, І. В. Пахомов, А. О. Пашко, О. Д. Питлюк-Смеречинська, С. В. Сахно, А. В. Сорока, В. В. Сулицький, Л. Е. Федоренкова, Т. Г. Харченко, Л. О. Шевченко, Т. В. Якимчук та інші.

Психологічні особливості неповнолітніх засуджених досліджували такі науковці, як: Н. Е. Афанасьева, Т. І. Белавіна, С. О. Гарькавець, Н. В. Греса, С. Ю. Замула, Г. М. Кожина, С. В. Кушнар'юв, Є. С. Макогончук, Н. В. Малиш, О. В. Мушинська, О. С. Недибалюк, О. М. Низовець, З. В. Спринська та інші. Але особливості засуджених різного віку залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є аналіз соціально-демографічних, кримінально-правових, соціально-психологічних та релігійних особливостей засуджених рецидивістів різного віку.

Виклад основного матеріалу. Досліджувалися соціально-демографічні, кримінально-правові, соціально-психологічні та релігійні особливості засуджених рецидивістів Білоцерківської виправної колонії (№ 35) за допомогою методу анкетування. Анкета містила 40 питань (14 закритих, 5 відкритих, 21 комбінованих), які поділялися на чотири блоки: соціально-демографічний, кримінологічний, соціально-психологічний та релігійний.

Соціально-демографічні показники досліджуваних охоплювали: освіту, професію, досвід роботи на волі, сімейний стан, наявність дітей. До кримінологічних показників належали: кількість судимостей, скоєний злочин та його причини, визнання провини у скоєному злочині, чинники, які утримують людину від злочину, вживання алкоголю та наркотиків на волі.

До соціально-психологічних ознак засуджених рецидивістів належали: статус у середовищі засуджених, стосунки з рідними, соціальна ідентичність, чинники, які впливають на їхній психічний стан, соціальне оточення, родина, ставлення до членства у спільноті, роль у ній, взаємини між її членами.

Особливості релігійної соціалізації засуджених рецидивістів визначали за такими показниками: релігійність оточення, особливості релігійного навернення, ставлення до цього рідних, виконання релігійних дій.

У процесі дослідження ми поділяли засуджених рецидивістів на три групи, одна з яких була експериментальна (ЕГ) та дві контрольні (КГ1 та КГ2). До ЕГ входили православні засуджені, які беруть участь у програмі формування православних цінностей (53 особи), до КГ1 – православні засуджені, які не беруть участі у цій програмі (50 осіб), а до КГ2 – нерелігійні засуджені, які беруть участі у програмі підготовки до звільнення (45 осіб). Результати соціально-психологічного аналізу православної общини засуджених рецидивістів Білоцерківської виправної колонії (№ 35) та особливості програми формування їхніх православних цінностей були опубліковані нами раніше [1; 2].

Також ми поділяли досліджуваних на три вікові групи: засуджені молодого (до 30 років), середнього (30–50 років) та зрілого віку (понад 50 років). Вікова структура характеризується значним переважанням засуджених середнього та зрілого віку (43,7 % та 48,7 % в ЕГ, 50,0 % та 42,0 % в КГ1, 47,2 % та 44,0 % в КГ2), частка осіб молодого віку незначна (7,6 %, 8,0 % та 8,8 %).

Аналіз соціально-демографічних показників засуджених рецидивістів показав, що в ЕГ та КГ1 освітній рівень у молодих осіб нижчий, ніж в осіб середнього та зрілого віку: всі засуджені молодого віку мають неповну середню освіту, тоді як більшість осіб середнього і зрілого віку – середню спеціальну освіту (56,6 % та 69,3 % в ЕГ, 72,0 % та 57,1 % в КГ1). У молодих засуджених КГ2 рівень освіти вище, ніж у середнього та зрілого віку: серед молоді половина опитаних (50,0 %) має середню технічну освіту, тоді як серед осіб середнього та зрілого віку переважає середня спеціальна освіта (63,2 % та 71,4 %).

Порівняльний аналіз професійного рівня засуджених рецидивістів різних вікових груп свідчить, що в молодих осіб він нижчий, ніж у середнього та зрілого віку: всі особи молодого віку ЕГ та КГ1 не мають професії, тоді як більшість осіб середнього і зрілого віку мають робітничу професію (56,6 % та 69,3 % в ЕГ та 72,0 % та 61,9 % в КГ1). У молодих засуджених КГ2 професійний рівень вищий, ніж у засуджених середнього та зрілого віку: серед молоді половина опитаних (50 %) має професію технолога, тоді як серед осіб середнього та зрілого віку переважають робітничі професії (63,2 % та 71,4 %).

В усіх вікових групах засуджених переважають особи, які не мають досвіду роботи на волі, особливо молодь (100,0 % в КГ1 та по 75,0 % в ЕГ та КГ2), що свідчить про наявність відмінностей за цим показником між групами засуджених рецидивістів молодого та більш старшого віку.

Також виявлено деякі відмінності в сімейному стані засуджених різного віку: в усіх вікових групах переважають розлучені особи, крім молоді, де всі засуджені неодружені (по 100,0 % в ЕГ та КГ1, 75,0 % в КГ2). Також в усіх вікових групах переважають особи, які не мають дітей (особливо особи зрілого віку в ЕГ та КГ1 – 73,1 % та 76,2 % відповідно, а також особи серед-

нього віку в КГ2 – 84,2 %); в усіх групах молоді жоден з опитуваних не має дітей.

Аналіз кримінологічних показників засуджених рецидивістів показав, що кількість судимостей у різних вікових групах відрізняється: якщо переважна більшість осіб молодого віку має дві судимості (по 75,0 % в ЕГ та КГ2, 100,0 % в КГ1), то більшість опитаних середнього віку – три судимості (60,9 % в ЕГ, 60,0 % в КГ1 та 73,7 % в КГ2), а майже всі респонденти зрілого віку – чотири судимості (92,4 %, 95,2 % та 100,0 % відповідно).

За типом скоєного злочину значущих відмінностей між різними віковими групами засуджених рецидивістів не виявлено. Переважають засуджені за крадіжку (молодь – по 25,0 % в ЕГ та КГ1, 50,0 % – у КГ2, особи середнього віку – 30,4 %, 28,0 % та 47,4 % відповідно, зрілого віку – 42,4 %, 38,1 % та 44,8 %).

Засуджені, які зловживали алкоголем, переважають в усіх вікових категоріях, особливо серед молоді (по 100,0 % в ЕГ та КГ2, 75,0 % в КГ1), частка наркозалежних найбільша також серед молоді (20,1 % в ЕГ, по 25,0 % в КГ1 та КГ2), що також свідчить про більшу алкоголізацію та наркотизацію.

Щодо причин скоєного злочину, то в усіх вікових групах переважають засуджені, які назвали зовнішні причини: серед молоді (75,0 % в ЕГ та КГ2, 50,0 % в КГ1), осіб середнього віку (52,0 % в ЕГ, 68,0 % в КГ1, 63,2 % в КГ2), осіб зрілого віку (69,2 %, 66,7 % та 76,2 % відповідно), це свідчить про відсутність значущих відмінностей за цим показником між ними.

Часткове визнання провини переважає в усіх вікових групах засуджених: серед молоді (75,0 % в ЕГ, по 50,0 % в КГ1 та КГ2), осіб середнього віку (60,9 % в ЕГ, 72,0 % в КГ1, 63,1 % в КГ2), осіб зрілого віку (61,5 %, 52,4 % та 66,7 %), що також свідчить про відсутність значущих відмінностей між ними.

Також не виявлено значущих відмінностей між засудженими за названими ними чинниками, які утримують від скоєння злочинів. Переважна більшість засуджених усіх вікових груп назвали соціальні: серед молоді (по 100,0 % в ЕГ та КГ2, 75,0 % в КГ1), осіб середнього віку (95,7 % в ЕГ, 92,0 % в КГ1, 94,7 % в КГ2), осіб зрілого віку (92,3 %, 95,2 % та 100,0 % відповідно).

Аналіз релігійності засуджених свідчить, що у соціальному оточенні всіх вікових категорій переважали невіруючі люди (серед молоді – 100,0 % в ЕГ та КГ2, 75,0 % – у КГ1; серед середнього віку – 73,9 % в ЕГ, 80,0 % в КГ1 та 100,0 % в КГ2; серед зрілого віку – 96,2 %, 80,0 % та 100,0 % відповідно), що свідчить про відсутність значущих відмінностей між ними за цим показником.

Виявлено наявність деяких відмінностей між віковими групами засуджених за показником релігійності родини: у більшості осіб середнього та зрілого віку члени родини не відвідували релігійні заходи (в осіб середнього віку – 60,9 % в ЕГ, 68,0 % в КГ1 та 84,2 % в КГ2; зрілого віку – 50,0 %, 47,6 % та 61,9 % відповідно), тоді як майже всі молоді засуджені не мають родини.

Щодо власної релігійної ідентифікації, то серед усіх вікових категорій засуджених рецидивістів ЕГ та КГ1 усі опитані ідентифікують себе як «віруючі», тоді як серед усіх вікових категорій КГ2 таких осіб меншість (50,0 % – серед молоді, 42,1 % – серед осіб середнього, 42,9 % – серед осіб зрілого віку), що свідчить про відсутність значущих відмінностей між ними за цим показником.

Відсутність значущих відмінностей між віковими групами засуджених рецидивістів виявлено і за їхньою конфесійною ідентичністю: усі опитані ЕГ та КГ1 ідентифікують себе як «православні», серед респондентів КГ2 їх більшість (50,0 % – серед молоді, 57,9 % – серед осіб середнього, 57,1 % – зрілого віку).

Також значущих відмінностей між ними не виявлено і за рівнем релігійної активності: переважна більшість опитаних не відвідували релігійні заходи на волі (серед молоді – 100,0 % в ЕГ, по 75,0 % в КГ1 та КГ2; серед осіб середнього віку – 87,0 % в ЕГ, 90,0 % в КГ1, 89,5 % в КГ2; серед осіб зрілого віку – 80,8 % в ЕГ, по 85,7 % в КГ1 та КГ2).

Щодо віку та місця релігійного навернення, то серед більшості опитаних ЕГ та КГ1 воно відбулося в дорослому віці в колонії (серед молоді – 100,0 % в ЕГ та 75,0 % в КГ1, серед осіб середнього віку – 65,2 % та 72,0 % відповідно, зрілого віку – 61,5 % та 52,4 %), тоді як у більшості засуджених КГ2 релігійного навернення не відбулося (у молоді – 50,0 %, в осіб середнього віку – 57,9 %, в осіб зрілого віку – 57,1 %), що свідчить

про відсутність значущих відмінностей між віковими групами засуджених за цим показником.

Мотивація релігійного навернення серед усіх вікових категорій засуджених рецидивістів ЕГ та КГ1 не має значущих відмінностей. Переважає мотив «поклик душі» (серед молоді – 50,0 % в ЕГ та КГ1, серед осіб середнього віку – 47,8 % та 32,0 % відповідно, серед осіб зрілого віку – 26,9 % та 33,3 %).

Наслідки релігійної соціалізації всіх вікових категорій засуджених ЕГ та КГ1 також не мають значущих відмінностей. Основним наслідком вони назвали «спасіння душі» (серед молоді – 50,0 % в ЕГ та 25,0 % у КГ1, серед осіб середнього віку – 39,1 % та 32,0 %, серед осіб зрілого віку – 46,2 % та 57,1 %).

Щодо зміни психічного стану та поведінки в процесі релігійної соціалізації, то серед усіх вікових категорій засуджених ЕГ та КГ1 у більшості опитаних вони покращилися (серед молоді – 100,0 % в ЕГ, 75,0 % в КГ1; осіб середнього віку – 69,6 % та 68,0 % відповідно; осіб зрілого віку – 61,5 % та 52,4 %), тоді як у всіх віруючих засуджених КГ2 вони не змінилися, що свідчить про відсутність значущих відмінностей між ними за цими показниками.

Нас також цікавило ставлення рідних до релігійного навернення засуджених та зміна стосунків з ними після цього. У більшості опитаних ЕГ та КГ1 воно було байдужим (серед осіб середнього віку – 73,9 % в ЕГ та 76,0 % у КГ1, зрілого віку – 74,0 % та 71,4 %), у молоді цих груп рідних узагалі не було, а в КГ2 в більшості опитаних релігійного навернення не відбулося. Також у більшості опитаних ЕГ та КГ1 стосунки з рідними не змінилися (серед осіб середнього віку – 65,3 % в ЕГ та 76,0 % у КГ1, зрілого віку – 73,1 % та 76,2 %), що свідчить про відсутність значущих відмінностей між віковими групами засуджених за цим показником.

Щодо відвідування релігійних заходів, то серед усіх вікових категорій засуджених ЕГ та КГ1 переважна більшість опитаних відвідують їх щотижня (молодь – по 100 % в ЕГ та КГ1, особи середнього віку – 73,9 % та 100,0 %, зрілого віку – 92,3 % та 100,0 %), а всі віруючі засуджені КГ2 – щомісяця. Це свідчить про відсутність значущих відмінностей між ними за цим показником.

Не виявлено значущих відмінностей між віковими групами засуджених рецидивістів і за періодичністю молитви. В усіх ві-

кових категоріях ЕГ та КГ1 переважна більшість опитаних моляться щотижня (молодь – 100,0 % в ЕГ та КГ1, особи середнього віку – 73,9 % та 100,0% відповідно, зрілого – 92,3 % та 100,0 %), тоді як усі засуджені КГ2 – не моляться.

Серед усіх вікових категорій засуджених ЕГ та КГ1 переважна більшість опитаних сповідаються щотижня (молодь – 100,0 % в ЕГ та 75,0 % в КГ1, особи середнього віку – 69,6 % та 80,0 % відповідно, зрілого – 84,6 % та 76,2 %), тоді як усі засуджені КГ2 – не сповідаються. Аналогічні показники отримані й щодо причастя засуджених рецидивістів. Серед усіх вікових категорій ЕГ та КГ1 переважна більшість опитаних причащаються кілька разів на рік (молодь – 100,0 % в ЕГ та 75,0 % в КГ1, особи середнього віку – 73,9 % та 84,0 % відповідно, зрілого – 92,3 % та 76,2 %), тоді як усі засуджені КГ2 – не причащаються, що свідчить про відсутність значущих відмінностей між віковими групами засуджених за цим показником.

За таким важливим критерієм релігійної соціалізації, як читання духовної літератури значущих відмінностей між віковими групами засуджених також не виявлено. Серед усіх вікових категорій більшість опитаних ЕГ та значна доля осіб КГ1 читають духовну літературу (молодь – 100,0 % в ЕГ та 25,0 % в КГ1, особи середнього віку – 65,2 % в ЕГ та 24,0 % в КГ1, зрілого віку – 53,8 % в ЕГ та 50,0 % у КГ1), тоді як усі опитані КГ2 її не читають.

Аналіз соціально-психологічних показників засуджених свідчить про наявність деяких відмінностей між віковими групами за інтенсивністю підтримання стосунків з рідними. Більшість опитаних середнього та зрілого віку підтримують їх лише інколи (листування, посилки, побачення): особи середнього віку – 43,5 % в ЕГ, 52,0 % в КГ1, 78,9 % в КГ2, зрілого віку – 46,1 % в ЕГ, по 61,9 % в КГ1 та КГ2, а переважна більшість молоді є сиротами.

Щодо статусу в середовищі засуджених, то більшість рецидивістів різних вікових груп має середній статус (молодь – 50,0 % в ЕГ, по 75,0 % у КГ1 та КГ2, особи середнього віку – 87,0 % в ЕГ, 96,0 % у КГ1, 73,7 % в КГ2, зрілого віку – 88,5 %, 76,2 % та 90,5 % відповідно), що свідчить про відсутність значущих відмінностей між ними за цим показником.

Переважає більшість засуджених рецидивістів різних вікових груп не належить до активу православної общини та відділення соціально-психологічної служби, крім осіб середнього віку ЕГ, а також осіб молодого та середнього віку КГ2, деяка частка яких до нього належить (26,1 %, 25,0 % та 26,3 % відповідно), що теж свідчить про відсутність значущих відмінностей між ними за цим показником.

Значущих відмінностей між віковими групами засуджених не виявлено і щодо їхньої соціальної ідентичності. Більшість опитаних усіх вікових категорій вважає себе в цьому житті «просто людиною» (молодь – по 75,0 % в ЕГ та КГ1, 100,0 % у КГ2, особи середнього віку – 60,9 % в ЕГ, 60,0 % у КГ1, 89,5 % в КГ2, зрілого віку – 80,8 %, 85,7 % та 76,2 % відповідно).

Вибір засудженими рецидивістами різних вікових груп негативних чинників соціальної ізоляції та позитивних чинників ресоціалізації свідчить про наявність деяких відмінностей між ними. На ізоляцію від суспільства вказала половина засуджених ЕГ та КГ (молодь – 50,0 % та 45,0 %, особи середнього віку – 47,9 % та 48,0 %, зрілого віку – 53,8 % та 48,1 %), на конфлікти – половина засуджених зрілого віку (молодь – 50,0 %, особи середнього віку – 52,6 %, зрілого віку – 42,9 %), усі засуджені молодого віку такими чинниками не назвали родину, тому що більшість є сиротами, але всі вони прагнуть здобути освіту та професію (по 100,0 % в ЕГ та КГ1, 75,0 % у КГ2), чого не спостерігається серед засуджених середнього та зрілого віку.

Соціальне оточення переважної більшості засуджених рецидивістів різного віку складалося з непорядних людей (молодь – 100,0 % в ЕГ, по 75,0 % у КГ1 та КГ2, особи середнього віку – 78,3 % в ЕГ, 80,0 % у КГ1, 73,7 % в КГ2, зрілого віку – 76,9 %, 76,2 % та 81,0 % відповідно), що свідчить про відсутність значущих відмінностей між ними за цим показником.

Щодо особливостей сімейного виховання, то більшість засуджених рецидивістів середнього та зрілого віку виховувалися в неповних родинях (особи середнього віку – 69,6 % в ЕГ, 84,0 % в КГ1, 52,6 % в КГ2, зрілого віку – 65,4 %, 71,4 % та 71,5 % відповідно). Крім того, ці родини були неблагополучними (домашнє насилля, алкоголізм, наркоманія, примус до злочинів): особи

середнього віку – 73,9 % в ЕГ, 72,0 % в КГ1, 52,6 % в КГ2, зрілого віку – 77,0 %, 71,4 % та 76,2 % відповідно, крім засуджених молодого віку, більшість з яких є сиротами (100,0%, 75,0% та 25,0 %), що також свідчить про наявність деяких відмінностей між ними за цими показниками.

Про позитивний психологічний мікроклімат у православній общині та відділенні соціально-психологічної служби свідчить те, що майже всі засуджені рецидивісти вважають себе її повноцінними членами (молодь – 50,0 % в ЕГ, 100,0 % у КГ1 та 75,0 % у КГ2, особи середнього віку – 95,7 %, 96,0 % та 94,7 % відповідно, зрілого віку – 88,5 %, 66,7 % та 90,5 %); більшість їх бажає продовжувати підтримувати стосунки з іншими засудженими й після звільнення (молодь – 50,0 % в ЕГ, по 75,0 % у КГ1 та КГ2, особи середнього віку – 73,9 % в ЕГ, 72,0 % в КГ1 та 52,6 % в КГ2, зрілого віку – 61,5 %, 52,4 % та 61,9 %); більшість засуджених вказали на переважання в общині чи відділенні приємних для них людей (молодь – 50,0 % в ЕГ, 75,0 % у КГ1, особи середнього віку – 65,2 % та 56,0 % відповідно, зрілого віку – 52,0 % та 57,1 %), тоді як у засуджених КГ2 переважають особи, які вказали на переважання в їхньому відділенні різних людей (молодь – 50,0 %, особи середнього віку – 73,6 %, зрілого віку – 71,5 %); більшість опитаних задоволені ставленням до них з боку інших засуджених православної общини та відділення (молодь – 50,0 % в ЕГ, 100,0 % у КГ1 та 75,0 % в КГ2, особи середнього віку – 73,9 %, 76,0 % та 89,5 % відповідно, зрілого віку – 65,4 %, 57,1 % та 66,7 %); більшість респондентів ЕГ та КГ1 вказали на безконфліктні стосунки між засудженими православної общини (молодь – 50,0 % в ЕГ, 75,0 % у КГ1, особи середнього віку – 52,2 % та 52,0 % відповідно, зрілого віку – 65,4 % та 61,9 %), а більшість КГ2 – на наявність деяких непорозумінь між засудженими відділення (молодь – 75,0 %, особи середнього віку – 57,9 %, зрілого віку – 85,7 %); переважна більшість засуджених вважають, що в їхній общині та відділенні склалися традиції взаємної підтримки та допомоги (молодь – 50,0 % в ЕГ, 100,0 % у КГ1, 75,0 % у КГ2, особи середнього віку – 91,3 %, 76,0 % та 89,5 % відповідно, зрілого віку – 80,8 %, 57,1 % та 71,4 %), що свідчить про відсутність значущих відмінностей між ними за цими показниками.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку.

Таким чином, виявлено значущі відмінності між засудженими рецидивістами різних вікових груп за низкою соціально-демографічних показників: у молоді переважає неповна середня освіта, вони не мають професії та досвіду роботи на волі, неодружені та не мають дітей, що не характерно для осіб середнього та зрілого віку. Значущі відмінності виявлено також за деякими кримінологічними показниками: більшість молоді має дві судимості, зловживає алкоголем та вживає наркотики, що менше характерно для інших вікових груп. Виявлена наявність відмінностей також за деякими соціально-психологічними показниками: підтримання соціальних зв'язків, позитивні чинники ресоціалізації, життєві плани та особливості сімейного виховання, які обумовлені тим, що серед молоді переважають сироти. Значущих відмінностей за показниками їхньої релігійності не виявлено.

Подальші розвідки цього напрямку можна проводити щодо вікових особливостей соціально-психологічних показників ресоціалізації засуджених.

Список використаних джерел

1. Бойко-Бузиль Ю. Ю., Супрун М. О., Пахомов І. В. Соціально-психологічний аналіз православної общини засуджених. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика : збірник наукових праць*. Северодонецьк, 2021. Вип. 1 (100). С. 34–46.

2. Бойко-Бузиль Ю. Ю., Супрун М. О., Пахомов І. В. Результати впровадження психокорекційної програми формування православних цінностей засуджених рецидивістів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика : збірник наукових праць*. Северодонецьк, 2021. Вип. 3 (102). С. 27–37.

References

1. Boyko-Buzyl, Y. Y., Suprun, M. O. and Pakhomov, I. V. (2021), Socio-psychological analysis of the Orthodox community of convicts, *Spirituality of the individual: methodology, theory and practice: a collection of scientific papers*, Severodonetsk, Vol. 100, № 1, pp. 34–46.

2. Boyko-Buzyl, Y. Y., Suprun, M. O., and Pakhomov, I. V. (2021), The results of the implementation of the psycho correction program for the formation of Orthodox values of convicted recidivists, *Spirituality of the individual: methodology, theory and practice: a collection of scientific works*, Severodonetsk, Vol. 102, № 3, pp. 27–37.

УДК 373.015.3:159.922.7]:316.613.434

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.187

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ СЕРЕД НЕПОВНОЛІТНІХ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Педорич Анатолій Володимирович, кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби

(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34,

e-mail: anatoliy1616@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-3429-3361

У статті розкрито особливості явища булінгу серед неповнолітніх. Більшість знущань відбувається вербально: принизливі обзивання, дошкуляння, жорстока критика, плямування репутації, висміювання, агресивні зауваження, записки з погрозами застосування насилля, поширення неправдивих обвинувачень, ворожих чуток і пліток.

***Мета статті** полягала в аналізі явища булінгу в закладах освіти серед неповнолітніх як соціально-педагогічної проблеми, зміни в нормативній базі для запобігання булінгу; обґрунтуванні методів та форми роботи всіх причетних категорій фахівців стосовно запобігання булінгу в закладах освіти серед неповнолітніх.*

***Результати.** Соціальна структура булінгу, як правило, містить три елементи, а саме: переслідувач, жертва та спостерігач. У сучасній науці існує кілька підходів до вивчення булінгу. Одні дослідники зосереджують увагу на пошуку й визначенні особистісних рис, властивих особі агресора та її жертві. Інші намагаються розглядати булінг як соціально-психологічний феномен.*

Проаналізовано типові риси учнів, схильних ставати переслідувачами: вони відчувають сильну потребу панувати й підпорядковувати собі інших учнів з власною метою, імпульсивні й легко шаленіють; часто зухвалі та агресивні у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів); не виявляють співчуття до своїх жертв.

Типові жертви булінгу також мають власні риси: полохливі, вразливі, замкнуті й сором'язливі; часто тривожні, невпевнені в собі, нецасні й мають низьку самооцінку; схильні до депресії й частіше за своїх ровесників думають про самогубство.

Важливо визнати серйозні довгострокові наслідки для тих, хто знущається. Кривдники у школі зазвичай стають агресивними дорослими, для яких існує більша вірогідність бути багаторазово засудженими за злочинні дії. Щодо спостерігачів, то булінг може викликати в них відчуття тривоги чи страху. Спостереження булінгу призводить до порушення ввічливості та коректності, пригнічуються співчуття, емпатія, сором. Таким чином, порушується здібність дітей спілкуватися, вести переговори та йти на компроміс – необхідні засади для розв'язання проблем, уладнання конфліктів і примирення.

Також у статті проаналізовано шляхи соціально-педагогічної профілактики булінгу серед неповнолітніх у закладах освіти й надано методичні рекомендації для учасників процесу навчання та виховання школярів.

Висновки. Дослідження показало, що цькування в школі має надзвичайно негативні наслідки в майбутньому для жертви. Це може виявлятися в неспроможності дорослих, які в дитинстві зазнали булінгу, формувати повноцінні взаємини з іншими людьми та виховувати власних дітей. Саме тому необхідно готувати педагогів до боротьби з булінгом у закладах освіти, а також обов'язково залучати психологічні служби, батьків, органи управління освітою, членів громади, церкву, правоохоронні служби.

Ключові слова: булінг, неповнолітній, заклад освіти, мобінг, кібербулінг, переслідувач (агресор), жертва, спостерігач.

SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK ON THE PREVENTION OF BULLYING AMONG JUVENILES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Pedorych Anatolii, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Humanitarian Disciplines,

Academy of the State Penitentiary Service

(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,

e-mail: anatoliy1616@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-3429-3361

The article addresses to the peculiarities of bullying phenomenon among juveniles. Most bullying is verbal: name-calling, teasing, harsh criticism, defamation, ridicule, aggressive remarks, notes threatening violence, spreading false accusations, hostile rumors and gossip.

The purpose of the article was to analyze the phenomenon of bullying in educational institutions among juveniles as a socio-pedagogical problem, changes in the regulatory framework for the prevention of bullying; to justify the methods and forms of work of all involved categories of specialists regarding the prevention of bullying in educational institutions among juveniles.

The results. The social structure of bullying typically includes three elements: the persecutor, the victim, and the bystander. In modern science, there are several approaches to the study of bullying. Some researchers focus attention on the search and definition of personal traits characteristic of the aggressor and his victim. Others try to consider bullying as a socio-psychological phenomenon.

The typical features of students who tend to become persecutors are analyzed: they feel a strong need to dominate and subordinate other students, by pursuing their own goals, they are impulsive and easily rampage; they are often defiant and aggressive in their attitude towards adults (primarily parents and teachers); they show no sympathy for their victims.

Typical victims of bullying also have their own characteristics: they are timid, vulnerable, withdrawn and shy; they are often anxious, insecure, unhappy and have

low self-esteem; they are prone to depression and think about suicide more often than their peers.

It is important to recognize the serious long-term consequences for those who are bullied. Bullies at school tend to become aggressive adults who are more likely to have multiple criminal convictions. As for bystanders, bullying can cause them feelings of anxiety or fear. Observing bullying leads to a violation of the sense of politeness and propriety, sympathy, empathy, and shame are suppressed. In this way, children's ability to communicate, negotiate and reach a compromise – the necessary foundations for problem solving, conflict resolution and reconciliation.

The article also analyzes ways of social and pedagogical prevention of bullying among juveniles in educational institutions and provides methodical recommendations for participants in the process of education and upbringing of schoolchildren.

Conclusions. *Research has shown that bullying at school has extremely negative future consequences for the victim. This can be expressed in the inability of adults who were bullied in childhood to build full-fledged relationships with other people and raise their own children. That is why it is necessary to train teachers to work with bullying in educational institutions, and also necessarily involve psychological services, parents, education management bodies, community members, the church, and law enforcement services.*

Key words: *bullying, juveniles, educational institution, mobbing, cyberbullying, persecutor (aggressor), victim, bystander.*

Постановка проблеми. За підсумками огляду зарубіжних досліджень визначено, що поняттям, яке найточніше відображає ситуацію фізичного чи психологічного насильства тривалого характеру в освітньому середовищі, є булінг – вид соціальної агресії, коли домінантний індивід (або група) навмисно заподіює шкоду іншому. Варто зауважити, що явища насильства, фізичної агресії переважно були проблемою західних суспільств, а останніми роками поширюються і в нашій країні. Почастішали випадки з оприлюдненими в інтернеті та у ЗМІ відеозаписами знущань над школярами [2; 13; 15; 20].

2017 року в Україні 24 % дітей стали жертвами цькування у школах. Про це йдеться у звіті фонду ЮНІСЕФ. За даними звіту, 40 % постраждалих дітей нікому не розповідали про цькування у школі. Виявилось, що в Україні дівчатка частіше зазнають психологічного тиску, а хлопчики – фізичного насильства та погроз. Загалом у світі понад третина школярів віком від 13 до 15 років стали жертвами булінгу. «Кожен другий учень або учениця у віці від 13 до 15 років – приблизно 150 млн дітей у

світі – повідомляють, що зазнавали насильства з боку однолітків у школах або поблизу школи», – зазначили у фонді [16].

Раніше в Міносвіти озвучили жахливу цифру: 2017 року майже 110 тисяч людей звернулися до психологів через цькування у школах. При цьому жертвами булінгу стають не тільки в реальному, а й у віртуальному світі – нині неабияку небезпеку несе в собі так званий «кібербулінг» (інтернет-цькування), а також закриті групи, що пропагують екстремістську, антисоціальну поведінку, суїциди тощо. Згідно з даними, наведеними на міжнародному форумі з кібербезпеки Cyber Security Forum 2018 (CSF 2018), 48 % неповнолітніх у віці 14–17 років ставали жертвами кібершантажу, 46% підлітків – свідками агресивної поведінки, 44 % – отримували агресивні повідомлення [2; 13; 15; 20].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над проблемою булінгу працювали такі науковці: О. О. Барліт, І. С. Бердишев, А. А. Бочавер, О. Л. Глазман, О. Ю. Дроздов, О. М. Синюкова, В. С. Собкін, А. Король, В. Р. Петросянц, А. В. Чернякова, які досліджують психологічні особливості учасників булінгу, його наслідки та шляхи подолання.

Узагальнюючи праці сучасних дослідників, присвячених питанню профілактики булінгу серед неповнолітніх у закладах освіти, варто виокремити дослідження А. І. Авер'янова, І. С. Бердишева, Т. В. Докукіна, Є. С. Ілларіонова, І. С. Кон, Д. А. Лейна, Л. І. Лушпай, М. Г. Нечаєва, К. С. Шалагінова та ін.

Більшого дослідження тема булінгу набула серед зарубіжних учених: особливої уваги заслуговують роботи Д. Олвеуса (D. Olweus), який одним з перших почав працювати в цій сфері, а його рекомендації та антибулінгова програма успішна в усьому світі. Крім того, слід відзначити праці інших зарубіжних учених, зокрема: К. Брейвіка (K. Breivik), Д. Дьюї (J. Dewey), С. Лімбера (S. Limber), Д. Патчіна (J. Patchin), Г. Роберже (G. Roberge), П. Сміта (P. Smith), С. Суюер (S. Swearer) та ін.

Утім, недостатньою є кількість праць, присвячених узагальненню досвіду організації соціально-педагогічної роботи та використанню соціально-педагогічних технологій профілактики булінгу серед неповнолітніх.

Формування цілей статті. З огляду на вищезазначене, мета статті – проаналізувати явище булінгу в закладах освіти серед неповнолітніх як соціально-педагогічну проблему, зміни в нормативній базі для запобігання булінгу; обґрунтувати методи й форми роботи всіх причетних категорій фахівців щодо запобігання булінгу в закладах освіти серед неповнолітніх. Це допоможе визначити ефективні заходи, спрямовані на викорінення такої поведінки.

Таким чином, профілактична робота із запобігання булінгу як важливий напрямок виховання суспільної культури молодого покоління можлива за умови утвердження в державній освітній політиці. Отже, актуальність дослідження зумовлена темою, а саме – соціально-педагогічна робота щодо профілактики булінгу серед неповнолітніх у закладах освіти.

Виклад основного матеріалу. Розбудова системи освіти відбувається у складних соціокультурних умовах та в ситуації загострення негативних явищ в учнівському середовищі. Зокрема, майже в кожному учнівському середовищі існує проблема булінгу.

Проблема булінгу як психологічна була окреслена ще в 70–80-х роках минулого століття у Швеції, потім у Німеччині, Польщі та в інших країнах Європи. Важливим є те, що це слово пов'язане з довготривалим виключенням особистості, учня, дитини з групи, класу, колективу. Булінг – це регулярне й цілеспрямоване нанесення фізичної й душевної шкоди людині, дитині. Це довготривале відторгнення дитини більшістю членів класу чи групи. Як показують дослідження, актуальним в учнівських колективах стало поняття «мобінг» (від англ. – натовп, глум, і означає психологічний терор, який здійснює група щодо особистості) [19].

Дослідження багатьох учених підштовхують до висновку про те, що особа не народжується зі схильностями до агресивної, жорстокої поведінки щодо інших, а набуває їх у процесі розвитку в суспільстві. Але з таким твердженням можна не погодитися. Безсумнівно, суспільство, в якому народжується, зростає та розвивається індивід, впливає на становлення характеру та поведінки особи. Але чи присутній в особі від народження аспект жорстокості, агресії тощо, який може потім і не мати розвитку? І цей аспект, на нашу думку, потребує додатко-

вих досліджень. Що ж стосується булінгу з погляду адміністративного права, то ми вважаємо, що необхідним є встановлення саме причин, які спонукають агресора до такої поведінки.

Отже, мотивація до булінгу може бути різною: помста, відновлення справедливості, інструмент підкорення лідерів, почуття неприязні, бажання самоствердження тощо. Особливо небезпечною є мотивація, пов'язана із задоволенням садистичних потреб у певній категорії акцентованих особистостей [4].

Крім того, серед причин булінгу в колективі вчені виділяють: боротьбу за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність і віктимність; наявність у дитини психічних і фізичних вад; заздрість; відсутність предметного дозвілля тощо [21, с. 196].

Види булінгу можна об'єднати у групи вербального, фізичного та емоційного (соціального) знущання, які часто поєднуються для більш сильного впливу. 70 % знущань відбувається вербально: принизливі обзивання, дошкуляння, жорстока критика, плямування репутації, висміювання, агресивні зауваження, записки з погрозами застосування насилля, поширення неправдивих обвинувачень, ворожих чуток і пліток. На жаль, кривдник часто залишається непоміченим і непокараним, однак образи не залишаються безслідними для об'єкта приниження [9].

Однак суть явища булінгу вчені вбачають не в самій агресії чи злості кривдника, а в почутті зневаги, презирства, відрази агресора щодо жертви [8, с. 177].

Соціальна структура булінгу, як правило, містить три елементи, а саме: переслідувач, жертва та спостерігач. У сучасній науці існує кілька підходів до вивчення булінгу. Одні дослідники зосереджують увагу на пошуку й визначенні особистісних рис, властивих особі агресора та її жертві. Інші намагаються розглядати булінг як соціально-психологічний феномен [14].

Незважаючи на те, що явище булінгу відоме досить давно, наукове його осмислення розпочав норвезький психолог Д. Ольвеус наприкінці ХХ ст. Він визначив такі типові риси учнів, схильних ставати переслідувачами: відчують сильну потребу панувати й підпорядковувати собі інших учнів; маючи власні цілі, вони імпульсивні й легко шаленіють; часто зухвалі й

агресивні у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів); не виявляють співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, то зазвичай фізично сильніші за інших.

Типові жертви булінгу також мають свої риси: полохливі, вразливі, замкнуті й сором'язливі; часто тривожні, невпевнені в собі, нещасні й мають низьку самооцінку; схильні до депресії й частіше за своїх ровесників думають про самогубство; якщо це хлопчики, то можуть бути фізично слабшими за ровесників. Ці риси є водночас і причиною, і наслідком булінгу.

Проте, на думку окремих дослідників, відтворити типовий портрет агресора й жертви неможливо. У закладі загальної середньої освіти в булінгу найчастіше бере участь ціла група учнів. Якщо лідер групи – агресор (булі), то інші наслідують його поведінку і беруть участь у цькуванні однокласників. Це дає групі внутрішній імпульс, що, з одного боку, створює ефект причетності, згуртування. Інший результат спільного цькування – послаблення почуття відповідальності за свої дії. «Там був не лише я», – кажуть, щоб виправдати себе, і дорослі, і підлітки. Коли усвідомлення особистісної відповідальності слабшає, гальмують і стримувальні механізми [22].

Цікаво, що в середньому оцінки тих, хто зазнає принижень, порівняно з іншими погіршуються, однак серед потерпілих кількість тих, хто отримує добрі оцінки, усе-таки переважає над тими, хто вчиться погано.

Модель поведінки учнів-жертв різних видів булінгу в школі відрізняється від поведінки, властивої іншим дітям, а саме: побоювання нападів, прогули занять, уникання небезпечних місць (сходи, їдальня, подвір'я, вхід до школи, коридори, санвузли), відмова від участі в додаткових гуртках, секціях тощо, навіть носіння зброї (4 % жертв та 1 % інших дітей), участь у бійках (15 % порівняно з 4 %). Останніми роками відсоток учнів, які не почуваються в безпеці у школі чи дорогою до неї, збільшується, так само, як і кількість тих, хто уникає певних місць у школі задля власної безпеки, і тих, хто зазначає наявність «вуличних банд» у школі [3].

Важливо визнати серйозні довгострокові наслідки для тих, хто знущається. Кривдники у школі зазвичай стають агресивними дорослими, для яких існує більша вірогідність бути багатора-

зово засудженими за злочинні дії. Щодо спостерігачів, то булінг може викликати в них відчуття тривоги чи страху. Спостерігання булінгу призводить до порушення ввічливості та коректності, вони змінюються на нетолерантність, фальшиві відчуття уповноваження та свободи завдавати шкоду іншим; пригнічуються співчуття, емпатія, сором. Таким чином порушується здібність дітей спілкуватися, вести переговори та йти на компроміс – необхідні засади для розв’язання проблем, улагодження конфліктів і примирення. Отже, наслідки булінгу, окрім нетривалого впливу, мають також серйозну довгострокову дію, що може проявлятися як у жертв, так і в кривдників навіть протягом дорослого життя.

Негативного впливу зазнають і спостерігачі, а також навчальна атмосфера в класі та школі. Невід’ємним наслідком поширення булінгу в дитячому середовищі є перехід до агресивних дій, які мають злочинний характер, що викликає небажані негативні тенденції в молодіжному середовищі та суспільстві загалом. З метою запобігання насильству та протидії булінгу в шкільному середовищі педагогам і насамперед класним керівникам необхідно стежити за груповою динамікою класу, щоб вчасно виявляти випадки булінгу й реагувати на них. Налагодження довірливих стосунків з дитиною сприятиме можливості заохочувати її розповідати про свої проблеми класному керівнику, практичному психологу або соціальному педагогу, а також батькам. Важливо, щоб розмова була спокійною і виваженою, що дозволить знизити рівень тривожності й агресивності в дітей та дорослих. Для здійснення превентивної діяльності та розв’язання ситуації насильства чи булінгу важливо застосовувати командний підхід (класний керівник, практичний психолог, соціальний педагог, інші спеціалісти за потребою), працювати не лише з дитиною, яка стала жертвою, чи з переслідувачем, а й з усім класом [17].

Необхідно підкреслити, що до роботи з профілактики та подолання такого негативного явища як булінг мають бути залучені всі учасники навчально-виховного процесу: батьки, адміністрація освітнього закладу, учні, педагоги. Бесіди щодо запобігання булінгу можна проводити під час години виховання або на перервах. Вплив буде стійким, якщо обговорення теми стане постійним продовженням шкільного буденного життя.

Не слід підліткам з вираженою агресивністю доручати керівництво однолітками чи молодшими дітьми, адже це може спровокувати прояви жорстокості. У так званих агресорів потрібно формувати вміння аналізувати свої почуття й почуття інших людей, а також навчати ставитися з розумінням до індивідуальних відмінностей у різних людей, формувати навички справлятися з міжособистісними проблемами цивілізованим шляхом [23].

Отже, можна зазначити, що булінг, який вчиняється серед підлітків, стає ще більш небезпечним як для суспільства, так і для держави. Більшість учених схильні вважати, що агресивність у поведінці є рисою, яку особистість набуває у процесі розвитку, вона не притаманна людині від народження. Причинами виникнення булінгу в колективі можуть бути: заздрість, боротьба за лідерство, зіткнення протилежних інтересів тощо.

Профілактична робота із запобігання булінгу серед неповнолітніх у закладах освіти потребує уваги з точки зору дослідження та вдосконалення. 18 грудня 2018 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» № 8584. Відповідний законопроект підтримали 228 народних депутатів тодішнього скликання. Документ визначає поняття булінгу, шляхи протидії цьому явищу, захисту прав дітей, а також інших осіб, які працюють у закладі освіти; вносить зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Зокрема, Кодекс доповнено новою статтею 173-4, яка встановлює адміністративну відповідальність за булінг, приховування випадків булінгу педагогічним, науково-педагогічним, науковим працівником, керівником або засновником закладу освіти у вигляді накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Якщо правопорушення вчиняє підліток, який не досяг 16 років, ці штрафи платять його батьки.

Звісно, ключову роль у подоланні булінгу відіграє школа. Однак обмежуватися тільки реакцією школи в цьому процесі також неправильно. Важливою є психологічна терапія з жертвами та агресорами.

Положеннями статті 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначено, що адміністративну відповідальність встановлюють за булінг (цькування) учасника освітнього процесу, що являє собою діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого. За булінг передбачено покарання вказаною статтею: а) штрафи від 850 до 3400 грн; б) громадські роботи від 20 до 60 годин; в) виправні роботи до 1 місяця. Доросла людина й дитина віком від 16 до 18 років відповідатиме за булінг самостійно.

За булінг стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю, штрафуватимуть у розмірі від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (850 – 1700 грн) або кривдник отримає покарання у вигляді громадських робіт на строк від 20 до 40 годин.

Булінг, вчинений групою осіб чи повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, потягне за собою покарання у вигляді: а) штрафу від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (1700 – 3400 грн) або б) громадські роботи на строк від 40 до 60 годин.

За малолітніх дітей – кривдників (до 14 років) та неповнолітніх (віком від 14 до 16 років) відповідатимуть їхні батьки або особи, що їх замінюють. За цькування їхніми дітьми інших учасників освітнього процесу передбачено: а) штраф від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (850 – 1700 грн) або б) громадські роботи на строк від 20 до 40 годин.

Якщо ж діти вчинять булінг групою осіб або повторно (тобто протягом року після накладення адміністративного стягнення), їхні батьки чи законні представники можуть отримати вдвічі більші покарання, ніж вказано вище.

Якщо педагог або інший працівник закладу освіти став свідком булінгу, він має повідомити про це керівнику закладу незалежно від того, поскаржилась жертва булінгу чи ні. А за неповідомлення керівника закладу освіти уповноваженим підрозділом органів Національної поліції про випадки булінгу передбачено штраф від 850 до 1700 грн або виправні роботи до 1 місяця з відрахуванням 20 % заробітку.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Соціальна структура булінгу, як правило, містить три елементи, а саме: переслідувач, жертва та спостерігач. У сучасній науці існує кілька підходів до вивчення булінгу. Одні дослідники зосереджують увагу на пошуку й визначенні особистісних рис, властивих особі переслідувача та її жертві. Інші намагаються розглядати булінг як соціально-психологічний феномен. Водночас можна констатувати, що булінг, який вчиняється серед підлітків, стає ще більш небезпечним як для суспільства, так і для держави. Більшість учених схильні вважати, що агресивність у поведінці є рисою, яку особистість набуває у процесі розвитку, вона не наявна в людини від народження. Причинами виникнення такого явища як булінг у колективі можуть бути: заздрість, боротьба за лідерство, зіткнення протилежних інтересів тощо. Мотивація впливатиме з причини булінгу. Для профілактики такого явища необхідно залучати всіх учасників виховного та навчального процесу.

Проведений аналіз основних наукових підходів показав, що цькування – це не окремий акт, а тривалий процес, коли встановлюється специфічна система взаємин між агресором і жертвою булінгу. Неповнолітні, які зазнають принижень, ненормально проходять процес становлення особистості. Порівняно з іншими в них погіршуються оцінки, здоров'я, інколи трапляються суїциди. У подальшому не можуть нормально виховувати власних дітей.

Важливо визнати серйозні довгострокові наслідки для тих, хто знущується. Кривдники у школі зазвичай у майбутньому стають агресивними дорослими, для яких існує більша вірогідність бути багаторазово засудженими за злочинні дії. Щодо спостерігачів, то булінг може викликати в них відчуття тривоги чи страху. Спостерігання булінгу призводить до порушення ввіч-

ливості та коректності, вони змінюються на нетолерантність, фальшиві відчуття уповноваження та свободи завдавати шкоду іншим; пригнічуються співчуття, емпатія, сором. Таким чином порушується здібність дітей спілкуватися, вести переговори та йти на компроміс – необхідні засади для розв’язання проблем, уладнання конфліктів і примирення.

Проаналізовано шляхи соціально-педагогічної профілактики булінгу серед неповнолітніх у закладах освіти й надано методичні рекомендації для учасників процесу навчання і виховання школярів. Законом України № 8584 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» законодавчо забезпечено боротьбу з утисками неповнолітніх у закладах освіти.

Водночас, незважаючи на позитивні нормативні нововведення, наявні певні прогалини, пов’язані із застосуванням законодавства на практиці. Залишається без відповіді питання фіксації явищ булінгу, активно розвивається кібербулінг, остаточно не визначено статусу спостерігачів, які стали свідками насилля. Хоча, звісно, сам факт того, що законодавча база України виходить на нову дорогу боротьби з булінгом є позитивним і конструктивним.

Очевидно, подолання булінгу – це поступовий процес, який має бути спрямований на зменшення концентрації таких випадків, а в майбутньому – на повну його ліквідацію. Отже, необхідно готувати педагогів до боротьби з булінгом у закладах освіти, а також обов’язково залучати психологічні служби, батьків, органи управління освітою, членів громади, церкву, правоохоронні служби.

Список використаних джерел

1. Аверьянов А. И. Буллинг как вызов современной школе. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer30/531.pdf>. (дата звернення: 06.07.2022).
2. Барліт О. О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти* : науково-методичний журнал. 2012. № 2 (35). С. 44–47.
3. Бердышев И. Лекарство против ненависти. *Первое сентября*. 2005. № 18. С. 3.
4. Бердышев И. С., Нечаева М. Г. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики. Практическое пособие для врачей и социальных ра-

ботников. URL: <http://www.homekid.ru/bullying/contens.html> (дата звернення: 06.07.2022).

5. Богуславська А. Насильство у школі. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/904/171/32933> (дата звернення: 04.07.2022).

6. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники. URL: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-iaik-iaivische.pdf> (дата звернення: 02.07.2022).

7. Докукина Т. В. Буллинг – травля в школе. URL: <http://belasma.gippokrat.bv/bottomnewsblock/children/bulling-vshkolah/index.htm> (дата звернення: 02.07.2022).

8. Ениколопов С. Н., Цибульский Н. П. Психометрический анализ русскоязычной версии Опросника диагностики агрессии А. Басса и М. Перри. *Психологический журнал*. 2007. № 1. С. 115–124.

9. Змановская Е. В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособ., 2-е изд., испр. Москва : Академия, 2004. 288 с.

10. Илларионова Е. С., Шалагинова К. С. Проблема буллинга в подростковом возрасте. Материалы V Международной студенческой электронной научной конференции «Студенческий научный форум». URL: <http://www.scienceforum.ru/2013/178/2003> (дата звернення: 22.06.2022).

11. Кібербулінг: як протистояти. URL: <http://supportme.org.ua/needle-and-bullying/cyberbullying> (дата звернення: 01.07.2022).

12. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? URL: <http://www.sexology.narod.ru/info178.html> (дата звернення: 01.07.2022).

13. Король А. Причины та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2. 190 с.

14. Лейн Д. А. Школьная травля (буллинг). *Детская и подростковая психотерапия*. Питер, 2001. С. 240–274.

15. Лушпай Л. І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 126–131.

16. Мартынюк В. Буллинг в украинских школах: URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/bulling-v-ukrainskih-shkolah-v-yunisef-obnarodovali-shokiryuyushchuyu-statistiku-1168495.html> (дата звернення: 02.07.2022).

17. Мерцалова Т. Насилие в школе: что противопоставит жестокости и агрессии? *Директор школы*. 2000. № 3. С. 25–32.

18. Ожиева Е. Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг. URL: http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Psihologia/37294.doc.htm (дата звернення: 02.07.2022).

19. Психологічна проблема булінгу в шкільному середовищі. URL: http://osvita-mvk.if.ua/content&content_id=1846 (дата звернення: 02.07.2022).

20. Серова Т. Если ваш ребенок стал «козлом отпущения». *Семейная психология*. 2003. № 13. URL: elibr.bspu.by/bitstream/doc/48232/1/Zbirnyk_2020-68-70_watermark.pdf. (дата звернення: 02.07.2022).

21. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навчально-методичний посібник / Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін. Київ : Держсоцслужба, 2005. 395 с.

22. Сорочан Д. А. Булінг: поняття, історія існування, характеристика. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 6. 2019. С. 12–19.

23. Meaning of “bully” in the Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/bully> (дата звернення: 02.07.2022).

References

1. Averianov, A. I. Bullying as a challenge to the modern school, available at: <http://www.sworld.com.ua/konfer30/531.pdf> (accessed 06 July 2022).

2. Barlit, O. O. (2012), Forms and methods of overcoming (minimizing) the socio-pedagogical and psychological problem of bullying in the educational environment, *Horizons of education: scientific methodical journal*, № 2 (35), pp. 44–47.

3. Berdyshev, I. (2005), Medicine against hatred, *September first*, № 18, p. 3.

4. Berdyshev, I. S. and Nechaeva, M. G. Medical and psychological consequences of child abuse. Questions of diagnosis and prevention: a practical guide for doctors and social workers, available at: <http://www.homekid.ru/bullying/contens.html> (accessed 06 July 2022).

5. Boguslavskaya, A. Violence at school, available at: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/904/171/32933> (accessed 04 July 2022).

6. Bullying as a phenomenon, its forms and participants, available at: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-iak-iavische.pdf> (accessed 02 July 2022).

7. Dokukina, T. V. Bullying is teasing at school, available at: <http://belasma.gippokrat.bv/bottomnewsblock/children/bulling-vshkolah/index.htm> (accessed 02 July 2022).

8. Enikolopov, S. N. and Tsybul'skiy, N. P. (2007), Psychometric analysis of the Russian-language version of the Questionnaire for the diagnosis of aggression / Bassa, A. and Perri, M. (Eds.), *Psychological journal*, № 1, pp. 115–124.

9. Zmanovskaia, E. V. (2004), *Deviantology (psychology of deviant behavior): manual* 2nd ed., Academy, Moscow.

10. Illarionova, E. S. and Shalagina, K. S. *The problem of bullying in adolescence: materials of the V International Student Electronic Scientific Conference “Student Scientific Forum”*, available at: <http://www.scienceforum.ru/2013/178/2003> (accessed 22 June 2022).

11. Cyberbullying: how to resist, available at: <http://supportme.org.ua/needle-and-bullying/cyberbullying> (accessed 01 July 2022).

12. Kon, I. S. What is bullying and how to deal with it? available at: <http://www.sexology.narod.ru/info178.html> (accessed 01 July 2022).

13. Korol, A. (2009), Causes and consequences of bullying, *Restorative justice in Ukraine*, № 1–2.

14. Lein, D. A. (2001), School bullying (bullying), *Child and adolescent psychotherapy*, Peter, pp. 240–274.

15. Lushpai, L. I. (2010), Bullying as a socio-pedagogical problem and ways to solve it (on the example of the experience of secondary comprehensive schools in Great Britain), *Ukrainian studies almanac*, Issue 4, pp. 126–131.

16. Martyniuk, V. Bullying in Ukrainian schools, available at: <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/bullying-v-ukrainskih-shkolah-v-yunisef-obnarodovali-shokiruyushchuyu-statistiku-1168495.html> (accessed 02 July 2022).

17. Mertsalova, T. (2000), Violence at school: what is the opposite of cruelty and aggression? *School director*, № 3, pp. 25–32.

18. Ozhyeva, E. N. Bullying as a form of violence, *School bullying*, available at: http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Psihologia/37294.doc.htm (accessed 02 July 2022).

19. Psychological problem of bullying in the school environment, available at: http://osvita-mvk.if.ua/content&content_id=1846 (accessed 02 July 2022).

20. Serova, T. (2013), If your child has become a “scapegoat”, *Family psychology*, № 13, available at: elib.bspu.by/bitstream/doc/48232/1/Zbirnyk_2020-68-70_watermark.pdf (accessed 02 July 2022).

21. The system for protecting children from abuse: a teaching and methodical guide (2005) / L. Volynets, T. Doroshok, M. Evsukova and others, State Social Service, Kyiv.

22. Sorochan, D. A. (2019), Bullying: concept, history of existence, characteristics, *Scientific bulletin of public and private law*, Issue 6, pp. 12–19.

23. Meaning of “bully” in the Cambridge Dictionary, available at: <https://dictionary.cambridge.org/ru/bully> (accessed 02 July 2022).

УДК 378.6

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.202

АКТУАЛЬНІ ВЕКТОРИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСІБ РЯДОВОГО ТА НАЧАЛЬНИЦЬКОГО СКЛАДУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пушкарський Вадим Геннадійович, старший викладач кафедри
правової та спеціальної підготовки,

*Територіально відокремлене відділення «Кам'янська філія
Академії Державної пенітенціарної служби»*

*(51901, Україна, м. Кам'янське, Дніпропетровська обл.,
вул. Колеусівська, 39, e-mail: ratibor19777@ukr.net)*

ORCID: 0000-0001-5908-6265

Чибісов Олександр Вікторович, викладач центру професійної освіти,

*Територіально відокремлене відділення «Кам'янська філія
Академії Державної пенітенціарної служби»*

*(51901, Україна, м. Кам'янське, Дніпропетровська обл.,
вул. Колеусівська, 39, e-mail: alexandrchibisov750@gmail.com)*

ORCID: 0000 0001 9738 401X

У статті наведено аналіз змісту професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу пенітенціарної системи України, зокрема ефективність здійснення освітнього процесу в умовах воєнного стану та непередбачених ситуацій за рахунок змішаного навчання та використання дистанційної форми освіти.

Мета дослідження – виокремлення особливостей професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу ДКВС України в умовах воєнного стану та шляхів її вдосконалення з огляду на чинне законодавство про освіту.

Результати дослідження. Особливу увагу приділено особливостям освітнього процесу професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України, зокрема на базі Академії Державної пенітенціарної служби, що належить до сфери управління Міністерства юстиції України.

Визначено ряд актуальних векторів удосконалення професійної підготовки та розглянуто окремі випадки моніторингу якості освітнього процесу, що дали змогу переконатися в ефективності та високому рівні задоволеності його учасників.

Зроблено акцент на особливостях професійної підготовки, зокрема тих, які виникають у зв'язку з необхідністю проведення занять з тактико-спеціальної та возневої підготовки, що досить складно реалізувати в період воєнного стану за умови дистанційного навчання.

Висновки. Актуальними векторами професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу ДКВС України на сьогодні є створення єдиної освітньої установи з відповідними філіями, залучення до сфери її діяльності всіх

освітніх рівнів здобуття вищої освіти та підвищення кваліфікації; гнучке й ефективне залучення дистанційного формату навчання, плавний симбіоз навчання на відстані з якісною очною практичною підготовкою в умовах воєнного стану; застосування інноваційних технологій, спеціальних сервісів і програм для реалізації специфіки освітнього процесу. Зазначено перспективи подальших пошуків.

Ключові слова: професійна підготовка, дистанційне навчання, воєнний стан, особи рядового та начальницького складу, Державна кримінально-виконавча служба, професійне навчання пенітенціаріїв.

CURRENT VECTORS OF PROFESSIONAL TRAINING FOR RANK AND COMMAND STAFF OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL LAW

Pushkarskyi Vadym,

Senior Lecturer of the Department of Legal and Special Training,
Territorially Separate Branch “Kamianska Branch
of the Academy of the State Penitentiary Service”

(39 Koleusivska Street, Kamianske, Dnipropetrovsk region, 51901, Ukraine,
e-mail: ratibor19777@ukr.net)
ORCID: 0000-0001-5908-6265

Chybisov Oleksandr,

Lecturer of the Centre of Professional Education,
Territorially Separate Branch “Kamianska Branch
of the Academy of the State Penitentiary Service”

(39 Koleusivska Street, Kamianske, Dnipropetrovsk region, 51901, Ukraine,
e-mail: alexandrchybisov750@gmail.com)
ORCID: 0000 0001 9738 401X

The article gives an analysis of the content of the professional training of the rank and command staff of the penitentiary system of Ukraine, in particular, the effectiveness of the educational process in the conditions of martial law and unforeseen situations due to combined learning and the use of distance form of learning.

The purpose of the research is to highlight the features of the professional training of rank and command staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine in the conditions of martial law and the ways of its improvement in view of the current legislation regarding education.

Research results. Particular attention is paid to the peculiarities of the educational process of professional training of the rank and command staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, in particular on the basis of the Academy of the State Penitentiary Service, which belongs to the sphere of administration of the Ministry of Justice of Ukraine.

A number of relevant vectors for professional training improving were identified and individual cases of monitoring the quality of the educational process

were considered the article, which made it possible to verify its effectiveness and the high level of satisfaction of its participants.

Emphasis is placed on the peculiarities of professional training, in particular, those that arise in connection with the need to conduct classes in tactical and special training and fire training, which is quite difficult to implement in the conditions of martial law under the conditions of distance learning.

Conclusions. *Current vectors of professional training of rank and command staff of the State Criminal and Executive Service of Ukraine today are the creation of a single educational institution with appropriate branches, the involvement of all educational levels of higher education and professional development in its sphere of activity; flexible and effective involvement of the distance learning format, smooth symbiosis of distance learning and high-quality face-to-face practical training in martial law conditions; application of innovative technologies, special services and programs to implement the specifics of the educational process. Prospects for further searches are indicated.*

Key words: *professional training, distance learning, martial law, rank and command staff, State Criminal and Executive Service, professional training of penitentiaries.*

Постановка проблеми. Світочі сьогодення – освіта й наукова думка, завдяки яким триває процес безперервного розвитку і прогресу, складається траєкторія вдосконалення людства, підтримується перспектива майбутніх високих результатів. Випробування, що нині супроводжують освітній процес, спонукають до суттєвих трансформацій змісту, інструментів і форм навчання. Найбільшу відповідальність покладено на сектор вищої освіти, що помітно змінює свій формат і трансформує змістовну складову відповідно до чинного законодавства, а також вимог стейкхолдерів та інших учасників освітнього процесу. Карантинні обмеження, запроваджені для боротьби з коронавірусною хворобою, продемонстрували можливість відносно ефективної організації освітнього процесу за різних педагогічних умов, і протягом двох років заклади вищої освіти створили повноцінну, багатофункціональну, нормативно врегульовану освітню систему, покликану гнучко враховувати індивідуальні потреби здобувачів освіти, отримувати досить високі результати, забезпечувати виконання поставлених завдань. На виклики коронавірусної хвороби досить швидко відреагувала система вищої освіти всіх напрямків за рахунок активізації використання дистанційного формату, який був затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 р. № 466 (zareestrovano v Minis-

терстві юстиції України 30 квітня 2013 року за № 703/23235) «Про затвердження Положення про дистанційне навчання»; наказом Міністерства освіти і науки України від 14.07.2015 р. № 761 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 30 липня 2015 року за № 923/27368) «Про затвердження Змін до Положення про дистанційне навчання», а також Концепцією розвитку дистанційної освіти в Україні та наказом № 1115 від 08.09.2020 р. «Деякі питання організації дистанційного навчання» [4, с. 34].

Оголошення воєнного стану в Україні знову вказує на потребу і перспективи дистанційної форми навчання, а також дає змогу навчати фахівців будь-якого рівня здобуття освіти, багатьох напрямків та спеціалізацій, зокрема й професійної освіти осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійна підготовка – одна з головних складових у структурі особистості фахівця. Професіоналізм залежить і від якості здобутих компетентностей, і від умов реалізації педагогічного процесу у вищій школі, і від особистості фахівця та інших факторів. Безперечно, питання професійної компетентності є надзвичайно важливим у контексті професійної діяльності. Опорними дослідженнями для вивчення питання актуальних векторів професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу ДКВС України стали роботи таких науковців, як: В. Аніщенко [5], Р. Предиткевич [13], О. Невзоров [12], П. Дармограй [7], О. Дука [8, 9], Р. Кубрак [11], О. Шеремета [19], О. Сахнік [15], І. Стеценко [16], С. Стріха [17], О. Романовський, І. Горбач [14] та інших.

Наприклад, О. Дука, А. Григоренко вивчали систему організації освітнього процесу персоналу ДКВС України та дійшли висновку, що сучасний стан освіти в кримінально-виконавчій службі не дотримується головної концепції, покликаної встановити безперервну наступність між різними ступенями здобуття освіти, зокрема освіти впродовж життя [8, с. 49]. С. Чебоненко говорить про післядипломну освіту працівників ДКВС України, яка має здійснюватися відповідно до чинного законодавства в закладах вищої освіти, що здобули ліцензію для здійснення відповідної діяльності

[18]. І. Стеценко звертає увагу на концептуальні підходи до підготовки пенітенціарного персоналу «для роботи в уповноваженому органі з питань пробації» [16, с. 449]. І. Горбач та О. Романовський наголошують на необхідності формувати – як один з провідних компонентів професіоналізму фахівця ДКВС України, що вплине на розвиток незамінних складових емоційного інтелекту, психологічної готовності, взаємодії, толерантності до невизначеності тощо, – лідерський потенціал та лідерську компетентність, що дозволить гнучко адаптуватися, бути «на хвилі», залишатися в контексті етики професійної діяльності, незважаючи на обставини та інші особливості службової діяльності [14].

Тобто залишається низка питань, особливо стосовно психологічної складової освітнього процесу, умов навчання на відстані, зокрема щодо технологічного забезпечення, освіти специфічних категорій та інше.

Через різнорідне розуміння контексту освітнього процесу уряд ухвалив рішення «про створення єдиної системи відомчої освіти ДКВС України» [6]. «Нині три Центри підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України (Білоцерківський, Дніпровський та Хмельницький) стали базою для утворення структурних підрозділів Академії Державної пенітенціарної служби як закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання» [6]. Утворення єдиної освітньої установи надало змоги отримати дозвільні документи на провадження освітньої діяльності й можливості проводити первинну підготовку й підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України на законних підставах відповідно до отриманої ліцензії; мати дозвіл здійснювати підготовку здобувачів освіти за кошти фізичних, юридичних осіб. Це дозволить сформувати спеціальний фонд та спрямувати його на розвиток матеріально-технічної бази відокремлених структурних підрозділів Академії Державної пенітенціарної служби; здійснити впорядкування педагогічного складу й залучити науково-педагогічних працівників, відкрити можливості щодо участі у грантах, міжнародних проектах тощо. Йдеться про єдину систему відомчої освіти, де працівники пенітенціарної системи здобуватимуть освіту відповідно до вимог європейських стандартів в Академії Державної пенітенціарної служби.

Проте нині всі процеси уповільнено через об'єктивні обставини сьогодення.

Мета статті полягає у виокремленні особливостей професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу ДКВС України в умовах воєнного стану і шляхів її вдосконалення згідно з чинним законодавством в освітній галузі. Серед основних завдань дослідження виділимо такі: конкретизація правових засад щодо особливостей освітнього процесу осіб рядового та начальницького складу ДКВС України; уточнення поняття «професійна підготовка» з огляду на її специфіку; виділення особливостей професійної підготовки персоналу ДКВС України в умовах воєнного стану; визначення актуальних векторів і шляхів удосконалення освітнього процесу осіб рядового та начальницького складу ДКВС України на сьогодні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійна підготовка персоналу ДКВС України регламентується нормативно-правовими документами, що визначають вимоги до закладів освіти, де здійснюється таке навчання, і до його видів.

Оптимізація закладів вищої освіти в Україні спонукала не лише до створення Національного агентства забезпечення якості вищої освіти з метою впорядкування норм функціонування освітнього середовища, підвищення ефективності навчання та його результатів, а й до надання закладам вищої освіти академічних свобод, можливості співпрацювати на міжнародному рівні, реалізовувати розробки й отримувати фінансування, застосовувати власні компетентності та продукти освітньої діяльності на практиці, на благо прогресу, бути конкурентоспроможними й мати світове визнання тощо. Проте заклади вищої освіти, які не відповідають критеріям і вимогам, визначеним стейкхолдерами, органами управління та світовими тенденціями, можуть зберегти кращі практики, доєднавшись до спроможних відповідати зазначеним показникам освітніх партнерів, залучити бізнес-сектор, трансформувати спеціальність, що не відповідає освітнім нормам, у перспективну тощо. Реорганізація освітнього сектору надає змогу швидко адаптуватися до інноваційного та інформаційного простору й задовольняти запити здобувачів і стейкхолдерів, роботодавці отримують можливість залучати персонал, гото-

вий одразу братися до роботи. Яскравим прикладом цього процесу стала Академія Державної пенітенціарної служби.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.03.2021 р. № 200-р «Про реорганізацію деяких закладів освіти, що належать до сфери управління Міністерства юстиції» Білоцерківський центр підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України, Дніпровський центр підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України, Хмельницький центр підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України реорганізовано шляхом приєднання до Академії Державної пенітенціарної служби як закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання. Академія Державної пенітенціарної служби утворена та здійснює свою діяльність відповідно до законів України «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [3, с. 4].

Штатно-організаційна структура й порядок організації освітнього процесу Академії Державної пенітенціарної служби дають змогу відповідати сучасним вимогам під час професійної підготовки осіб рядового й начальницького складу ДКВС України та здійснювати реалізацію навчального плану відповідно до вимог і критеріїв якості вищої освіти. Серед головних завдань закладу вищої освіти – «професійна підготовка (первинна професійна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації) персоналу ДКВС України; поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності; провадження наукової діяльності шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації і використання отриманих результатів в освітньому процесі; підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів; налагодження міжнародних зв'язків та провадження міжнародної діяльності в галузі вищої освіти і науки та інше» [3, с. 5].

Відповідно до визначеної траєкторії роботи Академії Державної пенітенціарної служби бачимо, що значну увагу приділено питанням ефективної професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу ДКВС України з урахуванням інтеграційної, інноваційної складових, заснованих на міжнародних

зразках, зокрема згідно з європейськими стандартами. До ладу приведено основні педагогічні умови реалізації освітнього процесу. Такий вектор сприяє унормуванню системи оцінювання ЄКТС, первинна професійна підготовка згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1118 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності» [1] отримала можливість відповідати визнаним державним стандартам у якості права на отримання ліцензії на свою діяльність [18].

Наступним важливим кроком стало впровадження єдиного документа, який би засвідчував результати освітньої діяльності здобувачів усіх рівнів вищої освіти та слугував підставою для виконання посадових обов'язків за певною посадою, зокрема здійснюється первинна професійна підготовка за професією 5163 «Молодший інспектор (пенітенціарна система)» [2]. Можна звернути увагу на збільшення вимог до персоналу пенітенціарної системи, разом з тим відбуватиметься покращення умов реалізації освітнього процесу, пов'язаних з відповідальністю органів управління освітою (зокрема Міністерства освіти і науки та Міністерства юстиції).

Серед перспективних векторів можна визначити участь закордонних колег у збагаченні досвіду щодо первинної підготовки пенітенціарного персоналу зі стажуванням в установах виконання покарань протягом одного року під керівництвом наставника. Важливими залишаються питання залучення до освітньої програми первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації наставників з досвідом не менше 3 років, сюди слід додати орієнтацію на освітні програми, що пройшли експертизу в закладах вищої освіти та міжнародних експертів.

Важливим кроком у контексті воєнного стану в Україні стає запровадження первинної професійної підготовки, використовуючи дистанційну форму навчання. Запровадження воєнного стану було затверджено Указом Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. На виконання вимог Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 року № 1556-VII, наказу Міністерства освіти і науки України від 07.03.2022 року № 235, наказу Міністерства освіти і науки України від 10.03.2022 року № 265, листа Міністерства освіти і науки України від 10.03.2022

року № 1/3417-22 з метою забезпечення виконання навчального плану здобувачами вищої освіти освітній процес проводиться з використанням технологій дистанційного навчання. В Академії Державної пенітенціарної служби, враховуючи вимоги органів управління освітою, потреби роботодавців та інших стейкхолдерів, організовано умови для дистанційного освітнього процесу осіб рядового й начальницького складу. Складність такого навчання пов'язана з проведенням окремих видів занять (наприклад, тактико-спеціальної, вогневої та спеціальної фізичної підготовки) та викладанням дисциплін, що мають практичну спрямованість, тобто в більшості випадків їхні компоненти засвоюються шляхом набуття безпосередньо здобувачем власного досвіду виконання, покликані познайомити з повсякденними службово-професійними завданнями співробітників органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України. Зокрема, на сайті Академії йдеться про оперативно-розшукову діяльність, бойову та військову підготовку та ін. Частково ситуацію з відпрацюванням теоретичного матеріалу можна перекласти на програми і тренажери (наприклад, матеріал без грифу секретності, основні вимоги вогневої підготовки, матеріальну частину зброї), але для забезпечення високого рівня ефективності сформованих навичок треба практично відпрацьовувати під керівництвом викладача (виконання ситуаційних завдань, нормативів та вправ). На жаль, цей фактор поки залишається поза межами дистанційних технологій та потребує безпосередньої присутності здобувачів освіти на заняттях відповідних дисциплін.

Сама професійна підготовка майбутніх пенітенціаріїв містить ряд важливих та ефективних інструментів, методів активного навчання, які можливо реалізувати в освітньому процесі за допомогою інформаційних технологій та інноваційних методик, враховуючи нюанси професійної взаємодії осіб рядового та начальницького складу ДКВС України. Особливу увагу слід приділити груповим дискусіям, кейс-менеджменту, ситуативним вправам, тренінгам, командним та сюжетно-рольовим іграм, імітаціям практичних службово-професійних завдань тощо. Під час здобуття навичок практичного спрямування мають бути враховані особливості реальних умов професійної діяльності та ство-

рені можливості для реалізації педагогічного наставництва (наприклад, індивідуальні консультації на освітніх платформах, у тому числі й закордонних колег).

Методика реалізації освітнього процесу на відстані, безумовно, передбачає поєднання навчання та викладання, що знаходить своє конкретне втілення у навчально-методичному комплексі кожної дисципліни та спирається на попередній життєвий і педагогічний досвід, враховує позитивне й негативне як повчальний інструмент та інше. Погоджуємося з думкою В. Аніщенко, що заклади вищої освіти перебувають на шляху трансформації змісту освіти та організації освітнього процесу через структурування навчального матеріалу з урахуванням скорочення часу на його засвоєння [5]. Наприклад, цікавим є інструмент інфографіки, який нині є основним засобом спілкування Міністерства освіти і науки України щодо важливих питань з усіма учасниками освітнього процесу. Дистанційне навчання проводиться на платформах Moodle та Google Classroom з використанням відеоконференцій, застосунків Google. Зокрема реєстрація відбувається з використанням Google форми та подальшим занесенням даних у єдину базу закладу вищої освіти чи її територіальних відділень і філій та створенням умовного віртуального навчального середовища із залученням Google Calendar, Google Meet або Zoom [10]. Програмні продукти, що використовують для забезпечення освітнього процесу на відстані, безкоштовні, налаштовуються під індивідуальні можливості кожного учасника освітнього процесу, мають мобільні розширення, широкий спектр можливостей для забезпечення ефективності навчання, є гнучкими незалежно від технічних можливостей, наявних у здобувача чи викладача. Відповідно такі інструменти здатні забезпечити належний рівень навчання та підтримувати його ефективність протягом тривалого часу незалежно від викликів сьогодення й умов проведення занять. Важливим питанням залишається обізнаність учасників освітнього процесу з вимогами та критеріями оцінки результатів їхньої діяльності. Одним із критеріїв є моніторинг задоволеності процесом викладання, який продемонстровано на рисунку 1 та на електронному ресурсі Територіально відокремленого відділення «Кам'янська філія Академії Державної пенітенціарної служби» [10].

Оцінка якості викладання навчальних дисциплін

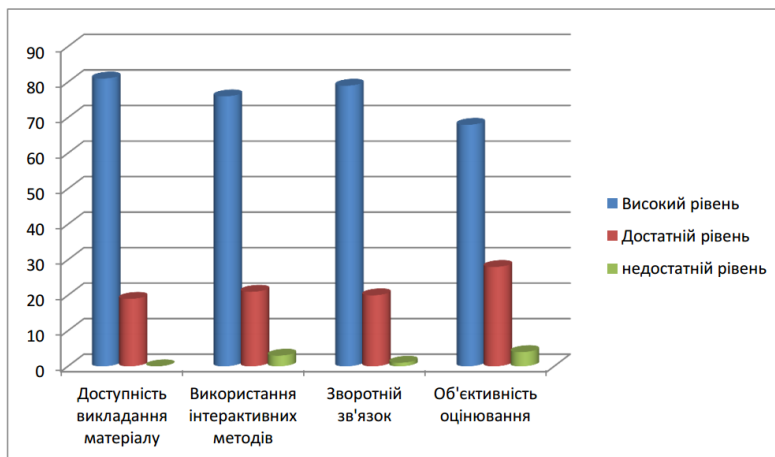

Рис. 1. Оцінка якості викладання навчальних дисциплін здобувачами (складено авторами)

Як бачимо, більшість опитаних вказують на високий рівень якості викладання матеріалу, ефективність зворотного зв'язку, що надзвичайно важливо в навчанні на відстані, відзначають високий відсоток застосування інтерактивних методів (йшлося вище) та виділяють належний рівень об'єктивного оцінювання. Надзвичайно важливо враховувати думку безпосередніх учасників освітнього процесу, бо специфіка професійної підготовки та можливості дистанційної форми навчання накладають свій відбиток на якість професійної підготовки, а згодом і професійної діяльності.

Результати анонімного анкетування доводять, що освітній компонент перебуває на високому рівні, зокрема знання є корисними для професійної діяльності, мають практичне спрямування та високий рівень навчально-методичного забезпечення (Рисунок 2) [10].

Вектор, що забезпечує насичення освітнього процесу сучасними інформаційними ресурсами, вказує на збільшення можливостей щодо навчання осіб рядового та начальницького складу ДКВС України, відповідність новим стандартам і вимогам до фахівців-пенітенціаріїв. Серед ресурсів – технічне забезпечення, програми, застосунки, що допомагають реалізувати систему

гнучких завдань, зімітувати професійні умови діяльності, пришвидшити адаптивні процеси здобувачів під час несення служби чи практичної підготовки.

Оцінка якості освітнього компоненту

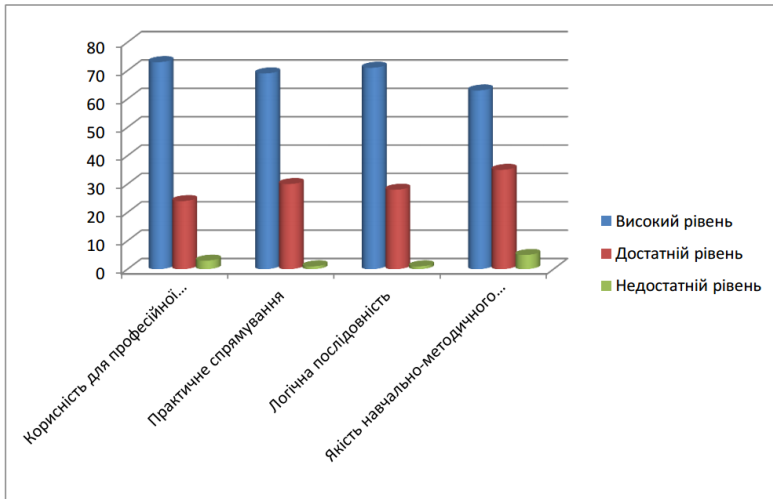

Рис. 2. Результати анонімного анкетування щодо якості надання освітніх послуг (складено авторами)

Важливим вектором розвитку вдосконалення професійної підготовки є готовність і досвідченість викладацького та інструкторського складу, зокрема щодо підготовки осіб рядового та начальницького складу ДКВС України з подальшою організацією спільної роботи з підвищення професійної майстерності. Безперечно, організація майстер-класів, конференцій та тренінгів з обміну досвідом, зокрема із закордонними колегами, допомагає відчувати різний ментальний склад як співробітників кримінально-виконавчої служби, так і тих, з ким вони працюють, дізнатися про унікальні особливості професії.

Оптимізація та інтеграція до сфери дистанційної форми навчання професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу ДКВС України також відбувається шляхом впровадження міждисциплінарних зв'язків професійно орієнтованих та гуманітарних дисциплін практичного спрямування.

Висновки. Професійна підготовка в ДКВС України передбачає систему заходів, спрямованих на закріплення та оновлення у плановому порядку необхідних знань, умінь, навичок з урахуванням специфіки і профілю службової діяльності осіб рядового та начальницького складу. Сучасні умови, в яких відбувається освітній процес осіб рядового та начальницького складу ДКВС України, вимагає унормування його складових відповідно до вимог Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції, Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, документів з ліцензування та акредитації тощо, а також урахування кращих практик та світових тенденцій, досвіду закордонних освітніх установ у галузі пенітенціарної діяльності. Актуальними векторами професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу ДКВС України на сьогодні є розвиток єдиної освітньої установи з відповідними філіями, залучення до сфери її діяльності всіх освітніх рівнів здобуття вищої освіти, підвищення кваліфікації, гнучке й ефективне використання дистанційного формату навчання та плавний симбіоз навчання на відстані з якісною очною практичною підготовкою в умовах воєнного стану, залучення інноваційних технологій, спеціальних сервісів і програм для реалізації специфіки процесу навчання. Особлива увага має бути приділена наставництву, спеціальним інструментам здійснення професійної підготовки, активізації навчання з використанням інтерактивних методів. Чільне місце має посісти й готовність викладачів до здійснення освітнього процесу на відстані в умовах воєнного стану. Моніторинг якості реалізації освітнього процесу, проведений авторами, показав задоволеність результатами суб'єктами – здобувачами й викладачами.

Подальші наукові дослідження будуть спрямовані на формування особливої технології навчання в умовах воєнного стану, пошук моделі ступеневої професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу ДКВС України на основі дистанційної форми навчання.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності : постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1187. *Офіційний вісник України*. 2016. № 7. Ст. 23.

2. Класифікатор професій ДК 003:2010 : наказ Держспоживстандарту України від 25.10.2021 р. № 810. Чинний, зі змінами, внесеними 25.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0810930-21#n45> (дата звернення: 27.08.2022).

3. Статут Державної Академії пенітенціарної служби : наказ Міністерства юстиції України від 5.05.2021 р. № 1592/5. Чернігів, 2021. 37 с. URL: <http://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/Statut-Akademii-Derzhavnoi-penitenciarnoi-sluzhbi.pdf> (дата звернення: 27.08.2022).

4. Деякі питання організації дистанційного навчання : наказ Міністерства освіти і науки України від 08.09.2020 р. № 1115. *Офіційний вісник України*. 2020. № 81. Ст. 2645.

5. Аніщенко В. О. Система та педагогічні умови формування професійної компетентності офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : педагогічні науки*. Чернігів, 2019. № 4 (19). С. 6–25. URL: <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbimyk/article/view/254> (дата звернення: 29.08.2022).

6. Василик В. В. Уряд видав розпорядження про створення єдиної системи відомчої освіти ДКВС України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vitaliy-vasilik-uryad-vidav-rozporjadjennya-pro-stvorennya-edinoi-sistemi-vidomchoi-osviti-dkvs-ukraini> (дата звернення: 26.08.2022).

7. Дармограй П. В. Формування професійної компетентності майбутніх офіцерів державної пенітенціарної служби України у процесі фахової підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький, 2017. 270 с.

8. Дука О. А., Григоренко А. М. Роль освіти дорослих в організації нової системи навчання персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2016. № 6. С. 47–51.

9. Дука О. А. Розвиток професійної компетентності персоналу органу пробації у відомчих навчальних закладах Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Язюна. Київ, 2019. 296 с.

10. Інструкція з реєстрації на дистанційне навчання. Територіально відокремлене відділення «Кам'янська філія Академії Державної пенітенціарної служби». URL: <http://govua.in.ua/index.php/navchalnyi-protses/slukhacham/online/instruktsiia> (дата звернення: 29.08.2022).

11. Кубрак Р. М., Сегеда В. М. Персонал установ виконання покарань як суб'єкт пенітенціарного впливу на засуджених. *Кримінально-*

виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра. Чернігів, 2021. № 2 (10). С. 86–99.

12. Невзоров Р. В. Формування фахової компетентності майбутніх військових пілотів із застосуванням засобів повітряно-тактичної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Лютна академія Національного авіаційного університету. Кропивницький, 2019. 287 с.

13. Предиткевич О. С. Формування готовності командирів військових підрозділів Збройних Сил України до педагогічної фасилітації у системі післядипломної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Хмельницький нац. ун-т. Хмельницький, 2018. 314 с.

14. Романовський О. Г., Горбач І. О. Лідерський потенціал майбутніх фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України. *Теорія і практика управління соціальними системами.* Харків : НТУ «ХПІ», 2019. № 2. С. 73–84.

15. Сахнік О. В. Психологічні аспекти дослідження готовності молодих пенітенціаристів до успішної професійної самореалізації. *Вісник Національного університету оборони України.* № 6 (43). Київ, 2014. С. 351–355.

16. Стеценко І. М. Концептуальні підходи щодо підготовки майбутніх працівників уповноваженого органу з питань пробації до виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. *Молодий вчений.* № 2. Херсон, 2017. С. 548–553. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_2_130 (дата звернення: 27.08.2022).

17. Стріха С. В. Індивідуальні особливості майбутніх психологів пенітенціарних установ як чинники їх професійного зростання : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018. 220 с.

18. Чебоненко С. О. Мандрівка в перевернуту уяву про безперервну освіту персоналу пенітенціарної системи. *Актуальні проблеми освіти, науки та галузевого законодавства у світлі вимог Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки* : матеріали міжнар. заочної наук.-практ. конф. (Чернігів, 30 черв. 2017 р.). Чернігів : Десна Прес, 2017. С. 132–139.

19. Шеремета О. Результати педагогічного експерименту з формування у майбутніх офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби здоров'язбе-режувальної компетентності у процесі професійної підготовки. *Молодь і ринок.* № 8 (175), 2019. С. 44–49.

References

1. Ukraine (2016), *On the Approval of the Licensing Conditions for Conducting Educational Activities*: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, Kyiv.

2. Ukraine (2021), *Classifier of occupations State Classifier 003:2010*: order of the State Consumer Standard of Ukraine, Kyiv, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0810930-21#n45> (accessed 27 August 2022).

3. Ukraine (2021), *Statute of the State Penitentiary Service Academy*: Order of the Ministry of Justice of Ukraine, Chernihiv, available at: <http://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/Statut-Akademii-Derzhavnoi-penitenciarnoi-sluzhbi.pdf> (accessed 27 August 2022).

4. Ukraine (2020), *Some Issues of Distance Learning Organization: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine*, Kyiv.

5. Anishchenko, V. O. (2019), System and pedagogical conditions of formation of professional competence of officers of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine, *Khmelnyskyi*, 19 (4), pp. 6–25, available at: <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbirnyk/article/view/254> (accessed 29 August 2022).

6. Vasylyk, V. V. (2021), The government issued an order on the creation of a unified system of departmental education of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, available at: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vitaliy-vasilik-uryad-vidav-rozporjadjennya-pro-stvorennnya-edinoi-sistemi-vidomchoi-osviti-dkvs-ukraini> (accessed 26 August 2022).

7. Darmohrai, P. V. (2017), Formation of professional competence of future officers of the State Penitentiary Service of Ukraine in the process of professional training: PhD Thesis, Khmelnytska Humanitarian and Pedagogical Academy, Khmelnytskyi.

8. Duka, O. A. and Grygorenko, A. M. (2016), The role of adult education in the organization of a new training system for the personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, Kyiv, № 6, pp. 47–51.

9. Duka, O. A. (2019), Development of professional competence of the personnel of the probation authority in departmental educational institutions of the State Criminal and Executive Service of Ukraine: PhD Thesis, Ivan Ziuzium Institute of Pedagogical Education and Adults Education, Kyiv.

10. Instruction on egestion for distance learning, Territorially Separate Branch “Kamianske Branch of the Academy of the State Penitentiary Service”, available at: <http://govua.in.ua/index.php/navchalnyi-protses/slukhacham/online/instruktsiia> (accessed 29 August 2022).

11. Kubrak, R. M. and Sereda, V. M. (2021), Personnel of penal institutions as a subject of penitentiary influence on convicts, *Criminal and Executive System*, Chernihiv, № 2 (10), pp. 86–99.

12. Nevzorov, R. V. (2019), Formation of professional competence of future military pilots using means of air-tactical training: PhD Thesis, Flight Academy National Aviation University, Kropyvnytskyi.

13. Preditkevych, O. S. (2018), Formation of readiness of commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine for pedagogical facilitation in the postgraduate education system: PhD Thesis, Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi.

14. Romanovskiy, O. H. and Horbach, I. O. (2019), Leadership potential of future specialists of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, *National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"*, Kharkiv, № 2, pp. 73–84.

15. Sakhnik, O. V. (2014), Psychological aspects of the study of the readiness of young penitentiaries for successful professional self-realization, *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, Kyiv, № 6 (43), pp. 351–355.

16. Stetsenko, I. M. (2017), *Conceptual approaches to the training of future personnel of the authorized body on probation issues for the execution of punishments not related to deprivation of liberty*, Kherson, № 2, pp. 548–553, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_2_130 (accessed 27 August 2022).

17. Strikha, S. V. (2018), *Individual characteristics of future psychologists of penitentiary institutions as factors of their professional growth*: PhD Thesis, Khmelnytskyi.

18. Chebonenko, S. O. (2017), A journey into the inverted imagination of the continuing education of the penitentiary system personnel, *Actual problems of education, science and industry legislation in the light of the requirements of the Strategy for Reforming the Judiciary and Related Legal Institutes for 2015–2020*: materials of international distance scientific and practical conference (Chernihiv, June 30, 2017), Desna Press, Chernihiv, pp. 132–139.

19. Sheremeta, O. P. (2019), The results of a pedagogical experiment on the formation of future officers of the State Criminal and Executive Service and their health-saving competence in the process of professional training, *Youth and Market*, Chernihiv, № 8 (175), pp. 44–49.

УДК 159.922.27

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.219

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Раджабова Сабіна Шайдівна, кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і психології,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(18031, Україна, м. Черкаси, б-р Шевченка, 81,

e-mail: ssabinarad@gmail.com)

ORCID: 0000-0001-6565-621X

Варіна Ганна Борисівна, старший викладач кафедри психології,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

(69000, Україна, м. Запоріжжя, вул. Наукового містечка, 59,

e-mail: anyavarina22@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-0087-4264

Дацун Галина Олексіївна, старший викладач кафедри педагогіки,
методики та менеджменту освіти,

Українська інженерно-педагогічна академія

(61003, Україна, м. Харків, вул. Університетська, 16,

e-mail: GallD@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-3316-3880

Стаття присвячена емпіричному дослідженню динаміки психоемоційних станів та саморегуляції у студентів, здобувачів вищих навчальних закладів протягом перших 4 місяців введення воєнного стану в Україні в контексті вивчення можливостей зміцнення психоемоційного здоров'я.

У роботі доведено, що у студентської молоді суттєво погіршився психоемоційний стан та показники саморегуляції. Результати діагностики тривоги показали, що динаміка показників високого й дуже високого рівня у досліджуваних респондентів зростає. Динаміка показників низького рівня тривоги зменшується в бік підвищення високого. Порівняльний аналіз переживань досліджуваних студентів показав, що типовими для опитуваних виявилися тривожність і фрустрація, збудження та занепокоєння, напруженість і роздратування, агресія тощо. Студенти вказали на підвладність почуттям, схильність до лабільності настрою, втомлюваність, погіршення якості сну, розлади шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної та нервової системи, загострення хронічних захворювань, виникнення депресивних станів.

Наукова новизна. Виконані дослідження дозволили виявити особливості психоемоційного здоров'я студентів та динаміку емоційних станів і складових саморегуляції протягом 2–19 тижнів введення воєнного стану в Україні.

Висновки. *Результати дослідження показали, що події, які нині відбуваються в Україні, мають психотравмувальний вплив на кожного українця. Особливо це торкається студентів зрілого юнацького віку. Доведено необхідність розробки шляхів та засобів надання психологічної допомоги і підтримки особистості, проведення тренінгу психічної та емоційно-вольової саморегуляції для студентів з метою покращення загального самопочуття та зміцнення психоемоційного здоров'я як особистісного ресурсу.*

Ключові слова: *психоемоційне здоров'я, тривога, тривожність, саморегуляція, емоційна стійкість, здобувачі вищої освіти.*

FEATURES OF PSYCHO-EMOTIONAL HEALTH OF STUDENTS DURING MARITAL LAW IN UKRAINE

Radjabova Sabina, Ph.D. in Psychology, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology,
Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University
(81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine,
e-mail: ssabinarad@gmail.com)
ORCID: 0000-0001-6565-621X

Varina Hanna, senior lecturer of the Department of Psychology,
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(59 St. Scientific town, Zaporizhzhia, 69000, Ukraine,
e-mail: anyavarina22@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-0087-4264

Datsun Galyna, senior teacher of the department of pedagogy,
methods and management of education,
Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy
(16 University Street, Kharkiv, 61003, Ukraine, e-mail: GallD@ukr.net)
ORCID: 0000-0002-3316-3880

The article addresses to an empirical study of the dynamics of psycho-emotional states and self-regulation of students and graduates of higher educational institutions during the first 4 months of the introduction of martial law in Ukraine in the context of studying the possibilities of strengthening psycho-emotional health.

The research proved that the psycho-emotional state and indicators of self-regulation significantly worsened among student youth. The results of anxiety diagnostics showed that the dynamics of indicators of high and very high level among the respondents under study is increasing. The dynamics of indicators of a low level of anxiety decreases in the direction of an increase of a high level. A comparative analysis of the experiences of the studied students proved that anxiety and frustration, excitement and anxiety, tension and irritation, aggression, etc., were typical for the interviewees. Students pointed out the subjection to feelings, tendency to mood lability, fatigue, deterioration of sleep quality, disorders of the gastrointestinal tract, cardiovascular and nervous systems, exacerbation of chronic diseases, occurrence of depressive states.

***Scientific novelty.** The conducted research made it possible to reveal the peculiarities of the psycho-emotional health of students and the dynamics of emotional states and components of self-regulation during the 2-19 weeks of the introduction of martial law in Ukraine.*

***Conclusions.** The results of the study showed that the events currently taking place in Ukraine have a psychologically traumatic effect on every Ukrainian. This especially affects students of mature juvenile age. The necessity of developing ways and means of providing psychological assistance and personal support is proven to be important, also as conducting mental and emotionally volitional self-regulation training for students in order to improve general well-being and strengthen psycho-emotional health as a personal resource.*

***Key words:** psycho-emotional health, anxiety, worry, self-regulation, emotional stability, students of higher education.*

Актуальність проблеми. Повномасштабне вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 року, введення воєнного стану стали причинами виникнення постійної психологічної напруги, яка негативно відбивається на якості життя, здоров'ї та життєдіяльності кожного українця. Сьогодні дуже важливо дбати про своє фізичне та психоемоційне здоров'я, щоб протистояти викликам війни і запобігати виникненню важкої посттравматичної симптоматики (С. В. Ситнік, О. М. Мірошниченко, Г. М. Свіденська, 2022).

Особливо гостро постає ця проблема для студентської молоді, адже саме в цьому віковому періоді змінюються риси внутрішнього світу і самосвідомості, відбувається пошук власної ідентичності, еволюціонують і перебудовуються психічні процеси та властивості особистості, здійснюється активне професійне й особистісне становлення, змінюється емоційно-вольовий устрій життя.

Проблемі вивчення різноманітних аспектів психоемоційного здоров'я людини присвячено науковій праці багатьох учених: В. К. Вілюнаса, Б. І. Додонова, Л. П. Журавльової, К. Ізарда, А. В. Кічук, С. Мадді, С. Д. Максименка, Е. Л. Носенко, П. В. Симонова, О. П. Саннікової, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, О. Я. Чебикіна та ін. У низці наукових праць (Ю. О. Бохонкова, Ж. П. Вірна, І. І. Галецька, М. О. Кузнецов, О. М. Мірошниченко, Н. С. Никифоров, В. М. Савчин, Г. М. Свіденська, С. В. Ситнік, К. І. Фоменко та ін.) вказується на негативні тенденції погіршення психоемоційного здоров'я,

пов'язані зі зниженням емоційної компетентності та емоційної включеності на тлі підвищення тривожності, агресивності, збільшення частки невідреагованих емоцій, емоційно-інформаційного перевантаження особистості в період зрілого юнацького віку, що характерно саме для студентства.

Психоемоційне здоров'я особистості зрілого юнацького віку трактується як інтегративна особистісна властивість, яка становить основу успішної життєдіяльності через розвиток самосуб'єктної активності, спрямованої на вироблення наближеного до гармонійно-оптимального стилю саморегуляції, і забезпечує здатність студента розпізнавати й контролювати власні емоції та ідентифікувати й адекватно оцінювати психоемоційний стан оточення і впливати на нього (А. В. Кічук, 2021).

Прагнення особистості до адекватної поведінки та емоційного самоконтролю актуалізує механізми її емоційно-вольової регуляції. Однак зауважимо, що екстремальні та ускладнені умови життя викликають зміни і в емоційно-вольовій сфері. Нинішні умови ведення воєнних дій на території України, запровадження воєнного стану є саме такими – ускладненими, а почасти й екстремальними. Отже, обрана тема дослідження є дуже актуальною на сьогодні, оскільки ці обставини можуть згубно впливати на психоемоційне здоров'я та формування стійкої емоційної сфери, зокрема у студентської молоді.

Мета статті – емпірично дослідити динаміку психоемоційних станів і саморегуляції у студентів, здобувачів вищих навчальних закладів освіти протягом перших 4 місяців введення воєнного стану в Україні в контексті вивчення можливостей зміцнення психоемоційного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з позицією одного з фундаторів теорії емоцій – П. К. Анохіна, емоційні переживання беруть участь у сталості внутрішнього середовища організму. Отже, доцільно припускати, що саме емоційний складник психологічного здоров'я забезпечує на основі функціонування відповідних рівнів (ситуативно-орієнтовний, адаптаційно-рольовий, особистісно-діяльнісний) єдність «минушого і безперервного» [1].

Мають рацію ті дослідники, зокрема Н. С. Никифоров [3], М. А. Кузнецов, О. І. Кузнецов, К. І. Фоменко [6], які небезпідставно вважають, що саме емоційне здоров'я дає змогу зберегти цілісне ставлення до себе й навколишнього світу, перетворювати негативні емоції, породжуючи позитивно забарвлені переживання. «Психоемоційне здоров'я виступає домінантою здоров'я взагалі й успішності життєдіяльності зокрема», – переконливо доводить А. В. Кічук [4; 5].

Виклад основного матеріалу. Дослідно-експериментальну роботу проводили впродовж 4 місяців – з 1 березня по 1 липня 2022 року. Вибірку склали 86 студентів (58 дівчат і 28 хлопців) 2-го, 3-го, 4-го курсів, які навчаються в Українській інженерно-педагогічній академії, Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького та Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького. Вік досліджуваних – 19 – 22 роки.

У дослідженні використовували такі методи: а) теоретичні: аналіз, зіставлення, узагальнення, систематизація – для вивчення теоретико-методологічних засад проблеми дослідження; б) емпіричні методи діагностики з використанням таких конкретних методик: а) особистісна шкала прояву тривоги Дж. Тейлора (у модифікації В. Г. Норакідзе) [3]; б) тест «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка [3]; в) опитувальник В. І. Моросанової, Є. М. Коноз «Стиль саморегуляції поведінки» [7]; г) методи математико-статистичної обробки результатів дослідження.

Рівень тривожності вимірювали двічі – на початку березня 2022 р. (на 2-му тижні після оголошення воєнного стану) і наприкінці червня (на 19-му тижні після оголошення воєнного стану). Узагальнювальні результати відображені в Табл. 1).

Результати діагностики тривоги показали, що динаміка показників високого й дуже високого рівня в досліджуваних респондентів зростає. Вважаємо, що це пов'язано з наростанням негативних тривожних переживань, пов'язаних з ускладненням ситуації на фронтах, посиленням загрози обстрілів у будь-якому куточку України, усвідомленням респондентами реальної небезпеки власному життю та здоров'ю, посиленню тривоги за своїх близьких та рідних. Деякі студенти за досліджуваний період (1–

19 тиждень війни), на жаль, самі потрапляли під обстріли, опинялися в зоні бойових дій, зазнали загрозу власному життю та життю рідних, вони бачили загиблих і поранених, ставали свідками руйнації будинків та об'єктів інфраструктури в містах і селах. Навіть ті студенти, які виїхали із зони бойових дій у більш безпечне місце, проявляли високу тривогу, пояснюючи свої переживання тим, що війна триває і загроза не зменшується. Респонденти вказували на переживання страхів, відчуття дискомфорту і скутості на фізичному рівні, переважання астеничних та індіферентних емоцій, низьку емоційну стійкість.

Таблиця 1 – Співвідношення показників тривоги досліджуваних студентів на 2-му та 19-му тижнях після оголошення воєнного стану (n = 86)

Показники рівня тривоги (бали)	2-ий тиждень після оголошення воєнного стану		19-ий тиждень після оголошення воєнного стану		t-критерій студента	p
	n	%	n	%		
Низький (0-4 бали)	16	18,6	7	8,14	6,332	<0,05
Середній з тенденцією до низького (5-15 балів)	18	20,93	11	12,79		
Високий рівень (25-39 балів)	19	22,09	29	33,72		
Дуже високий рівень (40-50 балів)	33	38,38	39	45,35		
Всього	86	100	86	100		

Тривогу й негативні емоції, на думку досліджуваних, підсилює і надмірна насиченість інформаційного простору обговоренням подій в Україні та світі, пов'язаних з війною.

Студенти, які були вимушені покинути свої домівки та евакуюватися в перші дні війни, вказують на підвищення тривожності, зумовленої і дезадаптаційними процесами, страхом невизначеності тощо.

Кількість респондентів, що мають середній рівень тривожності, зменшується з 20,93 % (2-ий тиждень після оголошення воєнного стану) до 12,79 % (19-ий тиждень після оголошення воєнного стану). Ці досліджувані, хоч і переживають тривожність, однак здатні раціоналізувати свій страх і не дозволяють

тривозі оволодіти їхньою свідомістю. Вони впевнені в тому, що контролюють ситуацію, у разі виникнення труднощів прагнуть долати їх, діяти, а не покладатися повністю на інших. Такі респонденти мають високу емоційну стійкість і прагнуть активно розв'язувати проблеми, що постають на їхньому шляху.

Динаміка показників низького рівня тривоги в досліджуваних студентів за період проведення дослідження зменшується в бік підвищення високого рівня. Вважаємо, що це пов'язано з усвідомленням небезпеки і трагічності наслідків війни, переживаннями безпорадності та відчаю.

Результати діагностики за методикою Г. Айзенка «Самооцінка психічних станів» підтвердили цілком логічний прямий, тісний кореляційний зв'язок між збільшенням тривоги та високим рівнем тривожності, виявленим за методиками Дж. Гейлор та Г. Айзенка ($r_{xy}=1,000$). Таким чином, чим довше відбуваються воєнні дії в Україні та триває воєнний стан, тим збільшується кількість негативних емоцій і тривожних тенденцій у студентської молоді.

Однак за результатами повторного тестування (на 19-му тижні після оголошення воєнного стану) констатовано зниження показників фрустрації та підвищення рівня активності майже у третини респондентів, що можна розцінювати як індикатор готовності до дій (волонтерство, допомога населенню та Збройним Силам України, участь у територіальній обороні тощо).

Як вказувалося вище, переживання тривоги і тривожності, психоемоційної напруженості та фрустрації є типовими для ускладненої кризової, почасти екстремальної ситуації, зумовленої війною та введенням воєнного стану в країні. Ця особливість є дуже суттєвою з точки зору збереження та зміцнення психоемоційного здоров'я.

У психології здоров'я першочергове значення для його оцінки має усвідомлення свого стану, тобто суб'єктивна картина здоров'я [10]. Тому було проведено порівняльний аналіз переживань досліджуваних студентів шляхом індивідуальної бесіди та аналізу письмових самозвітів. Встановлено, що типовими для опитуваних виявилися переживання очікуваних труднощів і тривожність (100 %), збудження та занепокоєння (78 %), напруженість і роздратування (88 %), агресія (61 %), безвихідь (58 %). Крім виявле-

них типових реакцій, властивих досліджуваним, студенти відчують втомлюваність 56 %, підвладність почуттям – 52 %, схильність до лабільності настрою – 46 %. До того ж третина респондентів вказували на погіршення якості сну, розлади шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної та нервової системи, загострення хронічних захворювань, виникнення депресивних станів.

Здоров'я часто пов'язують з урівноваженістю із зовнішнім світом усіх внутрішніх процесів організму, емоційних та фізіологічних реакцій. Учені називають саме врівноваженість одним з найважливіших критеріїв психологічного здоров'я (І. В. Толкунова, О. Р. Гринь, І. І. Смоляр, О. В. Голець; 2018) [10]. Однак через нездатність до саморегуляції багато людей виявляються соціально дезадаптованими, не вміють жити в нових умовах, адекватно реагувати на виклики війни, що згодом призводить до психічних та емоційних зривів. Особливо гостро це питання постає перед студентською молоддю у період введення воєнного стану в Україні.

Нами було проведено порівняльний аналіз показників саморегуляції студентів на 2-му та 19-му тижнях введення воєнного стану в Україні. Як психологічний інструментарій використали опитувальник В. І. Моросанової, Є. М. Коноз «Стиль саморегуляції поведінки» (Табл. 2).

Таблиця 2 – Співвідношення показників саморегуляції досліджуваних студентів на 2-му та 19-му тижнях після оголошення воєнного стану (n = 86)

Стильові особливості саморегуляції	2-ий тиждень після оголошення воєнного стану			19-ий тиждень після оголошення воєнного стану		
	Рівень саморегуляції			Рівень саморегуляції		
	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Планування	21	28	51	30	40	30
Моделювання	18	20	62	21	36	43
Програмування	15	22	63	16	33	51
Оцінка результатів	33	38	29	34	45	21
Гнучкість	19	44	37	23	48	29
Самостійність	22	45	33	30	48	22
Загальний рівень саморегуляції	21	33	46	26	42	32

Примітка: показники подані у відсотках, що округлені до одиниць

До високого рівня належать респонденти, які здатні адекватно реагувати на зміни умов, що склалися внаслідок введення воєнного стану в Україні. Вони усвідомлюють власну відповідальність за свої дії, здатні до планування й моделювання, реально оцінюють свої можливості та ресурси. Чим вищий загальний рівень усвідомленої саморегуляції, тим легше людина оволодіває новими видами активності, упевненіше почувається в незнайомих ситуаціях і тим стабільніші її успіхи у звичних видах діяльності. У нашому дослідженні хоч і спостерігається деяка позитивна динаміка загальних показників саморегуляції, однак кількість таких респондентів складає лише п'яту частину від загальної сукупної вибірки.

У досліджуваних з низькими показниками за цією шкалою здатність до усвідомленого планування і програмування своєї поведінки не сформована, вони більш залежні від ситуації і думки оточення, мають знижені можливості компенсації несприятливих для досягнення мети особистісних особливостей, ригідні й не вміють пристосовуватися до нових реалій життя.

Висновки. Результати дослідження показали, що події, які нині відбуваються в Україні, мають психотравмувальний вплив на кожного, залишають у душі «рану», вкарбовуючись у пам'ять болісними спогадами, заповнюючи душу й тіло тривогою, порушуючи сон, емоційну та поведінкову саморегуляцію. У нинішніх обставинах, що склалися, студентам вищих навчальних закладів, крім звичайних переживань, пов'язаних з навчанням, іспитами під час сесії тощо, почасти притаманні страхи війни, високі показники психічного виснаження і тривожності, що вказують на необхідність розробки та впровадження програм психологічного супроводу, спрямованих на досягнення оптимального психічного стану.

У зв'язку з цим **перспективи подальших досліджень** вбачаємо в розробці шляхів та засобів надання психологічної допомоги й підтримки особистості, проведенні тренінгу психічної та емоційно-вольової саморегуляції для студентів з метою покращення загального самопочуття та зміцнення психоемоційного здоров'я як особистісного ресурсу.

Список використаних джерел

1. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем. Москва : Медицина, 1975.
2. Галецька, І. І. Психологічне здоров'я як проблема національної безпеки, *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 2 (1). С. 49–58.
3. Здоровая личность / под ред. Г. С. Никифорова. Санкт-Петербург : «Речь», 2013. 400 с.
4. Кічук А. В. Психоемоційне здоров'я студентів у параметрах діяльності психологічної служби сучасної вищої школи. *Теорія і практика сучасної психології*. Вип. 1. 2020. С. 46.
5. Кічук А. В. Психоемоційне здоров'я сучасного студентства як ресурс продуктивної життєдіяльності. *Вища освіта України у контексті євроінтеграції до європейського освітнього простору*. № 4. Кн. 2. Т. 3 (85). Київ, 2019. С. 113—123.
6. Кузнецов М. А., Фоменко К. І., Кузнецов О. І. Психічні стани студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності : монографія. Харків : ХНПУ, 2015. 338 с.
7. Моросанова В. И., Коноз Е. М. Стилевая саморегуляция поведения человека. *Вопросы психологии*. № 2. 2000. С. 118–127.
8. Панкратов В. Н. Психотехнология управления людьми. Практическое руководство. Серия «Психология успеха и эффективного управления». Москва : Изд-во Института психотерапии, 2001. 336 с.
9. Ситнік С. В, Мірошніченко О. М., Свіденська Г. М. Особливості емоційних станів здобувачів вищої освіти під час війни в Україні. *Габітус*. Вип. 37. 2022. С. 48–51.
10. Толкунова І. В., Гринь О. Р., Смоляр І. І., Голець О. В. Психологія здоров'я людини / за ред. І. В. Толкунової. Київ, 2018. 156 с.

References

1. Anohin, P. K. (1975), Essays on the physiology of functional systems, Medicine.
2. Galetska, I. I. Mental health as a national security issue, *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, № 2 (1), pp. 49–58.
3. A healthy person: monography (2013), / in Nikiforova, G. S. (Ed.), Publisher “Rech”.
4. Kichuk, A. V. (2020), Psychoemotional health of students in the parameters of the psychological service of a modern higher school, *Theory and practice of modern psychology*, Issue 1, pp. 46.
5. Kichuk, A. V. (2019), Psychoemotional health of modern students as a resource for productive life, *Higher education of Ukraine in the context of*

European integration into the European educational space, № 4, Book 2, Vol. 3 (85), Kyiv, pp. 113–123.

6. Kuznetsov, M. A., Fomenko, K. I. and Kuznetsov, O. I. (2015), *Mental states of students in the process of educational and cognitive activity* : monography, Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv.

7. Morosanova, V. I. And Konoz, E. M. (2000), *Stylish self-regulation of human behavior*, *Questions of psychology*, № 2, pp. 118–127.

8. Pankratov, V. N. (2001), *Psychotechnology of people management, Practical guide. Series “Psychology of success and effective management”*, Institute of Psychotherapy.

9. Sytnik, S. V., Miroshnychenko, O. M. and Svidenska, G. M. (2022), *Peculiarities of the emotional states of students of higher education during the war in Ukraine*, *Habitus*, Issue 37, pp. 48–51.

10. Tolkunova, I. V., Gryn, O. R., Smoliar, I. I. and Golets, O. V. (2018), *Psychology of human health* / in Tolkunova, I. V., Kyiv.

УДК 159.96

DOI 10.32755/sjeducation.2022.02.230

ПРОБЛЕМА ДЕТЕРМІНАЦІЇ ТА ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОСТІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Щербатюк Ольга Віталіївна, старший викладач кафедри педагогіки
та гуманітарних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34, e-mail: oliavbc@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-5775-7878

Проблема проявів агресивності під час виконання різних видів професійної діяльності співробітників є дуже важливою. Більшість учених присвячують свої дослідження виявленню комплексу різноманітних факторів впливу професійного середовища та зміни психічних якостей співробітників, у тому числі виникненню агресивності.

Актуальність наукового вивчення агресивності у професійній діяльності обумовлена необхідністю вдосконалення системи професійного відбору та оптимізації колективної взаємодії.

Мета статті. Проаналізувати причини виникнення агресивності у професійному середовищі та дослідити особливості її проявів у професійній діяльності.

Результати дослідження. В основу статті покладено аналіз сучасних наукових даних щодо феномену агресивності, чинників виникнення й опосередкування професійної агресивності. Представлено результати теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури щодо змістовного розуміння такої соціальної форми взаємодії, як агресивність. Акцентовано увагу на проявах агресивності у професійній діяльності. Розглянуто предиктори проявів агресивної поведінки у персоналу пенітенціарної системи, що могли б мати деструктивний вплив безпосередньо на самих співробітників, їхніх колег, засуджених, а також провокувати негативне ставлення суспільства до всієї системи виконання покарань.

Висновки. Проблема підвищення агресії чітко пов'язана з особливостями індивідуального та соціального рівнів розвитку особистості. У більшості випадків це проявляється в певних наступальних тенденціях поведінки як способу вирішення проблемних питань службово-професійного характеру.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка, персонал пенітенціарної системи, професійна агресивність.

DETERMINATION AND MANIFESTATION PROBLEM OF AGGRESSIVENESS IN PROFESSIONAL ACTIVITY

Shcherbatiuk Olha, Senior lecturer of the Department of Pedagogy
and Humanitarian Disciplines,

Academy of the State Penitentiary Service

(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine,
e-mail: oliavbc@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-5775-7878

The problem of aggressiveness during various types of personnel professional activity is very important. Most scientists devote their works to identifying a complex of various factors influencing the professional environment and changing the mental qualities of personnel, including the emergence of aggressiveness.

The relevance of the aggressiveness scientific study regarding to the professional activity is due to the need to improve the professional selection system and optimize collective interaction.

***The purpose** of the article is to analyze the causes of aggressiveness in the professional environment and to investigate the peculiarities of their manifestations in professional activity.*

***Research results.** The article is based on the analysis of modern scientific data on the aggressiveness phenomenon and the factors of occurrence and mediation of professional aggressiveness. The results of the theoretical analysis of the psychological and pedagogical literature regarding the meaningful understanding of such a social form of interaction as aggressiveness are presented in the article. The attention is paid on the aggressiveness manifestations in professional activity. Predictors of aggressive manifestations among the personnel of the penitentiary system were also considered, which could have a destructive effect directly on the personnel themselves, their colleagues, convicts, and also could provoke a negative attitude of society towards the entire penitentiary system.*

***Conclusions.** The problem of increased aggression is clearly related to the peculiarities of an individual and social levels of his/her own development. In most cases, this manifests itself in certain offensive tendencies of behavior as a way of solving problematic issues of an official and professional nature.*

***Key words:** aggression, aggressiveness, aggressive behavior, personnel of the penitentiary system, professional aggressiveness.*

Постановка проблеми. Сучасний світ являє собою складну систему взаємодії всіх його компонентів. Глибокі зміни в соціокультурному світогляді сучасного суспільства призводять до подальших змін у сфері гуманізму й духовних цінностей людства, що викликає порушення в особистому та професійному житті. Особливості багатьох видів професійної діяльності мають відбиток емоційного перевантаження, що провокує виникнення агресивності.

Аналізуючи загальноприйняті наукові концепції агресивності, можна дійти висновку, що вони різняться в поглядах на класифікацію та вкладають у формулювання термінів «агресія», «агресивність» і «агресивна поведінка» різний зміст залежно від мети й завдань своїх досліджень.

Те, яким чином проявляється агресивність людини, завжди є результатом складних ситуаційних чинників.

Підвищення уваги світової науки до феномену агресивності протягом останніх десятиліть стало поширюватися й на професійну сферу особистості. Важливий вплив на те, як людина проявлятиме агресію, здійснює середовище, в якому ця людина формується й розвивається. У процесі професійної діяльності у співробітників проявляються різноманітні психічні якості, у тому числі агресивність, що зумовлює особливості реагування цих осіб.

Дослідження причин виникнення агресивності та особливостей її проявів у співробітників пенітенціарної служби сприятиме розробленню заходів профілактики та корекції агресії, що дозволить запобігти проявам агресії у професійній діяльності, поліпшить психологічний клімат у колективі, дасть змогу запобігти розладам психічного здоров'я у співробітників.

Мета статті. Проаналізувати причини виникнення агресивності у професійному середовищі та дослідити особливості її проявів у професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему агресивності достатньо широко висвітлено у працях зарубіжних учених (D. R. Ames, C. A. Anderson, R. F. Baumeister та D. A. Butz, B. A. Bettencourt, M. N. Bing, F. B. Bryant та B. D. Smith, S. M. Burroughs та L. R. James, G. V. Caprara, D. F. Conner, R. J. Dollard, B. Felson, R. G. Fontaine, B. C. Frost, L. Jianghong, J. Joireman, L. A. Kirkpatrick, S. Passini).

Ознайомлення з працями українських науковців (Г. А. Гайдукевич, О. Ю. Дроздов, В. М. Крайнюк, Г. В. Ложкін, Н. В. Чеботарьов та ін.) дало змогу побачити спільну ідею, що підвищенню агресивності особистості сприяє тривалий і систематичний вплив на неї психологічних, соціальних, правових, екологічних та інших чинників.

Феномен агресивної поведінки вивчали багато сучасних науковців через призму різних чинників: схильність до ризику (О. С. Дронова), особливості самооцінки (М. А. Пирлик), співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій (З. Г. Спринська), формування саморегуляції (Н. О. Мельниченко).

Зосереджували увагу на проявах агресивності у професійній діяльності у своїх дослідженнях А. О. Молдованова (серед учителів), Ю. А. Підлісний (у військовослужбовців), К. А. Овсянко (у жінок-керівників), О. М. Цільмак (у працівників органів внутрішніх справ). І. С. Мазоха досліджувала психологічні детермінанти агресивності особистості у студентів вищого педагогічного навчального закладу. В юридичній психології Р. І. Сірко та В. І. Слободяник вивчали вплив зовнішніх і внутрішніх психологічних факторів на формування агресивної поведінки курсантів вищих навчальних закладів Міністерства надзвичайних ситуацій.

Нині в науковій сфері здійснюються поступальні кроки до вивчення професійної агресивності. Читке розуміння змісту цієї категорії в Україні виклав у своїй монографії Є. В. Тополов. Однак, попри глибоке вивчення професійної агресивності, недостатньо вивченою залишається проблема проявів агресивності у співробітників пенітенціарної служби.

Виклад основного матеріалу. Агресивність у науковій літературі визначається як емоційний стан і риса характеру особистості, одна з форм реагування людини на різноманітні несприятливі у фізичному і психічному сенсі життєві ситуації, які викликають імпульсивність активності поведінки, афективність переживання – гнів, злість, прагнення заподіяти іншому фізичну чи моральну травму та інші подібні стани. Агресивність може бути формою зняття внутрішньої напруги, а також одним зі способів розв’язання проблем. Агресивність є набутою властивістю людини, продуктом її соціалізації. Ця властивість людської психіки необхідна в певних межах у творчій діяльності, допомагає індивіду долати і руйнувати перешкоди на шляху до досягнення мети [5, с. 273–274].

З поняттям «агресивність» тісно пов’язане поняття «агресія», тобто реакція, яка завдає шкоду іншому організму.

У «Великому психологічному словнику» поняття агресія визначається як «мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам (правилам) існування людей у суспільстві, яка завдає шкоди об’єктам нападу, яка завдає фізичної шкоди людям або викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, відчуття напруженості, страху, пригніченості і т. ін.)» [4].

Перше науково визначене поняття агресії сформулював J. Dollard: «Агресія – це будь-яка поведінка, спрямована на іншу особу з наміром термінового (безпосереднього) спричинення шкоди» [3, с. 11].

R. Baron та D. Richardson дали найбільш узагальнене визначення феномену агресії, де вона являє собою «форму будь-якої поведінки, спрямованої на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження із собою» [3, с. 18].

Поняття людської агресії не завжди виявляється у прямому поведінковому аспекті. Як зазначає А. І. Харченко, це позбавляє можливості розглянути явно агресивні за змістом, але такі, що не завжди виявляються в прямому поведінковому реагуванні, феномени, прояви яких можна побачити в думках, образах, фантазіях, художніх образах і актах творчості [9].

Прояви агресивності як властивості особистості відображаються в агресивній поведінці. Барбара Крейхі стверджує, що основним мотивом агресивної поведінки може бути або бажання завдати шкоду іншій людині (ворожа агресія), або прагнення досягти певної навмисної мети за допомогою агресивного вчинку (інструментальна агресія). Ці два види агресії можуть збігатися [3, с. 19].

У «Психологічному словнику» В. В. Сіяньського та О. П. Сергеєнкової дано визначення агресії як дії або системи дій людини, мотивом яких є заподіяння комусь або чомусь шкоди. Саме наявність мотиву необхідна для психологічної класифікації дій людини як агресивних.

Основні форми агресії:

– агресія вербальна – прояв негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погрози, докори, прокльони, лайка, насміхання);

– агресія інструментальна – агресивна поведінка, коли агресивні дії не є самоціллю, вираженням емоційних станів: мета дій суб'єкта, що проявляє агресію, – нейтральна, агресія застосовується лише як засіб досягнення якоїсь мети;

– агресія непрямая – обхідними шляхами спрямована на іншу особу (плітки, злісні жарти), а також агресія, яка ні на кого не спрямована (вибухи люті, що проявляються в крику, тупотінні ногами, битті кулаками об стіл тощо);

– агресія фізична – використання фізичної сили проти інших осіб, напади на інших [5, с. 273–274].

Як вважає О. Б. Бовть, прояви агресії мають таку класифікацію:

1. Вербальна агресія – людина висловлює своє агресивне ставлення до іншої людини, використовує словесні образи.

2. Фізична агресія – людина виражає свою агресію щодо іншої особи із застосуванням фізичної сили.

3. Предметна агресія – людина зриває свою агресію на навколишніх предметах.

4. Емоційна агресія – у людини виникає емоційне відчуження під час спілкування з іншою особою, супроводжуване підозрілістю, ворожістю, неприязню або недоброзичливістю.

5. Самоагресія – людина не перебуває в мирі та злагоді із собою, у неї відсутні або ослаблені механізми психологічного захисту, вона виявляється беззахисною в агресивному середовищі [1].

У дослідженнях К. Ю. Гутник показано залежність компонентів агресії від рівня задоволеності життям та професійної реалізації, а також мотивації влади. Підкреслюється, що задоволеність життям та професійна реалізація впливають на ворожість. Перенасичення високоагресивним контентом спричиняє десенсибілізацію (нечутливість до слабких стимулів). Вербальна агресія, що може проявлятися в діапазоні від саркастичного вислову до крику, значимо впливає на емоційний стан того, на кого спрямована, а також усього колективу [2, с. 72–76].

Ґрунтовне вивчення проблеми професійної агресивності було здійснене Є. В. Тополовим, який виявив, що втома на роботі та невдоволення власною професійною діяльністю є основними чинниками виникнення агресивної поведінки. Аналізуючи діяльність менеджерів, вищезгаданий учений довів, що більш ефективні фахівці у процесі своєї професійної діяльності виконують несподівані і складні завдання та схильні нижче оцінювати ступінь власної втоми і навантаження на роботі.

На думку Є. В. Тополова, основним показником проявів агресивності у професійній взаємодії фахівця є особистісно-професійні чинники, які пов'язані з різним ступенем особистісно-професійної неспроможності й, зокрема, можуть полягати у:

- неможливості належною мірою виконувати професійні функції;
- нездатності інтегрувати досвід, знання, навички, вміння як власні, так і підлеглих;
- неспроможності організувати власну роботу й роботу колег, підлеглих;
- недостатньому розвитку професійно важливих особистісних якостей;
- нездатності швидко пристосовуватися до швидких змін у суспільстві та нових професійних вимог;
- професійній некомпетентності;
- порушеннях у структурі професійної мотивації;
- порушеннях цілісності «Я-концепції»;
- пасивності й асоціальності та ін. [6, с. 61].

У дослідженнях А. О. Молдованової проаналізовано зв'язок між проявами педагогічної агресії та факторами, які впливають на її виникнення, і виявлено, що незадоволеність учителів результатами своєї праці може бути причиною більш вираженої схильності до фізичної агресивності. Чим вища самооцінка, тим нижча ймовірність прояву всіх форм і показників агресії, особливо образливості. Імовірність прояву агресії вчителів у професійній діяльності підвищують такі фактори: синдром «професійного вигорання», екстернальний тип суб'єктивного контролю, незадоволеність роботою, низький рівень особистісної зрілості, низький самоконтроль, емоційна нестійкість, домінантність, схильність до переживання, почуття провини, низька самооцінка.

У дослідженнях Ж. П. Вірної серед співробітників митної служби спостерігається більш пильне ставлення до колег, ніж до себе, це аргументовано тим, що співробітники більшою мірою орієнтовані на контроль і самоконтроль, відповідальність і мобільність. Емоційно напружені умови праці переважно «зациклені» на обов'язковому досягненні цілей організації загалом, повністю блокуючи професійну реалізацію фахівців з їхніми власними цілями й інтересами.

На думку дослідників І. М. Ушакової та Ю. В. Дмитро, які займалися вивченням агресивності через призму факторів, що визначають ефективність професійної діяльності працівників

Державної служби України з надзвичайних ситуацій, агресивність може виявлятися адаптивним та стимулюючим фактором під час виконання професійних обов'язків [7], [8, с. 60–63].

З огляду на аналіз проявів агресивності у професійній діяльності співробітників різних сфер можна виявити, що тією чи іншою мірою прояви цього феномену є способом вирішення проблемних питань. Дуже часто особистість, схильна до агресії, отримує імпульс з навколишнього середовища і відповідає агресивною поведінкою як єдино можливим для неї способом реагування. Згідно з цим викликають зацікавлення дослідження Р. Райана, який вважає, що агресивну поведінку можна розглядати як катарсис, однак зниження напруги відбувається шляхом спрямування агресивності на людину, яка першою її проявить.

Незважаючи на різнобічне вивчення проблеми агресивності в різних сферах людської життєдіяльності та професійного становлення, досі залишаються не дослідженими психологічні чинники проявів професійної агресивності співробітників пенітенціарної системи.

Специфіка роботи персоналу пенітенціарної системи характеризується низкою особливостей: підвищена стресогенність, висока соціальна значущість, робота зі спецконтингентом, численні контакти, психоемоційні та фізичні навантаження, що накладає відбиток на професійну самоідентифікацію співробітників. А це зумовлює вплив на їхню поведінку та закономірно призводить до різноманітних проявів агресивності.

Практично у кожного працівника пенітенціарного закладу існує психологічний бар'єр, пов'язаний з толерантним ставленням до засуджених, який або ігнорується, або приховується і не знаходить адекватного прояву у професійній діяльності [10].

Ми поділяємо думку науковця Є. В. Тополова, що рівень особистісної агресивності є одним із чинників професійної агресивності, на яку теж впливають вік, стать і стаж роботи. Також вважається, що в період 15–20 років стажу відбувається зниження загальної агресивності, аутоагресії та ворожості.

Варто зауважити, що важливе значення в діяльності працівників пенітенціарних закладів має їхня емоційна налаштованість, яка безпосередньо впливає на характер виробничих сто-

сунків, на перспективу професійних прагнень, а також на безпеку людей, які працюють із засудженими. Сфера діяльності таких осіб вимагає від них стресостійкості, високої емоційної саморегуляції, суворої регламентації діяльності та службової взаємодії [10, с. 133–137].

Висновки. Отже, проведений теоретичний аналіз наукової літератури та узагальнення підходів учених до тлумачення проявів агресивності у професійній діяльності дав змогу встановити, що проблема підвищення агресії спровокована особливостями індивідуального та соціального рівнів розвитку. У більшості випадків це проявляється в певних наступальних тенденціях поведінки як способу вирішення проблемних питань.

Розроблення заходів профілактики агресивності у професійній діяльності є важливим та перспективним чинником для збереження кадрового потенціалу пенітенціарної системи. Негативні наслідки проявів агресивності серед співробітників можуть бути зменшені шляхом навчання працівників навичок ефективного ділового спілкування, стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях та підвищенню стресостійкості.

Список використаних джерел

1. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції у молодших школярів : дис...канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2000. 265 с.
2. Гутник К. Ю. Особистісно-професійна деформація педагога: аспект агресивності. *Молодий вчений*. 2017. № 2 (42). С. 72–76.
3. Крейхи Б. Социальная психология агрессии. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 19.
4. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь. Санкт-Петербург : Прайм Еврознак, 2006. 672 с. URL: <https://dereksiz.org/boris-gurevich-mesheryakov-vladimir-petrovich-zinchenko-boles.html> (дата звернення: 25.08.2022).
5. Сиявський В. В., Сергєєнкова О. П. Психологічний словник / ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. С. 273–274.
6. Тополов Є. В. Професійна агресивність особистості : монографія. Київ : Видавничий дім Слово, 2011. 400 с.
7. Ушакова І. М., Дмитро Ю. В. *Агресивність як один з факторів, що визначають ефективність професійної діяльності працівників ДСНС* : матеріали наук.-практ. конф. ХНУ ПС ім. І. Кожедуба, Харків, 30 червня 2017 р. С. 60–63.

8. Ушакова І. М., Дмитро Ю. В. Особливості агресивності працівників ДСНС на етапах професіоналізації. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/5504> (дата звернення: 27.08.2022).

9. Харченко А. И. Системный анализ явления агрессии человека. Москва : Herwy, 1995. 77 с.

10. Шкраб'юк В. С., Млиниська М. М. Профілактика емоційного вигорання як умова психологічного благополуччя працівників пенітенціарних закладів. *Молодий вчений*. 2017. №7 (47). С. 133–137.

References

1. Bovt, O. B. (2000), Aggressive reactions and ways of their correction in younger schoolchildren : PhD Thesis, Kharkiv.

2. Gutnyk, K. Yu. (2017), Personal and professional deformation of the teacher: aspect of aggressiveness, *Young scientist*, № 2 (42).

3. Kreihy, B. (2003), Social psychology of aggression, Peter, St. Petersburg.

4. Meshcheriakov, B. G. and Zinchenko, V. P. (2006), Big psychological dictionary, Prime Eurosign, St. Petersburg, available at: <https://dereksiz.org/boris-gurevich-mesheryakov-vladimir-petrovich-zinchenko-boles.html> (accessed 25 August 2022).

5. Pobirchenko, N. A. (2007), Psychological dictionary, Scientific World, Kyiv, pp. 273–274.

6. Topolov, Ye. V. (2011), Professional aggressiveness of the individual: monograph, Publishing House Word, Kyiv.

7. Ushakova, I. M. and Dmitro, Yu. V. (2017), *Aggressiveness as one of the factors that determine the effectiveness of the professional activity of employees of the State Emergency Service* : materials of the scientific and practical conference of Ivan Kozhedub Kharkiv University of Air Force (Kharkiv, 30 June 2022), pp. 60–63.

8. Ushakova, I. M. and Dmitro, Yu. V. Peculiarities of the aggressiveness of employees of the State Emergency Service at the stages of professionalization, available at: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/5504> (accessed 25 August 2022).

9. Kharchenko, A. I. (1995), Systemic analysis of the phenomenon of person-to-person aggression, Herwy, Moscow.

10. Shkarbiuk, V. S. and Mlynyska, M. M. (2017), Prevention of emotional burnout as a condition of psychological well-being of employees of penitentiary institutions, *Yong Scientist*, № 7 (47), pp. 133–137.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК СІВЕРЩИНИ.
СЕРІЯ: ОСВІТА. СОЦІАЛЬНІ
ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ**

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 2 (9)**

Відповідальні за випуск

Гончаренко О. Г.,

Редактор літературний

Аніщенко В. О.

Махотко О. П.

Сила Л. М.

Комп'ютерна верстка і макетування

Олефіренко В. М.

За достовірність інформації у статтях
відповідальність несуть автори публікацій.

Підписано до друку 03.10.2022 р. Формат 60×84/16.
Друк різнографія. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 13,95.
Тираж 100 пр. Зам. № 98/22.

Редакційно-видавнича група Академії Державної пенітенціарної служби
14000, м. Чернігів, вул. Гонча, 34.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5378 від 06.07.2017 р.